

**Вищий навчальний заклад
«Університет економіки та права «КРОК»**

INDEX COPERNICUS
I N T E R N A T I O N A L

ПРАВНИЧИЙ ВІСНИК УНІВЕРСИТЕТУ «КРОК»

Випуск тридцять п'ятий

Збірник наукових праць «Правничий вісник Університету «КРОК»:

- 1) внесено до переліку фахових видань України з юридичних та психологічних наук (наказ Міністерства освіти і науки України №1328 від 21.12.2015 року);
- 2) входить до бази даних Index Copernicus International;
- 3) входить до бази даних «Російський індекс наукового цитування» (база даних РИНЦ), розташованої в науковому інформаційному ресурсі російської зони мережі Інтернет;
- 4) входить до бази даних Ulrich's Periodicals Directory, США (international database Ulrich's Periodicals Directory, USA).

Правничий вісник Університету «КРОК» : зб. наук. праць. Вищий навчальний заклад «Університет економіки та права «КРОК». – Вип. 35. – К., 2019. – 228 с.

Тридцять п'ятий випуск збірника містить статті науковців Університету економіки та права «КРОК», а також інших закладів вищої освіти і науково-дослідних установ України.

Розраховано на науково-педагогічних працівників закладів вищої освіти, аспірантів, магістрів, фахівців-практиків у галузях теорії та історії держави і права, конституційного, адміністративного, цивільного, цивільного процесуального, кримінального, кримінально-процесуального, господарського, фінансового, міжнародного права, а також у галузях юридичної, організаційної та економічної психології.

*Рекомендовано до друку Вченою радою Університету економіки та права «КРОК»
(протокол № 6 від 20 червня 2019 р.)*

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації:
серія КВ № П237-П7Р від 19.05.2006 р.

Головний редактор:

Француз А.Й., доктор юридичних наук, професор, Герой України,
Заслужений юрист України, лауреат премії імені Ярослава Мудрого

Заступники головного редактора:

Скрипнюк В.М., доктор юридичних наук, професор, лауреат премії імені Ярослава Мудрого.
Сингаївська І.В., кандидат психологічних наук, доцент

Відповідальний секретар:

Доляновська І.М.
кандидат юридичних наук, доцент

Члени редколегії:

Юридичні науки:

Копиленко О.Л.

доктор юридичних наук, професор,
член-кореспондент Національної академії
наук України, академік Національної академії
правових наук України

Костицький М.В.

доктор юридичних наук, професор,
член-кореспондент Національної академії
педагогічних наук України, академік
Національної академії правових наук України

Геперідзе Д.С. (Тбілісі, Грузія)

доктор юридичних наук, професор,
член-кореспондент Академії Юридичних
Наук Грузії

Ткач Д.І.

доктор політичних наук, професор,
Надзвичайний і Повноважний Посол України

Шевченко А.С.

доктор юридичних наук, професор,
Заслужений юрист України

Гасвський Домінік (Варшава, Польща)

доктор габілітований, професор

Гардапхадзе Т.Г. (Тбілісі, Грузія)

доктор юридичних наук, професор

Каллас Мар'ян (Варшава, Польща)

доктор габілітований, професор

**Стадніченко Станіслав Лешек
(Варшава, Польща)**

доктор габілітований, професор

Олійник О.Б.

доктор філологічних наук,
доктор юридичних наук, професор

Козенюк В.О.

доктор юридичних наук,
старший науковий співробітник

Пугачов О.М. (Полоцьк, Білорусь)

кандидат юридичних наук, доцент

Скоморовський В.Б.

доктор юридичних наук, доцент

Гіжевський В.К.

кандидат юридичних наук, професор,
лауреат премії імені Ярослава Мудрого

Корольова В.В.

кандидат юридичних наук, доцент

Лук'янець В.С.

кандидат юридичних наук, доцент

Баликіна-Галанець Л.І.

кандидат юридичних наук

Григорчук М.В.

кандидат юридичних наук

Кривов'яз О.В.

кандидат юридичних наук

Психологічні науки:

Сідак В.С.

доктор історичних наук, кандидат юридичних
наук, професор, член-кореспондент
Національної академії педагогічних наук
України, Заслужений діяч науки і техніки
України

Бондарчук О.І.

доктор психологічних наук, професор

Вірна Ж.П.

доктор психологічних наук, професор

Карамушка Л.М.

доктор психологічних наук, професор

Коваленко А.Б.

доктор психологічних наук, професор

Малкова Т.М.

доктор психологічних наук,
старший науковий співробітник

Одягайло Б.М.

доктор економічних наук, професор

Радчук Г.К.

доктор психологічних наук, професор

Семиченко В.А.

доктор психологічних наук, професор

Янчук В.А. (Мінськ, Білорусь)

доктор психологічних наук, професор

Шимко В.А.

доктор психологічних наук,
старший науковий співробітник

Зміст

Розділ 1. ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА; ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ ТА ПРАВОВИХ УЧЕНЬ. КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО; МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО. ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

Француз-Яковець Т.А.

Тенденції розвитку парламентаризму в контексті сучасних глобалізаційних процесів6

Баликіна-Галанець Л.І.

Конституційно-правовий статус парламентів країн ЄС з республіканською формою правління (президентські та парламентські республіки) 15

Корольова В.В., Шубіна І.А.

Окремі аспекти забезпечення права людини на здоров'я в умовах збройних конфліктів 27

Кінзерська Т.В.

Правозахисна діяльність Іллі Шрага 38

Гавриленко Т.С.

Дипломатична місія воєводи Адама Киселя з точки зору сучасності 44

Розділ 2. ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС; СІМЕЙНЕ ПРАВО; МІЖНАРОДНЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО. МІЖНАРОДНЕ ПРАВО. ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО, ГОСПОДАРСЬКО-ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО

Гіжевський В.К., Остролюцький М.В.

Спадковий договір: основи теорії..... 51

Григорчук М.В.

Теоретико-правова характеристика господарського суду 59

Mishchuk M.S.

European anti-corruption regulation and its implementation in the Central Europe: on the case of Poland 71

Вайнагій М.В.

Правове регулювання місця та ролі третьої сторони у переговорному процесі..... 77

Ткач Д.І., Казік Т.В., Гнілуша С.І.

Порівняльно-правовий аналіз угод про вільну торгівлю з Україною на прикладі ЄС та Канади..... 89

Розділ 3. ТРУДОВЕ ПРАВО; ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ. АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС; ФІНАНСОВЕ ПРАВО; ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО. ЗЕМЕЛЬНЕ ПРАВО

Lukianets V.S.

International institutions in providing fair competition..... 98

Чернетченко О.М.

Особливості правового регулювання фінансування нової моделі медичних послуг в системі охорони здоров'я..... 114

Самань В.В.

Окремі аспекти нормативно-правового регулювання припинення трудових відносин із державними службовцями..... 122

Гіжевський В.К., Бабенко В.В.

Митне регулювання зовнішньоекономічної діяльності в Україні: історія і сучасність 131

Розділ 4. КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ; КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО. КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА; СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА; ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ

Француз А.Й., Галагоза В.О.

Перспективи запровадження інституту приватної детективної діяльності в Україні 140

Розділ 5. АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПСИХОЛОГІЇ

Сингаївська І.В., Федорець С.Б.

Організаційно-психологічні чинники, що впливають на управлінську ефективність: уявлення працівників 148

Васильченко О.М., Чернікова Ю.Л.

Гендерні особливості професійної компетентності майбутніх економістів..... 158

Льошенко О.А., Гриценко І.М.

Особливості формування іміджу у медико-соціальному напрямку..... 168

Тесленко В.М.

Динамічні процеси як трансформація особистості педагога на шляху до «невигорання» 177

Шикер Л.В.

Програма активізації особистісного саморозвитку вчителя та результати її впровадження в умовах неформальної освіти..... 186

Левшенюк Н.А.

Рефлексія як індикатор особистісної готовності викладача післядипломної освіти до діяльності в умовах змін 198

Жебчук І.В.

Прогноз змін та підвищення рівня ефективності у діяльності керівників закладів загальної середньої освіти від використання засобів психологічного впливу..... 208

Живоглядов Ю.А.

Экзистенциальные мишени и психологические реакции, актуальные для работы психологов в ситуациях вспышки инфекционных заболеваний, имеющих высокий стрессогенный потенциал 217

Розділ 1

Теорія та історія держави і права; історія політичних та правових учень. Конституційне право; муніципальне право. Філософія права

УДК 342.53

DOI: <https://doi.org/10.31732/2707-9155-2019-35-6-14>

Тенденції розвитку парламентаризму в контексті сучасних глобалізаційних процесів

Француз-Яковець Т.А.

*Кандидат юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри міжнародного, конституційного
та адміністративного права Івано-Франківського інституту
Національного університету «Одеська юридична академія»
м. Івано-Франківськ, вул. Максимовича 13, 76000, Україна
тел.: (050)-51-622-75, e-mail: Frante@i.ua
ORCID:0000-0002-1224-346x*

Tendencies of development of parliamentarism in the context of modern globalization processes

Frantsuz-Yakovets T.A.

*PhD in Law, Docent,
Head of the Department of International, Constitutional and Administrative Law,
Ivano-Frankivsk Institute,
National University "Odessa Law Academy"
Ivano-Frankivsk, street Maksymovycha 13, Ukraine
tel.: (050)-51-622-75, e-mail: Frante@i.ua
ORCID:0000-0002-1224-346x*

Анотація. В статті розглядаються окремі особливості розвитку парламентаризму в умовах глобалізаційних процесів. Процеси глобалізації не можуть оминати жодне суспільство у світі, хоч би на якому етапі історичної динаміки воно перебувало. Вагоме значення має рівень геополітичної, геоеконімічної, а також і від геостратегічної відкритості суспільства. Сьогодні глобалізація призводить до зміни всього сучасного світу, національних систем, стратегій економічного, політичного та культурного розвитку. Дані процеси впливають на всі сфери, породжуючи не тільки взаємозалежність та стандартизацію умов і факторів розвитку окремих країн, але також визначають їх здатність протистояти глобалізаційним викликам та об'єднувати держави у відповідні глобальні чи регіональні структури. Глобалізація, як будь-яке явище об'єктивної дійсності, має як позитивне, так і негативне розуміння, відповідно до чого сформовано два основні напрями – глобалізм і антиглобалізм, які закладають теоретико-методологічні засади аналізу цього явища. Процеси глобалізації є настільки багатоаспектними, що в рамках однієї статті висвітлено лише досить невелику частину даної проблематики. Зокрема, дослідницька увага акцентується на проблемах демократії у перехідних суспільствах, адже однією із тенденцій сучасності є узгодження парламентаризму з принципами демократії. Сучасні глобалізаційні виклики спонукають до інтенсивних пошуків шляхів вдосконалення національних парламентів. В статті досліджується питання сучасних тенденцій структурної побудови парламентів, а також проблема збереження національної ідеології в умовах глобалізації. На сьогоднішній день національні інтереси України безпосередньо пов'язані з євроінтеграцією, тому досвід зазначених країн повинен бути використаним для удосконалення функціонування парламентаризму в Україні. На основі аналізу робляться відповідні висновки щодо можливих шляхів удосконалення функціонування парламенту та існування парламентаризму в Україні.

Ключові слова: глобалізація, парламентаризм, демократія, перехідні суспільства, бікамералізм, парламент, національні інтереси, національна ідеологія, глобалізаційні процеси.

Формул: 0, рис.: 0, табл.: 0, бібл.: 11.

Annotation. The article deals with certain features of the development of parliamentarism in the context of globalization processes. The processes of globalization cannot bypass any society in the world, at any stage of its historical dynamics. Of great importance is the level of geopolitical, geo-economic, as well as the geostrategic openness of society. Today, globalization is changing the whole modern world, national systems, strategies of economic, political and cultural development. These processes affect all spheres, creating not only the interdependence and standardization of the conditions and factors of development of individual countries, but also determine their ability to withstand globalization challenges and to integrate states into relevant global or regional structures. Globalization, as any phenomenon of objective reality, has both a positive and a negative understanding, whereby two main directions are formed - globalism and antiglobalism, which lay the theoretical and methodological foundations of the analysis of this phenomenon. The processes of globalization are so multifaceted, so only a small part of this issue is covered in this article. In particular, in the research we focus on the problems of democracy in transitional societies, since one of the trends of the present is harmonization of parliamentarism with the principles of democracy. In this article we also examine the current trends in the structural construction of parliaments, as well as the problem of preserving national ideology in the context of globalization. Today's globalization challenges are pushing for intensive ways to improve national parliaments. Today, Ukraine's national interests are directly related to European integration, so the experience of these countries should be used to improve the functioning of parliamentarism in Ukraine. Based on the analysis, we are drawn the relevant conclusions about possible ways to improve the functioning of the parliament and the existence of parliamentarism in Ukraine.

Keywords: *globalization, parliamentarism, democracy, transitional societies, bicameralism, parliament, national interests, national ideology, globalization processes.*

Formulas: 0, fig.: 0, tabl.: 0, bibl.: 11.

Постановка проблеми

Сьогодні процеси глобалізації не можуть оминати жодне суспільство у світі, хоч би на якому етапі історичної динаміки воно перебувало. Вагоме значення має рівень геополітичної, геоекономічної, а також і від геостратегічної відкритості суспільства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

В представленому дослідженні використано праці: Барабаша Ю.Г., Войтовича Р., Гутмана Е., Догана М., Дурдинця М.Ю., Кувалдіна В., Растоу Д.А., Щедрова Г.П., Барановського Ф.В., які висвітлюють питання глобалізації, глобалізаційних тенденцій та процесів, демократії та політики, національної держави, діяльності парламенту та розвитку парламентаризму.

Невирішені раніше частини загальної проблеми

Питання розвитку парламентаризму не втрачають своєї актуальності. Дискусія щодо структури, повноважень та функціонування законодавчого органу нашої держави є відкритими для вирішення. Сучасні глобалізаційні виклики спонукають до інтенсивних пошуків шляхів вдосконалення національних парламентів.

З метою розгляду зазначених питань під новим ракурсом, в межах цієї статті, проведено дослідження еволюції парламентаризму в контексті глобалізаційних викликів і тенденцій.

Формулювання цілей статті

З огляду на масштабність вище окресленої проблематики, в статті здійснено спробу виокремити окремі тенденції розвитку парламентаризму в умовах глобалізаційного розвитку.

Виклад основного матеріалу дослідження

Глобалізація як будь-яке явище об'єктивної дійсності має як позитивне, так і негативне розуміння, відповідно до чого сформовано два основні напрями – глобалізм і антиглобалізм, які закладають теоретико-методологічні засади аналізу цього явища.

Сучасні глобалізаційні процеси проникають у внутрішньодержавну сферу через економічні, інформаційні, міжнародно-правові та інші сфери. Держава вимушена не тільки брати на себе не властиві їй раніше функції (інформаційна безпека, інноваційна діяльність), але, окрім того, модернізувати притаманні для неї функції. Протистояти глобалізаційним загрозам здатна лише сильна держава, яка має дієву систему управління, реалізує власну геополітичну стратегію розвитку, максимально оберігає свій суверенітет.

Євроінтеграційний курс, який сьогодні обрала Україна, зумовлює потребу у врахуванні сучасних тенденцій розвитку парламентаризму як запоруку досягнення світового виміру українських конституційних реалій. Сьогодні невід'ємною частиною сучасних глобалізаційних процесів у світі є модернізація сучасного конституціоналізму та парламентаризму.

Попри те, що існування парламентаризму в сучасних демократичних країнах є беззаперечне, особливості його розвитку мають свої тенденції, проблеми та суперечності. Глобалізаційні процеси є однією із причин, яка впливає на різновекторність розвитку сучасного парламентаризму.

Загалом, глобалізація визначає процес взаємопроникнення та взаємоза-

лежності сучасних соціально-економічних та суспільно-політичних процесів у світовому масштабі. Глобалізаційні тенденції долають національні кордони та відмінності. Попри те, їх вплив є різним.

В умовах глобалізації національні парламенти схильні переймати і ефективно сприймати загальноцивілізаційний досвід, в контексті як організації діяльності та процедурних питань, так і з огляду на результати такої діяльності. В останньому випадку мова йде про гармонізацію власного законодавства та приведення його у відповідність до світових стандартів.

Сьогодні ми маємо можливість спостерігати той факт, що глобалізаційні виклики спонукають до інтенсивних пошуків шляхів вдосконалення національних парламентів. Скажімо, такі тенденції знаходять своє втілення в участі національних парламентів у сфері зовнішньополітичної діяльності (участі в укладенні міжнародно-правових договорів, імплементації міжнародних угод, міжпарламентському співробітництві тощо) [1].

Сучасний парламентаризм є складним явищем суспільно-політичного життя суспільства. Роль парламентів у різних країнах відмінна з огляду на форму правління, політичні, історичні та правові традиції, їх розвиток та повноваження. Сьогодні в розвинутих демократичних країнах парламентаризм еволюціонує, з огляду на демократичний розвиток, суспільний прогрес та демократизацію суспільних відносин.

Однією із яскравих тенденцій сучасності є узгодження парламентаризму з принципами демократії. В сучасних реаліях народні представники певною мірою дистанціюються від виборців, а інколи навіть проводять політику протилежну уподобанням громадян. Це приводить до ситуації, коли конкретний

виборець не отримує ніяких переваг від власної участі в голосуванні, але його неучасть у виборах матиме ще більш негативні наслідки. Е. Гутман в даному контексті говорить, що: «Наслідки нашої неучасті в голосуванні будуть згубні як для всього демократичного суспільства, так і для будь-яких окремих громадян, які прагнуть вигод, що їх може запропонувати демократія» [3].

Загалом, демократія має включати два обов'язкових компоненти: ціннісний (досягнення консенсусу стосовно суспільно-політичного розвитку та визначення політичних процедур) та інституціональний (утворення дієвих владних інституцій, в яких повноцінно представлені інтереси різних політичних сил і організацій).

Сьогодні ми можемо спостерігати тенденції щодо певної структурної побудови сучасних парламентів, зокрема зростання кількості двопалатних парламентів. Досвід сучасних розвинених європейських демократій доводить, що двопалатний парламент часто буває більш демократичним, ніж однопалатний, і є менш вразливим для «захоплення» певною політичною силою або коаліцією таких сил із метою монополізації влади. Позапартійна верхня палата може запобігати виникненню диктату парламентської більшості нижньої палати. Двопалатність унеможливає підготовку неякісних і лобістських законопроектів, сприяє пом'якшенню вузькопартійного та міжгрупового протистояння тощо [5].

Тобто сучасний бікамералізм є показником високого рівня демократії. Зазначена модель парламенту є гарантією безперервності його діяльності, оскільки навіть у разі розпуску нижньої палати рішення з найважливіших питань може ухвалювати верхня (з подальшим їх затвердженням новосформованою за результатами виборів нижньою палатою).

Вагомим аргументом на користь двопалатного устрою парламентів має вважатися також історичний досвід тих розвинених демократичних країн (передусім Великої Британії, США та Франції), на які значною мірою орієнтуються країни з несталими традиціями демократичного врядування та парламентаризму.

З іншого боку, можемо навести аргументи критиків бікамералізму, які стверджують, що однопалатність парламентів краще узгоджується з принципами демократії, адже тільки в парламентських системах повноцінно реалізується демократичний принцип представництва з основою в загально-визнаних стандартах виборчого права. Не випадково саме з нижніми палатами пов'язують, як правило, ідею політичного представництва й загальнонародного законодавчого органу, носія народного суверенітету. Розповсюджена практика формування верхньої палати з певним відхиленням від норм демократичного представництва загострює і проблему легітимації влади. Загрозу демократичним цінностям може становити й домінування верхньої палати над нижньою, яке може базуватися не лише на правових нормах, а й на традиціях, досвіді, особливостях політичної культури.

Якщо ж брати до уваги держави з нестійкою демократією, перехідні суспільства, то в них власне двопалатність ускладнює як реалізацію принципів представницької демократії, так і саму парламентську процедуру.

Саме парламенти у перехідних суспільствах під тиском глобалізації зазнають додаткового навантаження. Адже перешкодою адекватному сприйняттю проблем та пошуку шляхів їх вирішення стають і політична незрілість новоутворених парламентів, і довготривалі дискусії в контексті глобалізації. Можна

цілком погодитись, що у таких суспільствах «замість традиційного суперництва між правими і лівими силами розгортається новий конфлікт – між прихильниками максимально можливого збереження національної самобутності та прихильниками універсалізації, інтеграції у міжнародні структури» [7]. В даному контексті надзвичайно актуальною стає проблема усвідомлення політичними лідерами і суспільством загальної місця і ролі національної держави в умовах глобалізаційних процесів. Власне, при вірному врахуванні особливостей власної країни та використанні доречних засобів, дані процеси можна використати для підвищення добробуту народу і країни.

Акцентуючи дослідницьку увагу на перехідних суспільствах, погоджуємось з твердженням, що більшості країн Східної Європи притаманне запізніле утвердження нації-держави, тобто завдання творення національної держави, а, разом з цим, і формування національного парламенту та забезпечення повноцінного функціонування парламентаризму все ще актуальне, адже далеко від завершального розв'язання. Німецький вчений Г. Бруннер вказує, що «майже всім країнам Східної Європи ще належить стати повноцінними національними державами» [6].

В даному контексті, можемо навести приклад багатоаспектної ідеологічної ситуації в сучасній Україні. Суспільний ідеал вибудовувався в різних частинах України на основі відмінних ідеологій, а тому ціннісно-нормативний потенціал національної громадянської ідентичності за цих умов є надзвичайно слабким. В свою чергу, «двоїстість» такої національної свідомості сприяла суспільній аномії та застосуванню технологій маніпулювання масовою свідомістю. Більшість вітчизняних науковців та експертів констатують наявність в українській

політико-правовій сфері такої негативної риси, як використання політичними партіями «інерції розколу», намагання домогтися найбільшої електоральної підтримки шляхом роз'єднання країни на ворожі табори [8]. Така позиція є соціально неприйнятною, стратегічно не-ефективною.

Говорячи про перехідні суспільства, маємо на увазі, власне, короткотривалий та затяжний процес переходу суспільства від одного типу суспільного розвитку до іншого саме в умовах глобалізації. Так, на думку М.Нуссбаума, основними факторами тривалості перехідного періоду в умовах глобалізації можуть виступати «історичні, соціально значимі події, які приводять до значних кількісних та якісних змін у формі виникнення відповідних режимів (екологічний, соціальний, культурний) [9].

В умовах глобалізації перехідні суспільства постають перед новими викликами, в результаті цього першочерговим завданням для них стає розробка стратегій життєдіяльності в умовах глобалізації, яка б, у свою чергу, передбачала адекватну реакцію на тенденції, пов'язані з процесами глобалізації.

Особливостями, що є визначальними для функціонування перехідних суспільств в умовах глобалізації, які доцільно враховувати, є те, що розвиток світу в умовах глобалізації може забезпечуватись двома напрямками: шляхом націоналізації (коли держава обирає самостійно форми розвитку) та глобалізації (інтеграція держав у глобальні структури з метою реалізації власних інтересів). Універсальною є можливість перехідних суспільств поєднувати обидва підходи, втілюючи на практиці можливість інтеграції з іншими державами, зберігаючи та утворюючи при цьому критерії національної ідентичності. Саме тому для більшості саме перехідних суспільств постає пи-

тання збереження національних цінностей, змінивши їх таким чином, щоб не втратити самобутність та пристосувати їх до викликів і умов глобалізаційного розвитку. Адже глобалізація не обов'язково зводиться до уніфікації стандартів суспільної життєдіяльності, так як суб'єктами глобалізації виступають різні суспільства, які в глобальний політичний, економічний та культурний простір роблять власний внесок. Глобалізаційні процеси передбачають також певний обмін, можливість одного суспільства користуватись здобутками іншого.

Важливим фактором при цьому виступає національна єдність поглядів на шлях суспільного розвитку. В даному контексті Д. Растоу попередньою умовою демократизації називає національну єдність [10]. Однією із форм національної держави в умовах глобалізації є «сильна» держава, яка має могутній вплив на загальноцивілізаційні процеси і керується транснаціональними критеріями розвитку. Попри те, процеси глобалізації приводять до радикальної зміни позицій національних держав. Зростає кількість недержавних суб'єктів (глобальних міждержавних та міжнародних об'єднань), яким держава передає частину своїх функцій. Обмежується влада національного уряду, держава в цілому як сукупність органів стає зовсім не обов'язковою, відповідно уряди мають все менше можливостей управляти своїми корпораціями [2]. І в результаті цього держави втрачають свою національну ідентичність. Альтернативою національної держави стає глобальна держава, суб'єктами якої є транснаціональні структури та національні держави, що об'єднані спільною ідеєю, умовами та факторами глобалізаційного розвитку. Функціонування такої держави базується на транснаціональному праві, яке є результатом від-

повідних міждержавних домовленостей і формується на основі спільних базових цінностей та інтересів між державами. Саме тому, головним викликом суспільного розвитку в умовах глобалізації стає підміна національного інтересу глобальним інтересом, який позбавляє окрему національну державу можливості реалізації власної стратегії суспільного розвитку. Методом порятунку тут може слугувати ефективна державна політика, яка відповідає національним інтересам держави, суспільства та сприяє збереженню національної ідентичності.

Однією із сучасних тенденцій, яку важко не помітити, є те, що в системі органів влади законодавчій гілці формально відводиться пріоритетне місце. Разом з тим, досить часто це положення нівелюється практичним домінуванням управлінських структур. Скажімо, в більшості країн органи виконавчої влади формуються на основі парламентської більшості, яка базується на політичному структуруванні та волевиявленню громадян. Там, де таке правило відсутнє, існує порядок затвердження у парламенті посадових осіб вищих органів виконавчої влади. Поряд з цим, уряд за будь-якої моделі влади, проводить через парламент закони, бюджет, звітує перед законодавчою гілкою влади. Попри те, практика свідчить, що реальні важелі влади знаходяться в руках представників саме управлінських структур. Дисгармонія посилюється також з огляду на принципи формування, адже обрання представників законодавчої влади відбувається за участю народу та під його контролем, а призначення урядовців може бути апаратним та навіть кулуарним. З огляду на принципи формування, у системі розподілу гілок влади законодавча вважається первинною, як за походженням, так і за структурою повноважень, проте в сучасних реаліях

є досить слабкою. Єдиним реальним впливом законодавчої гілки є контроль, тому у випадку, коли парламент послаблює виконання контрольної функції, виникає чи не найголовніша передумова для перетворення цього органу в декорацію авторитарного режиму.

Але найбільш суттєвим парадоксом сучасного парламентаризму є суперечливе відношення до органів народного представництва з боку громадян, які в основному його і формують шляхом всенародних зборів. Від волі народу залежить політична складова парламенту та його представників. Проте, в реальному житті з-поміж інших політичних інститутів якраз парламенти відзначаються найменшим рівнем народної довіри. Парламенти, як правило, формуються внаслідок всенародних виборів, але з часом втрачають значну частку народної довіри. У ряді причин такого становища речей, не слід недооцінювати й тієї ролі, яку відіграють процеси глобалізації (за оцінкою американського вченого Р. Петрелла, зокрема, це навіть основний фактор [6]).

Данні соціологічних досліджень, проведені у двадцяти країнах з розвинутою демократією, засвідчили, що значна частина, а в деяких випадках і більшість громадян, не мають «ніякої довіри» або мають «слабку довіру» до основних інститутів і організацій політичного режиму: партій, уряду, парламенту, вищої адміністрації, судів, армії, поліції, тощо [4]. З підвищенням рівня освіченості та інформованості людей стає все важче приховати нездатність держави виконувати свої функції. В результаті посилюється відчуження громадян від держави, поглиблюється недовіра до неї. Упевненість у безнадійній корумпованості держави характерно, зокрема, для країн Латинської Америки, населення яких почасти бачить у політиках найбільших ворогів демократії.

Таким чином, послаблення зв'язків між громадянами і державою в умовах глобалізації призводить до недовіри до діяльності держави.

Вище перелічені обставини також впливають і на український парламент. Питання вдосконалення роботи Верховної Ради України не полишає своєї актуальності, адже окрім вдосконалення законотворчої роботи парламент має створювати належну правову базу для інтеграції країни у європейський правовий простір. Окрім того, актуальним питанням є вирішення в правовому полі питань, прямо чи побічно пов'язаних з процесами суверенізації: співвідношення різних рівнів політичного представництва, державного управління, місцевого самоврядування, статусу окремих територій, національного фактору проблем входження в політичний процес різних соціальних груп та інтересів.

Можна цілком погодитись із твердженням, що сьогодні однією з причин суспільно-політичної кризи, яку переживає Україна, є відсутність чіткої інтегративної ідеології, яка б визначала основоположні принципи, довгострокові цілі та перспективи суспільних перетворень. Політичні сили, що здійснюють владні функції, відмовилися від утопічних нежиттєздатних комуністичних догм, але ще не змогли виробити чіткої, зрозумілої своїм громадянам, близької їх прагненням і бажанням

системи суспільних орієнтирів. Відчувається брак соціальної консолідації та довіри [11].

Висновки

Сьогодні основним напрямом реформування політичної системи України є забезпечення реального народовладдя, подолання відчуження механізму влади від народу, завершення переходу від залишків тоталітарної політичної системи до демократичної політичної системи держави. З огляду на дестабілізацію політичного становища в Україні, рівень корупціогенних факторів, розподілу соціально-економічних класів всередині суспільства, діюча модель організації державної влади, територіальна розірваність регіонів є чинниками, які заважають повноцінній розбудові правової демократичної держави. В контексті удосконалення діяльності парламенту видається, що одним із факторів, які б сприяли цьому є впровадження двопалатної моделі парламенту.

Можемо констатувати, що в даному дослідженні лише поверхнево висвітлено множинність проблем, що виникають у внутрішньому житті держав. Як видається, вирішити дані проблеми можна лише шляхом поступового, проте дієвого впровадження професійних політико-правових реформ, послідовного втілення в життя чітко визначеної державної гуманітарної політики та налагодження суспільного діалогу.

Література

1. Барабаш Ю. Г. «Глобалізаційний» виклик парламентаризму: конституційно-правовий аналіз. Часопис Хмельниц. ун-ту управління та права. 2007. № 1. С. 40–46.
2. Войтович Р. Місце, роль та функції національної держави в контексті сучасних глобалізаційних процесів. Вісник Нац. акад. держ. упр. при Президентові України. 2004. № 2. С. 70–81.
3. Гутман Е. Типи і парадокси демократії. Емі Гутман. Демократія. Антологія. упоряд. О. Проценко. К. Смолоскип, 2005. С. 143–154.
4. Доган М. Ерозія довіри в развитих демократіях. Мировая экономика и международные отношения. 1999. №5. С. 85-93.
5. Дурдинець М.Ю. Бікамералізм як продукт історичної еволюції. Філософські та методологічні проблеми права. 2016. № 1. С. 114–126.

6. Этнос и политика. авт.-сост. А.А. Прузаускас. М. Изд-во УРАО. 2000. 400 с.
7. Кувалдин В. Национальное государство в эпоху глобализации. Виктор Кувалдин, Андрей Рябов. Свободная Мысль-XXI. 2000. № 1. С. 37–47.
8. Новакова О.В., Агафонова В.С. Політичні партії: теорія та функціональні практики: навч. посіб. Луганськ. 2014. URL: <http://divovo.in.ua/navchalenij-posibnik-lugansek-2014.html?page=12>. (дата звернення 13.03.2019)
9. Nussbaum M. *Cultivatizzazione uomo: Classico defenso di reformo in liberale Educazzione*. Cembridge, MA: Harvard UP-Roma, 1999. 211 p.
10. Растой Д. А. Переходы к демократии : попытка динамической модели. Полис. 1996. № 5. С. 5–15.
11. Щедрова Г. П., Барановський Ф. В. Політологія. Луганськ. 2011. URL: <http://uk.x-pdf.ru/5pedagogika/1879668-28-schedrova-baranovskiy-karchevska-mazur-mihaylovskaya-novakova-pashina-probiygolova-politologiya-lugansk-2011-ud>. (дата звернення 13.03.2019)

Reference

1. Barabash, Y.G. (2007), "The Globalization Challenge of Parliamentarism: A Constitutional and Legal Analysis", *Chasopys Hmelnytskogo universytu upravlinnya i prava*, vol. 1, pp. 40–46.
2. Vojtovuch, R. (2004), „The place, role and functions of the nation-state in the context of modern globalization processes”, *Visnyk Natsionalnoi akademii derjavnogo upravlinnya pry Prezydentovi Ukrainy*, vol. 2, pp. 70-81.
3. Gutman, E. (2005), *Типы и парадоксы демократии* [Types and paradoxes of democracy], Gutman, E. (2005), *Demokratiya* [Democracy]. *Antologiya* [Antology]. Smoloskyp, Kyiv, Ukraine.
4. Dogan, M. (1999), "Trust erosion in developed democracies", *Mirovaya ekonomika i mejdunarodnye otnosheniya*, vol.5, pp. 85-93.
5. Durdynets, M. U. (2016), "Bicameralism as a product of historical evolution", *Filosofski ta metodologichni problemy prava*, vol.1, pp. 114–126.
6. Prazaukas, A.A. (2000), *Etnos i politika* [Ethnos and policy], URAO, Moscow, Russia.
7. Kuvaldin, V. and Ryabov, A. (2000), "The national state in the afe of globalization", *Svobodnaya Mysl- XXI*, vol. 1, pp. 37–47.
8. Novakova, O.V. and Agafonova, V. S. (2014), *Politychni partii: teoriya ta funktsionalni praktyky* [Politics parties: theory and functional practices], Lugansk, Ukraine, 2014, available at: <http://divovo.in.ua/navchalenij-posibnik-lugansek-2014.html?page=12>. (Accessed 13 March 2019)
9. Nussbaum, M. (1999), *Cultivatizzazione uomo: Classico defenso di reformo in liberale Educazzione*. Cembridge, MA: Harvard UP-Roma, Great Britain.
10. Rastoub D.A. (1996), «Transitions to democracy: an attempt at a dynamic model”, *Polis*, Vol.5, pp. 5–15.
11. Shedrova, G.P. and Baranovskii, F.V. (2011), *Politologiya* [Politology], Lugansk, available at: <http://uk.x-pdf.ru/5pedagogika/1879668-28-schedrova-baranovskiy-karchevska-mazur-mihaylovskaya-novakova-pashina-probiygolova-politologiya-lugansk-2011-ud>. (Accessed 13 March 2019)

Стаття надійшла до редакції 19.04.2019 року

УДК 342.53

DOI: <https://doi.org/10.31732/2707-9155-2019-35-15-26>

Конституційно-правовий статус парламентів країн ЄС з республіканською формою правління (президентські та парламентські республіки)

Частина 1

Баликіна-Галанець Л.І.

*Кандидат юридичних наук, доцент кафедри державно-правових дисциплін,
ВНЗ « Університет економіки та права «КРОК»,
м. Київ, вул. Табірна 30-32, 03113, Україна
тел. (044) 455-57-07, e-mail: ludmilai@krok.edu.ua
ORCID: 0000-0002-2619-1912*

Constitutional and legal status of parliaments of EU countries with a republican form of government (presidential and parliamentary republics)

Part 1

Balykina-Halanets L.I.

*PhD in Law, Associate Professor at the Department of State and Legal Disciplines
“KROK” University,
Kyiv, street Tabirna 30-32, Ukraine
tel. (044) 455-57-07, e-mail: ludmilai@krok.edu.ua
ORCID: 0000-0002-2619-1912*

***Анотація.** У статті проведений порівняльний аналіз конституційно-правового статусу парламентів країн ЄС з республіканською формою правління. Приділено увагу структурі парламентів, способу їх формування, кількості депутатів та строку їх повноважень. На сьогоднішній день національні інтереси України безпосередньо пов'язані з євроінтеграцією. Для реалізації даного завдання одним із інструментів є дослідження інституту парламенту в країнах Європейського Союзу з республіканською формою правління та застосування деяких принципів функціонування на практиці. Цілісного порівняльного дослідження конституційно-правового статусу парламентів країн ЄС в літературі не проводилося. В Україні не згадують дискусії щодо структури Верховної Ради та доречної кількості народних депутатів. Для розгляду зазначених питань під новим ракурсом, в межах цієї статті, проведений порівняльний аналіз конституційно-правового статусу*

парламентів країн ЄС з республіканською формою правління. Аналізуючи країни, які входять до складу ЄС, вбачаємо, що вони мають різні форми державного правління, різні етапи розвитку та становлення державності, відмінні традиції, культуру, ментальність тощо. Автор керується правовим критерієм, а саме формою державного правління, та ставить за мету дослідити особливості структури парламентів та порядку їх формування, кількості депутатів та строку їх повноважень. Дослідження конституційно-правового статусу парламенту України – Верховної Ради, його перспектив реформування з метою вдосконалення є неможливим та неповним без належного правового аналізу конституційно-правового статусу парламентів країн Європейського Союзу. В даному випадку, географія обрана не випадково, адже в нашій країні триває процес євроінтеграції з метою набуття членства в ЄС. Тому досвід зазначених країн повинен бути використаним для становлення парламентаризму в Україні. На основі аналізу робляться висновки щодо доцільності зміни структури Верховної Ради України та потреби зменшувати кількість народних депутатів.

Ключові слова: парламент, форма правління, республіка, президентська республіка, парламентська республіка.

Формул: 0, рис.: 0, табл.: 2, бібл.: 28

Annotation. The article provides a comparative analysis of the constitutional and legal status of parliaments of the EU countries with the republican form of government. Attention is paid to the structure of parliaments, the method of their formation, the number of deputies and the term of their powers. Today, Ukraine 's national interests are directly related to European integration. To achieve this objective, one of the tools is a study of the institution of Parliament in the countries of the European Union with a republican form of government and the application of certain principles of functioning in practice. There has been no holistic comparative study of the constitutional and legal status of EU parliaments in the literature. In Ukraine, discussions about the structure of the Verkhovna Rada and the appropriate number of people 's deputies are not fading. To consider these issues from a new perspective, within the framework of this article, a comparative analysis of the constitutional and legal status of parliaments of the EU countries with the republican form of government has been carried out. Analyzing the EU countries, we see that they have different forms of state government, different stages of development and formation of statehood, excellent traditions, culture, mentality and the like. The author is guided by the legal criterion, namely the form of State government, and aims to explore the peculiarities of the structure of parliaments and the procedure for their formation, the number of deputies and the term of their powers. A study of the constitutional and legal status of the Parliament of Ukraine - the Verkhovna Rada, its prospects for reform with a view to improvement is impossible and incomplete without a proper legal analysis of the constitutional and legal status of parliaments of the European Union. In this case, geography is not chosen by chance, because in our country the process of European integration for the acquisition of membership in the EU continues. Therefore, the experience of these countries should be used to establish parliamentarians in Ukraine.

Based on the analysis, conclusions are drawn on the expediency of changing the structure of the Verkhovna Rada of Ukraine and the need to reduce the number of people 's deputies.

Keywords: parliament, a form of government, republic, presidential republic, parliamentary republic.

Formulas: 0, fig.: 0, tabl.: 2, bibl. : 28

Постановка проблеми

На сьогоднішній день національні інтереси України безпосередньо пов'язані з євроінтеграцією. Для реалізації даного завдання, одним із інструментів є дослідження інституту парламенту в країнах Європейського Союзу з республіканською формою правління та застосування деяких принципів функціонування на практиці.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Питання становлення та розвитку державної влади в теоретичному плані загалом та конкретно конституційно-правовий статус парламенту досліджували такі вчені, як В. Волинець, Дж. Локк, А. Любченко, Ш.-Л. Монтеск'є, М. Оніщук, Т. Француз-Яковець, Є. Ященко тощо. Водночас цілісного порівняльного дослідження конституційно-правового статусу парламентів країн ЄС в літературі не проводилося.

Невирішені раніше частини загальної проблеми

В Україні не згадують дискусії щодо структури Верховної Ради та доречної кількості народних депутатів. Для розгляду зазначених питань під новим ракурсом в межах цієї статті проведений порівняльний аналіз конституційно-правового статусу парламентів країн ЄС з республіканською формою правління.

Формулювання цілей статті

Аналізуючи країни, які входять до складу ЄС, вбачаємо, що вони мають різні форми державного правління, різні етапи розвитку та становлення державності, відмінні традиції, культуру, ментальність тощо. Автор керується правовим критерієм, а саме формою державного правління, та ставить за мету дослідити особливості структури парламентів та порядку їх формування, кількості депутатів та строку їх повно-

важень країн ЄС з республіканською формою державного правління.

Виклад основного матеріалу дослідження

Дослідження конституційно-правового статусу парламенту України – Верховної Ради, його перспектив реформування з метою вдосконалення є неможливим та неповним без належного правового аналізу конституційно-правового статусу парламентів країн Європейського Союзу (далі ЄС). В даному випадку географія обрана не випадково, адже в нашій країні триває процес євроінтеграції з метою набуття членства в ЄС. Тому досвід зазначених країн повинен бути використаним для становлення парламентаризму в Україні.

Своїм складом парламенти усіх без винятку європейських країн відображають як представницькі інститути політичних преференцій громадян у власних державах і, водночас, у своїй діяльності постійно орієнтуються на домінуючі інтереси електорату. Громадяни через представництво їх депутатами беруть участь в управлінні державою.

Правове становище представницького органу в системі державного управління вперше аналізується в рамках теорії поділу влади в роботі теоретика англійського конституціоналізму Дж. Локка «Two Treatises of Government» («Два трактати про правління»). Найважливіша функція представницького органу за Дж. Локком полягає у «встановленні законодавчої влади, оскільки вона є верховною в державі» [1]. Як зазначає науковець, «жоден указ – кого б то не було, у якій формі він не був би задуманий і яка б влада його не підтримувала, не має сили й обов'язковості закону, якщо він не одержав санкції законодавчого органу, що обраний і призначений народом. Без цього даний закон не буде володіти тим, що досконало необхідно

для того, щоб він став дійсно законом – згодою суспільства, вище якого немає нічого» [1]. Вчений В. Волинець робить висновок, що згідно політико-правової теорії Дж. Локка «законодавча діяльність завжди підпорядкована суспільному благу і обмежена ним» [2].

Зазначене дає чітке уявлення про місце і роль парламенту в управлінні державою. Подібне трактування ролі парламенту зустрічаємо у фундаментальній роботі французького вченого Ш. Монтеск'є «De l'esprit des lois» («Про дух законів»), у якій, зокрема, наголошується, що для того, аби керівництво було по-справжньому ефективним, депутати зборів повинні мати чітке уявлення про проблеми, які потребують законодавчого врегулювання. А можливим це є тільки в тому разі, «якщо вони представляють усі стани і великі населені пункти, а також мають від своїх виборців спільну інструкцію» [3].

Виходячи із зазначеного доцільно визначити ознаки парламенту:

- загальнонаціональний характер, який виявляється через формування парламенту народом на основі загального виборчого права;
- представницький характер парламенту, тобто депутати є виразниками волі свого електорату;
- є органом державної влади, тобто складовою механізму державної влади, наділеною відповідними владними повноваженнями та владними, матеріальними важелями для здійснення своїх функцій;
- є єдиним вищим органом державної влади, що наділений законотворчою функцією. [4]

Членами ЄС є 28 країн, з яких 7 монархічної форми правління та 21 республіканської. В рамках даної статті ми розглянемо саме країни, які є республіками. Республіканську форму правління прийнято класифікувати на такі види:

президентська, парламентська та змішана республіка.

Почнемо аналіз з президентської республіки, тим паче серед 21 країни, які є членами ЄС всього одна має зазначену форму правління – Кіпр. Республіка Кіпр є членом ЄС з 1 травня 2004 року. Унітарна конституційна президентська республіка, де главою держави є Президент. Законодавчу владу здійснює Парламент. Розберемося, яким чином формується парламент, який його тип та яка кількість депутатів.

Законодавча влада Республіки Кіпр здійснюється Палатою представників. Конституційно-правовий статус Палати представників регламентує Конституція Республіки Кіпр від 16 серпня 1960 року [5]. Частина IV Конституції так і називається «Про палату представників». Формується парламент шляхом виборів, використовуючи пропорційну систему виборів. Згідно ст. 62 Конституції Республіки Кіпр число депутатів – 50 людей і може бути змінена по рішенню Палати представників, з яких 70% обирається грецькою Громадою, а тридцять відсотків – турецькою Громадою з представників кожної Громади окремо. Термін повноважень – 5 років [5]. Загальні відомості про Палату представників Республіки Кіпр представлені в таблиці 1.

Таким чином, ми бачимо, що парламент Республіки Кіпр є однопалатним, обирається шляхом всенародних виборів. В парламенті стала кількість депутатів, яка закріплена в Конституції, а саме 50 людей. Строк їх повноважень 5 років.

Переходимо до аналізу парламентів країн ЄС, які мають парламентську форму правління. Загальна кількість країн із зазначеною формою правління п'ятнадцять, а саме Австрія, Болгарія, Греція, Естонія, Ірландія, Італія, Латвія, Мальта, Німеччина, Словаччина, Сло-

Таблиця 1

Парламенти країн ЄС з президентською формою правління

№	Назва країни	Назва парламенту	Тип парламенту	Спосіб формування	Кількість депутатів	Термін повноважень
1	Кіпр	Палата представників Кіпру	Однопалатний	Вибори	50	5 років

Джерело: складено автором

венія, Угорщина, Фінляндія, Хорватія та Чехія. Конституційно-правовий статус парламентів закріплено в конституціях цих країн.

Австрія є федеративною державою [6]. Законодавчу владу в Республіці Австрія здійснюють дві палати Національна рада разом з Федеральною радою [6], засідання двох палат називається Федеральними зборами Австрії. З вище зазначеного зрозуміло, що парламент Австрії є двопалатним. Національна рада обирається народом Федерації відповідно до принципів пропорційного представництва на основі рівного, прямого виборчого права [6]. Термін повноважень Національної ради становить чотири роки, починаючи з дня його першого скликання [6], а Федеральної ради чотири чи шість років в залежності від терміну повноважень парламенту земель (ландтагу), який їх обрав. Національна рада обирається народом Федерації відповідно до принципів пропорційного представництва на основі рівного, прямого виборчого права, шляхом особисто здійснюваного таємного голосування. Територія Федерації розділяється на територіальні виборчі округи; їх межі не можуть розрізати кордону землі; дані виборчі округи поділяються на регіональні територіальні виборчі дільниці. Число депутатів від виборців виборчого округу (виборчої одиниці) має розподілятися пропорційно числу громадян виборчих округів; таким же способом розподіляється число депутатів, що припадають на один виборчий округ. Порядок проведення виборів до Національної

ради повинен передбачати заключну процедуру розподілу мандатів на всій території Федерації, за допомогою якої здійснюється вирівнювання розподілу мандатів між партіями, які балотуються у виборчому окрузі, так і розподіл ще не розподілених мандатів за принципами пропорційного представництва [6]. Щодо Федеральної ради, відповідно до статті 34 землі у ній представлені пропорційно чисельності громадян землі. Відповідно, земля з найбільшою чисельністю громадян висуває дванадцять членів, а кожна інша – таку частину від цього числа, яка пропорційна співвідношенню чисельності її громадян і зазначеній найбільшій чисельності громадян, причому залишок, що перевищує половину квоти, приймається за цілу квоту. Однак, кожна земля має право не менш ніж на трьох представників. Для кожного такого члена призначається запасний представник. Кількість членів, висунутих на підставі зазначених розрахунків від кожної землі, встановлюється Федеральним президентом після загального перепису населення [6]. На сьогоднішній день кількість депутатів у парламенті Австрії 244: Національна рада – 183 члени, Федеральна рада – 61 член [7].

Наступною державою є Республіка Болгарія, яка є парламентською державою. Парламент Болгарії – Народні збори є верховним органом державної влади в Республіці, здійснюють законодавчу владу та парламентський контроль [8]. Тип парламенту – однопалатний. Чисельність народних представників – 240 [8], вони обираються на

загальних та рівних засадах на таємному голосуванні, та висловлюють волю болгарського народу і представляють його суверенітет. Згідно статті 64 термін повноважень 4 роки [8].

Грецька Республіка є унітарною парламентською республікою. Згідно статті 26 Конституції, законодавчі функції здійснюють Парламент та Президент Республіки [9]. Тип парламенту – однопалатний. Склад парламенту 300 депутатів. Депутати Парламенту обираються шляхом прямого, загального і таємного голосування громадянами [9]. Депутати обираються на безперервний чотирирічний термін починаючи з дня загальних виборів [9].

Естонська Республіка є парламентською республікою. Законодавча влада належить Державним Зборам [10]. До Державних Зборів входить сто один депутат. Члени Державних Зборів обираються в ході вільних виборів на основі принципу пропорційності. Вибори загальні, рівні і прямі. Голосування таємне [10]. Термін повноважень депутатів – 4 роки.

Республіка Ірландія є унітарною парламентською державою. Національний Парламент має оригінальну назву Ерахтас (ірл. Oireachtas) [11]. Єдине і виняткове повноваження видавати закони в державі має Парламент: ніякий інший законодавчий орган, таким чином, не має повноваження видавати закони для держави [11]. Парламент має двопалатну структуру. Згідно Конституції Ірландії склад Ерахтасу – це Президент і дві палати: Палата представників і Сенат [11]. Число членів нижньої палати повинно періодично встановлюватися законом, але загальне число членів Палати представників має бути встановлено з тим, щоб доводилося не менше одного члена на кожні тридцять тисяч населення або не більше одного члена на кожні двадцять тисяч населення

[11]. На сьогоднішній день 158 членів в нижній палаті [12]. Члени Палати представників обираються за системою пропорційного представництва з використанням єдиного переданого голосу [11]. Палата представників одного скликання не може діяти більше семи років з дати його першого засідання; коротший період може бути встановлений законом [11]. Сенат складається з 60 членів, з яких 11 призначаються і 49 обираються. Для того щоб бути обраним членом Сенату, особа повинна мати право бути обраним до Палати представників. 11 членів Сенату призначаються з їх попередньої згоди Прем'єр-міністром, який був призначений після скликання Палати представників. 49 членів обираються наступним чином: 3 члена повинні обиратися Державним університетом Ірландії; 3 члена повинні обиратися Університетом Дубліна; 43 члена повинні обиратися зі списку кандидатів народом [11]. Кожні вибори членів Сенату повинні відбуватися за системою пропорційного представництва з використанням єдиного переданого голосу і з таємним голосуванням поштою [11]. Кожен член Сенату, за винятком випадків ранньої смерті, відставки або визнання недієздатним, продовжує перебувати на посаді до дня, що передує голосуванню на загальних виборах в Сенат, наступних після його обрання чи призначення [11].

Італія є парламентською республікою, в якій діє двопалатний парламент. Згідно з Конституцією, Італійська Республіка поділяється на 20 областей, з яких 5 мають автономію [13]. Парламент Італії має дві палати: Палата депутатів Італії та Сенат [13]. Палата депутатів обирається загальним і прямим голосуванням. Число депутатів – 630, двадцять з яких обираються в закордонному виборчому окрузі [13]. Сенат Республіки обирається на базі областей,

за винятком місць, призначених для закордонного виборчого округу. Сенатори обираються загальним і прямим голосуванням. Число сенаторів – 315, з яких шість обираються в закордонному виборчому окрузі. Жодна область не може мати менше семи сенаторів; область Молізе обирає двох сенаторів, а Валле-д'Аоста – 1 сенатора [13]. Парламент Італії обирається терміном на 5 років.

Латвійська Республіка є унітарна конституційна парламентська республіка, в якій діє однопалатний парламент – Сейм Латвії. Згідно Конституції Сейм складається зі ста представників народу. Сейм обирається загальним, рівним, прямим, таємним і пропорційним голосуванням. Сейм обирається на чотири роки [14].

Мальта є унітарною конституційною парламентською республікою. Парламент Мальти складається з Президента та Палати представників [15]. Відповідно до Конституції Палата представників складається з такого числа членів, яке було б непарним і діленим на число виборчих округів, яке Парламент повинен час від часу визначати в законі [15]. Сьогодні обрано до Палати представників 69 членів на термін п'ять років [16]. Згідно Конституції члени Палати представників обираються за принципом пропорційного представництва за допомогою єдиного переданого голосу від такого числа виборчих округів, яке є непарне, але не менше дев'яти і не більше п'ятнадцяти, це час від часу визначає Парламент [15].

Німеччина є демократичною федеративною парламентською республікою [17]. Німецький парламент – Бундестаг (Bundestag з нім. Федеральні збори), який є однопалатним органом народного представництва Федеративної Республіки Німеччини. Депутати німецького Бундестагу обираються загальними,

вільними, рівними і таємними виборами. Вони є представниками всього народу, не пов'язані наказами та вказівками і підкоряються лише своїй совісті [17]. Починаючи з виборів в другий Німецький Бундестаг в 1953 році виборці на виборах віддають по два голоси. Перший голос віддається кандидату від виборчого округу голосуючого. Другий голос віддається конкретній партії. Кожна партія, щоб пройти в Бундестаг, повинна набрати по всій країні не менше п'яти відсотків голосів [18]. Бундестаг обирається на чотири роки [17]. Сьогодні кількість членів Бундестагу 709 [19].

Словаччина є унітарною конституційною парламентською республікою. Національна рада Словацької Республіки є єдиним органом Словацької Республіки, який приймає Конституцію і закони [20]. Національна рада Словацької Республіки складається з 150 депутатів, які обираються на чотири роки. Депутати є представниками громадян. Вони здійснюють свій мандат особисто, відповідно зі своєю совістю і переконаннями і не пов'язані наказами [20]. Депутати обираються на загальних, рівних, прямих виборах таємним голосуванням [20].

Словенія є унітарною конституційною парламентською республікою. Парламент Словенії – Державні збори, складається з 90 депутатів від громадян Словенії. Депутати обираються на основі загального, рівного, прямого виборчого права при таємному голосуванні. У Державні збори завжди обирається по одному депутату від італійської і угорської національної спільноти [21]. Державні збори обираються строком на чотири роки [21]. Депутати є представниками всього народу і не зв'язані ніякими вказівками [21].

Угорщина є унітарною конституційною парламентською республікою. Вищим органом державної влади і на-

родного представництва Угорської Республіки є Державні збори [22]. У грудні 2011 року Національна асамблея прийняла новий закон (Акт ССІІ 2011 р.) Про вибори членів Національних зборів, який повинен був вперше застосуватись під час наступних загальних виборів, що відбулися 6 квітня 2014 року. Національна Асамблея, що нараховує 199 депутатів, була меншою, ніж раніше. 106 членів вибороли місця в окремих виборчих округах, а 93 – у національних списках кандидатів. Національний список може бути списком партії або списком національності. Вперше громадяни певної національності в Угорщині також змогли обрати свого представника. 13 національностей, кожна зі своїм владним органом, що керує країною, користувалися можливістю висувати кандидатів у список національностей. В додаток, це був перший раз, коли громадяни Угорщини без постійного місця проживання в Угорщині (та які проживають за її межами) змогли проголосувати за партійний список. Також, відходячи від попередньої практики, парламентські вибори зараз проводяться в єдиному турі, а не в двох [23]. Термін повноважень чотири роки [22]. Сьогодні до Парламенту Угорщини обрано 199 депутатів [24].

Фінляндія є парламентською республікою, яка налічує 311 муніципалітетів та автономний регіон – Аландські острови [25]. Законодавча влада здійснюється Парламентом, який також вирішує питання державної економіки [25]. Парламент є однопалатним. Він складається з двохсот депутатів, які обираються строком на чотири роки [25]. Народні депутати обираються з дотриманням системи прямих і пропорційних виборів при таємному голосуванні [25,].

Хорватія є унітарною конституційною парламентською республікою. Хорватський собор є представницьким

органом громадян і носієм законодавчої влади в Республіці Хорватія [26]. Парламент є унікамеральним. Він складається не менше ніж зі ста і не більше ніж зі ста шістдесяті депутатів, що обираються на основі загального і рівного виборчого права шляхом прямих виборів таємним голосуванням [26]. Термін повноважень чотири роки [26]. До 9-го скликання Хорватського Сабору обрано 151 депутат [27].

Останньою парламентською республікою, яка входить до складу ЄС є Чехія. Законодавча влада в Чеській Республіці належить Парламенту. Парламент складається з двох палат – Палати депутатів і Сенату [28]. Палата депутатів складається з 200 депутатів, які обираються строком на чотири роки. Сенат складається з 81 сенатора, які обираються строком на шість років. Кожні два роки переобирається одна третина сенаторів [28]. Вибори до Палати депутатів здійснюються таємним голосуванням на основі загального, рівного і прямого виборчого права відповідно до принципів пропорційного представництва. Вибори в Сенат здійснюються таємним голосуванням на основі загального, рівного і прямого виборчого права відповідно до принципів мажоритарної системи [28].

В таблиці 2 узагальнюючі відомості про парламенти країн ЄС з парламентською формою правління.

Отже, на основі вище зазначеного аналізу, по-перше, звернемо увагу, що структура парламентів різна. З п'ятнадцяти парламентських республік чотири мають бікамеральні законодавчі органи, а саме: Австрія, Ірландія, Італія та Чехія. З цих чотирьох, дві мають унітарний устрій (Ірландія, Чехія). По-друге, акцентуємо увагу на кількісний склад парламентарів, безпосередньо на спосіб за яким визначається кількість, основна різниця в тому, що в певних

Таблиця 2

Парламенти країн ЄС з парламентською формою правління

№	Назва країни	Назва парламенту	Тип парламенту	Спосіб формування	Кількість депутатів	Термін повноважень
1	Австрія	Федеральні збори Австрії	Двопалатний	Національна рада (нижня палата) – вибори; Федеральна рада (верхня палата) – обирається ландтагами (парламентами) земель	244 (183+61)	Нижня палата – 4 роки; верхня палата – 4 або 6 років
2	Болгарія	Народні збори Болгарії	Однопалатний	Вибори	240	4 роки
3	Греція	Грецький парламент	Однопалатний	Вибори	300	4 роки
4	Естонія	Державні Збори (Рійгікогу)	Однопалатний	Вибори	101	4 роки
5	Ірландія	Ерахтас	Двопалатний	Доїл Ерен (нижня палата) – вибори; Сенат Ерен (верхня палата) – 11 членів призначаються, 49 – обираються	218 (60+158)	Нижня палата – 7 років; Верхня палата – до призначення наступних виборів
6	Італія	Парламент Італії	Двопалатний	Палата депутатів Італії (нижня палата) – вибори; Сенат Італії (верхня палата) – вибори	945 (630+315)	5 років
7	Латвія	Сейм Латвії	Однопалатний	Вибори	100	4 роки
8	Мальта	Палата представників	Однопалатний	Вибори	69	5 років
9	Німеччина	Бундестаг	Однопалатний	Вибори	709	4 роки
10	Словаччина	Національна Рада Словацької Республіки	Однопалатний	Вибори	150	4 роки
11	Словенія	Державні збори Республіки Словенії	Однопалатний	Вибори	90	4 роки
12	Угорщина	Державні збори Угорщини	Однопалатний	Вибори	199	4 роки
13	Фінляндія	Едускунта	Однопалатний	Вибори	200	4 роки

14	Хорватія	Хорватський сабор	Однопалатний	Вибори	151	4 роки
15	Чехія	Парламент Чехії	Двопалатний	Палата депутатів (нижня палата) – вибори; Сенат (верхня палата) – вибори	281 (200+81)	Нижня палата – 4 роки; Верхня палата – 6 років

Джерело: складено автором

країнах це стала чисельність, яка закріплена в Основних законах, а в інших вона варіюється в залежності від певних обставин. В частині країн, як ми бачимо з аналізу, від фактичної кількості виборців в момент голосування, наприклад це в Австрії та Ірландії. З п'ятнадцяти держав дев'ять мають сталу кількість (напр. в Болгарії, Греції, Естонії, Італії, Латвії тощо), а решта – зміну (напр. Німеччина, Угорщина, Хорватія).

Висновки

Таким чином, ситуація в країнах ЄС різна та відмінна одна від одної в залежності від історичних, географічних, ментальних обставин. Мета автора включає в себе ще аналіз республік зі змішаною формою правління, а так як Україна є парламентсько-президентською республікою, він є важливим. Тому узагальнюючі висновки по відношенню до України та безпосередньо до Верховної Ради зробимо в наступній статті цього журналу.

Література

1. Локк Дж. Твори: У 3 т. М: Наука, 1988. Т. 3. 669 с.
2. Волинець В. В. Становлення вчення про функції і призначення держави в політико-правовій теорії Дж. Локка *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2012. № 5. С. 97–104.
3. Монтескьє Ш.-Л. Избранные произведения. М: Госполитиздат, 1955. 799 с.
4. Баликіна Л. І. Парламентаризм – система політичної організації держави. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. № 2 (лютий). 2012. С. 100–106.
5. Конституція Республики Кипр от 16 августа 1960 года. URL : http://www.concourt.am/armenian/legal_resources/world_constitutions/constit/cyprus/cyprus-r.htm (дата звернення 22.03.2019).
6. Constitution of Austria (in English). URL : https://www.ris.bka.gv.at/Dokumente/ErV/ERV_1930_1/ERV_1930_1.pdf (дата звернення 22.03.2019).
7. Internetauftritt des österreichischen Parlaments (веб-сайт австрійського парламенту). URL: <https://www.parlament.gv.at/> (дата звернення 22.02.2019).
8. Constitution of the Republic of Bulgaria (in English). URL : <https://www.parliament.bg/en/const/> (дата звернення 22.02.2019).
9. The Constitution of Greece (in English). URL: <http://www.hri.org/docs/syntaxma/> (дата звернення 22.03.2019).
10. Constitution of the Republic of Estonia (in English). URL : <https://www.president.ee/en/republic-of-estonia/the-constitution/index.html> (дата звернення 22.03.2019).
11. Constitution of Ireland (in English). URL : https://web.archive.org/web/20171010084203/https://www.constitution.ie/Documents/Bhunreacht_na_hEireann_web.pdf (дата звернення 22.03.2019).
12. Houses of the Oireachtas 2019 (Official website). URL : <https://www.oireachtas.ie/en/members/> (дата звернення 22.03.2019).
13. Constitution of the Italian Republic (in English). URL : http://www.senato.it/documenti/repository/istituzione/costituzione_inglese.pdf (дата звернення 22.04.2019).
14. The Constitution of the Republic of Latvia (in English). URL : <http://saeima.lv/en/legislative-process/constitution> (дата звернення 22.03.2019).

15. Constitution of Malta (in English). URL : <http://www.justiceservices.gov.mt/DownloadDocument.aspx?app=lom&itemid=8566&l=1> (дата звернення 22.04.2019).

16. Parliament ta' Malta (Офіційний сайт парламенту Мальти). URL : <https://parliament.mt/> (дата звернення 22.04.2019).

17. Basic Law for the Federal Republic of Germany (in English). URL : https://www.gesetze-im-internet.de/englisch_gg/ (дата звернення 22.03.2019).

18. Избирательная система (официальный сайт Deutscher Bundestag). URL : <https://www.bundestag.de/ru/wahlen> (дата звернення 22.03.2019).

19. Plenum. Official website of Deutscher Bundestag. URL : <https://www.bundestag.de/> (дата звернення 22.03.2019).

20. Constitution of the Slovak republic (in English). URL : <https://www.ustavnysud.sk/en/ustava-slovenskej-republiky> (дата звернення 22.03.2019).

21. Constitution of Slovenia (in English). URL : <https://www.us-rs.si/en/about-the-court/legal-basis/constitution/> (дата звернення 22.03.2019).

22. Fundamental Law of Hungary (in English). URL : http://www.servat.unibe.ch/icl/hu__indx.html (дата звернення 22.04.2019).

23. Electing Members of the National Assembly. Official website of the Hungarian National Assembly and the Office of the Hungarian National Assembly. URL : <https://www.parlament.hu/en/web/house-of-the-national-assembly/election-of-the-members-of-parliament> (дата звернення 22.04.2019).

24. Members of Parliament. Official website of the Hungarian National Assembly and the Office of the Hungarian National Assembly. URL : <https://www.parlament.hu/en/web/house-of-the-national-assembly/list-of-mps> (дата звернення 22.04.2019).

25. The Constitution of Finland (in English). URL : <https://www.finlex.fi/en/laki/kaannokset/1999/en19990731.pdf> (дата звернення 22.04.2019).

26. The consolidated text of the Constitution of the Republic of Croatia as of 15 January 2014 Edited and translated by the Constitutional Court of the Republic of Croatia (in English). URL : https://www.usud.hr/sites/default/files/dokumenti/The_consolidated_text_of_the_Constitution_of_the_Republic_of_Croatia_as_of_15_January_2014.pdf (дата звернення 22.04.2019).

27. Croatian Parliament. Official website. URL : <https://www.sabor.hr/en/mps> (дата звернення 22.04.2019).

28. The Constitution of the Czech Republic (in English). URL : <http://public.psp.cz/en/docs/laws/constitution.html> (дата звернення 22.04.2019).

Reference

1. Lokk Dzh. Tвори [Works]: U 3 t. M: Nauka, 1988. T. 3. 669 s.
2. Volinets, V. V. (2012), "Formation of the doctrine of the functions and purpose of the state in the political and legal theory of J. Locke", *Byuleten Ministerstva yustitsiyi Ukrainy*, vol.5, pp. 97-104.
3. Monteskorie, SH-L. (1955), *Izbrannye proizenija [Selected works]*, Gospoletzdat, Moscow, Russia.
4. BalikIna, L. I. (2012), "Parliamentarism is a system of political organization of the state", *Byuleten Ministerstva yustitsiyi Ukrainy*, vol. 2, p. 100
5. Konstitutsiya Respubliki Kipr ot 16 avgusta 1960 goda. URL : http://www.concourt.am/armenian/legal_resources/world_constitutions/const/cypros/cyprus-r.htm (Accessed 22 March 2019).
6. Constitution of Austria (in English). URL : https://www.ris.bka.gv.at/Dokumente/ErV/ERV_1930_1/ERV_1930_1.pdf (Accessed 22 March 2019).
7. Website of the Austrian Parliament. URL: <https://www.parlament.gv.at/> (Accessed 22 February 2019).
8. Constitution of the Republic of Bulgaria (in English). URL: <https://www.parliament.bg/en/const/> (Accessed 22 February 2019).
9. The Constitution of Greece (in English). URL: <http://www.hri.org/docs/syntagma/> (Accessed 22 March 2019).

10. Constitution of the Republic of Estonia (in English). URL : <https://www.president.ee/en/republic-of-estonia/the-constitution/index.html> (Accessed 22 March 2019).
11. Constitution of Ireland (in English). URL : https://web.archive.org/web/20171010084203/https://www.constitution.ie/Documents/Bhunreacht_na_hEireann_web.pdf (Accessed 22 March 2019).
12. Houses of the Oireachtas 2019 (Official website). URL : <https://www.oireachtas.ie/en/members/> (Accessed 22 March 2019).
13. Constitution of the Italian Republic (in English). URL : http://www.senato.it/documenti/repository/istituzione/costituzione_inglese.pdf (Accessed 22 April 2019).
14. The Constitution of the Republic of Latvia (in English). URL : <http://saeima.lv/en/legislative-process/constitution> (Accessed 22 March 2019).
15. Constitution of Malta (in English). URL : <http://www.justiceservices.gov.mt/DownloadDocument.aspx?app=lom&itemid=8566&l=1> (Accessed 22 April 2019).
16. Parliament ta' Malta (Official website of the Parliament of Malta). URL : <https://parliament.mt/> (Accessed 22 April 2019).
17. Basic Law for the Federal Republic of Germany (in English). URL : https://www.gesetze-im-internet.de/englisch_gg/ (Accessed 22 March 2019).
18. Izbiratelnaya sistema (Deutscher Bundestag official website). URL : <https://www.bundestag.de/ru/wahlen> (Accessed 22 March 2019).
19. Plenum. Official website of Deutscher Bundestag. URL : <https://www.bundestag.de/> (Accessed 22 March 2019).
20. Constitution of the Slovak republic (in English). URL : <https://www.ustavnysud.sk/en/ustava-slovenskej-republiky> (Accessed 22 March 2019).
21. Constitution of Slovenia (in English). URL : <https://www.us-rs.si/en/about-the-court/legal-basis/constitution/> (Accessed 22 March 2019).
22. Fundamental Law of Hungary (in English). URL : http://www.servat.unibe.ch/icl/hu__indx.html (Accessed 22 April 2019).
23. Electing Members of the National Assembly. Official website of the Hungarian National Assembly and the Office of the Hungarian National Assembly. URL : <https://www.parlament.hu/en/web/house-of-the-national-assembly/election-of-the-members-of-parliament> (Accessed 22 April 2019).
24. Members of Parliament. Official website of the Hungarian National Assembly and the Office of the Hungarian National Assembly. URL : <https://www.parlament.hu/en/web/house-of-the-national-assembly/list-of-mps> (Accessed 22 April 2019).
25. The Constitution of Finland (in English). URL : <https://www.finlex.fi/en/laki/kaannokset/1999/en19990731.pdf> (Accessed 22 April 2019).
26. The consolidated text of the Constitution of the Republic of Croatia as of 15 January 2014 Edited and translated by the Constitutional Court of the Republic of Croatia (in English). URL : https://www.usud.hr/sites/default/files/dokumenti/The_consolidated_text_of_the_Constitution_of_the_Republic_of_Croatia_as_of_15_January_2014.pdf (Accessed 22 April 2019).
27. Croatian Parliament. Official website. URL: <https://www.sabor.hr/en/mps> (Accessed 22 April 2019).
28. The Constitution of the Czech Republic (in English). URL : <http://public.psp.cz/en/docs/laws/constitution.html> (Accessed 22 April 2019).

Стаття надійшла до редакції 30.04.2019

УДК 342.7 (477)

DOI: <https://doi.org/10.31732/2707-9155-2019-35-27-37>

Окремі аспекти забезпечення права людини на здоров'я в умовах збройних конфліктів

Корольова В.В.

*Кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри державно-правових дисциплін,
Університет «КРОК»,
м. Київ, вул. Табірна, 30-32, 03113, Україна,
тел. (044) 455-57-12, e-mail: ViktoriyaV:@krok.edu.ua
ORCID: 0000-0003-2998-6144*

Шубіна І.А.

*здобувач ступеня вищої освіти «магістр»,
Університет «КРОК»,
м. Київ, вул. Табірна, 30-32, 03113, Україна,
тел. +380955556787, e-mail: irina.andre.shubina@gmail.com
ORCID:0000-0001-7244-5824*

Some aspects of human rights protection in the face of armed conflicts

Koroleva V.V.

*Ph.D. in Law, Associate Professor, Department of State and Legal Disciplines,
«KROK» University,
Kyiv, st. Tabirna, 30-32, 03113, Ukraine,
tel. (044) 455-57-12, e-mail: ViktoriyaV:@krok.edu.ua
ORCID: 0000-0003-2998-6144*

Shubina I.A.

*Graduate Student,
“KROK” University,
Kyiv, st. Tabirna, 30-32, 03113, Ukraine,
tel. +380955556787, e-mail: irina.andre.shubina@gmail.com
ORCID:0000-0001-7244-5824*

Анотація. У статті авторами розглянуто основні положення щодо забезпечення права людини і громадянина на здоров'я взагалі та в умовах збройних конфліктів зокрема. Досліджено поняття “механізм забезпечення прав і свобод людини і громадянина” та його складові елементи. Звернута увага на те, що для забезпечення реалізації прав і свобод людини і громадянина в умовах збройного конфлікту у науковий обіг введено поняття соціально-правового механізму захисту прав і свобод людини. Варто зауважити, що актуальність і своєчасність даної проблематики полягає в тому, щоб наголосити, що особи, які перебувають у зоні збройного конфлікту, вразливі незалежно від їхнього статусу чи роду діяльності. Тому стратегічним завданням сучасної цивілізованої держави має бути турбота про поліпшення здоров'я кожного громадянина, забезпечення ефективності діяльності системи охорони здоров'я, як сукупності загальнодержавних, галузевих та місцевих медико-соціальних заходів, створення для населення широкої доступності кваліфікованої медичної допомоги. Встановлено, що в механізмі забезпечення прав людини і громадянина можна виділити дві сторони: статичну та динамічні. Доведено, що організаційно-правовий механізм забезпечення прав і свобод людини і громадянина включає дві складові: нормативно-правову та інституційну. Розглядаючи питання компетенції органів державної влади у сфері забезпечення права людини на здоров'я в умовах збройних конфліктів зроблено висновок про те, що існують різні критерії за якими визначається система уповноважених суб'єктів у досліджуваній сфері. Намічені рекомендації та пропозиції щодо реалізації законодавчо встановлених заходів і процедур економічного, соціального і правового характеру забезпечують право на здоров'я внутрішньо переміщених осіб, учасників АТО, осіб, які залишилися на окупованих територіях. На даний момент, фахівці, при визначенні системи уповноважених суб'єктів забезпечення права на здоров'я в умовах збройних конфліктів в Україні, роблять акцент на такі критерії: ініціювання, здійснення, захист та відновлення порушеного права.

Ключові слова: права людини, право людини на здоров'я, механізм забезпечення, право людини на здоров'я в умовах збройних конфліктів, органи державної влади.

Формул.: 0, рис.: 0, табл.: 0, бібл.: 18

Annotation. The article deals with the basic provisions on ensuring human and citizen's right to health in general and in situations of armed conflict in particular. The concept of the “mechanism for ensuring the rights and freedoms of man and citizen” and its constituent elements are investigated. Attention is drawn to the fact that the concept of social and legal mechanism for the protection of human rights and freedoms has been introduced into the scientific circulation in order to ensure the realization of human and citizen's rights and freedoms in the context of armed conflict. It is worth noting that the relevance and timeliness of these issues is to emphasize that persons who are in an area of armed conflict are vulnerable regardless of their status or type of activity. Therefore, the strategic task of a modern civilized state should be to care for improving the health of every citizen, to ensure the effectiveness of the health care system, as a set of national, sectoral and local medical and social measures, and to create widespread availability of qualified medical care for the population. It is established that in the mechanism of human and citizen's rights protection there are two sides: static and dynamic. It has been proved that the organizational and legal mechanism for ensuring the rights and freedoms of a person and a citizen includes two components: regulatory and institutional. Considering the issues of competence of public authorities in the field of human rights protection in the context of armed conflicts, it is concluded that there are different criteria by which the system of authorized entities in the research area is determined. The outlined recommendations and proposals on implementation of legislatively established measures and procedures of economic, social and legal nature ensure the right to health

of internally displaced persons, participants of anti-terrorist operation, persons who remained in the occupied territories. At the moment, specialists, when defining the system of authorized subjects of ensuring the right to health in the context of armed conflicts in Ukraine, place emphasis on the following criteria: initiation, exercise, protection and restoration of the violated right.

Keywords: *human rights, human right to health, security mechanism, human right to health in armed conflict, public authorities.*

Formulas: 0, fig.: 0, tabl.: 0, bibl.: 18

Постановка проблеми

Охорона здоров'я населення, створення безпечних і здорових умов для проживання людей, їх праці й відпочинку за своїм значенням є одним з найважливіших завдань сучасної держави, основою формування її соціальної політики. Права людини на здоров'я гарантовані міжнародними документами та повинні дотримуватись за будь-яких ситуацій, навіть під час збройних конфліктів. Особи, що перебувають у зоні збройного конфлікту, вразливі незалежно від їхнього статусу чи роду діяльності. Тому стратегічним завданням сучасної цивілізованої держави має бути турбота про поліпшення здоров'я кожного громадянина, забезпечення ефективності діяльності системи охорони здоров'я, як сукупності загальнодержавних, галузевих та місцевих медико-соціальних заходів, створення для населення широкої доступності кваліфікованої медичної допомоги.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Загалом питання поняття та змісту механізму правового забезпечення права на охорону здоров'я досить ґрунтовно висвітлено в науковій літературі. Зокрема, нормативні аспекти аналізувались у працях відомих науковців В. Авер'янова, О. Бандурки, Ю. Битяка, Р. Калюжного, В. Корольової, С. Стеценка, В. Сороки, О. Ціборовського та багатьох інших. Окремі аспекти вивчення правового механізму забезпечення реалізації права на здоров'я в умовах збройних

конфліктів розглянуто у працях таких дослідників, як: М.М. Гнатівський, Є.І. Григоренко, Ю.П. Дмитренко, О.В. Задорожній, М.П. Кобець, О.О. Кондратенко, І.І. Котляров, М.В. Кравченко, К.О. Крахмальова, В.П. Кузнецова, О.В. Маковська, О.В. Москаленко, С.М. Прилипко, А.В. Пшенична, О.М. Радченко, А.В. Солодько, О.В. Скрипнюк, О.В. Тополь, О.А. Фесенко, М.М. Шумило, Л.П. Шумна, О.М. Ярошенко та ін.

Формулювання цілей статті

Метою даної статті є аналіз поняття та складових державно-правового механізму забезпечення права людини на здоров'я взагалі та в умовах збройних конфліктів зокрема.

Виклад основного матеріалу дослідження

Сучасний етап соціально-економічного розвитку України супроводжується складними умовами формування системи охорони здоров'я, тому за суспільними оцінками, здоров'я – головний показник соціально-політичного, економічного стану суспільства, якості життя та добробуту в країні, ефективності системи державно-правового забезпечення в цілому. Розбудова України як демократичної, правової, соціальної держави, закріплення в Конституції України положення про найвищу соціальну цінність людини, її життя і здоров'я, честі й гідності, недоторканності та безпеки вимагає формування нових підходів до забезпечення прав людини. Головним змістом і спрямованістю діяльності держави є створення умов для здійснення

прав і свобод людини, а саме сприяння у реалізації прав і свобод; охорону прав і свобод; захист прав і свобод людини.

Досить часто в юридичній літературі ми зустрічаємо поняття «правовий механізм», який використовується у різноманітних сферах, в тому числі і у сфері охорони здоров'я.

Правовий механізм показує, в чому виявляється і як відбувається перехід правової матерії в узгоджену діяльність людей, які зазнають вплив права, адже завдяки взаємоузгодженій дії всіх елементів цього механізму правові норми, які опосередковують права і свободи особи, переходять з розряду декларативних приписів у реальну практику суспільного життя [1].

Механізм забезпечення прав і свобод особи досліджувала К. Волинка, яка дала наступне визначення: «це комплекс взаємопов'язаних і взаємодіючих нормативно-правових передумов, юридичних засобів та загальносоціальних умов, які створюють фактичні можливості для повноцінної реалізації прав і свобод, їх охорони від потенціальних правопорушень та захисту прав і свобод, які зазнали порушень» [2].

Заслуговує на увагу погляд О.С. Мордовцева на поняття механізму забезпечення прав людини, який вважає, що механізм забезпечення прав людини і громадянина – «це певна система засобів і факторів, що забезпечують необхідні умови поваги всіх прав і основних свобод людини, які випливають із гідності, властивої людській особистості, та є істотними для її вільного і повного розвитку. Структура названого механізму містить: суспільні норми; правомірну діяльність суб'єктів прав людини і громадянина; гласність; суспільну думку; гарантії – загальні, спеціальні (юридичні), організаційні; процедури; відповідальність; контроль і правову культуру» [3].

Сидорчук вважає, що механізм захисту прав є системою та комплексом послідовних дій, які спрямовані на захист прав людини та громадянина. Механізм захисту прав людини є системою та складається з певних частин, таких, як право на захист; форма та спосіб захисту прав; процес та порядок звернення до відповідних органів, установ та організацій. Механізм захисту прав як система характеризується діалектичною взаємозалежністю цілого й частини, кожний елемент якого займає певне місце і здійснює певні функції в ньому. Безперечно, механізм захисту пра в повинен бути органічно цілісним та логічно послідовним процесом. Сутність будь-якого механізму захисту прав полягає в послідовності дій людини й досягненні певного результату. Діяльність людини при цьому полягає у відновленні становища, що існувало до порушення конкретного права особи [4].

Отже, під механізмом забезпечення основних прав людини і громадянина можна розуміти комплекс заходів юридичного, економічного, організаційного, інституційного характеру, спрямованого на ефективну його реалізацію.

В механізмі забезпечення прав людини і громадянина можна виділити дві взаємопов'язані сторони: статичну та динамічну. Статична сторона механізму включає в себе систему норм права, що закріплюють права і свободи людини і громадянина; їх гарантії; суб'єктів права, діяльність яких спрямована на створення необхідних умов для повної і ефективної реалізації, охорони та захисту цих прав; форми юридичної відповідальності. А, з іншого боку, механізм забезпечення прав і свобод людини і громадянина представляє собою безперервний процес щодо реалізації, охорони та захисту, та обумовлюється діяльністю вповноважених суб'єктів, щодо створення для цього необхідних

умов, що складає динамічну сторону механізму [5].

Досліджуючи механізм забезпечення конституційних прав людини і громадянина в Україні, можна виявити такі його складові: норми конституційного та інших галузей законодавства, які закріплюють права і свободи громадян; норми, які їх гарантують; інституції, на які покладаються відповідні функції та повноваження щодо організації і здійснення забезпечення реалізації, охорони та захисту основних прав і свобод людини.

В свою чергу, інституційні ланки органів державної влади та органів місцевого самоврядування повинні будувати свою діяльність у сфері забезпечення конституційних прав людини і громадянина України на основі конституційних та інших норм, що закріплюють права і свободи, а також гарантій, які виступають у цьому випадку у вигляді завдань, форм, засобів і методів діяльності цих інститутів.

Отже, організаційно-правовий механізм забезпечення прав і свобод людини і громадянина включає дві складові: нормативно-правову та інституційну.

До нормативно-правової складової організаційно-правового механізму відносяться:

1. Конституція України;
2. Закони України, інші нормативні акти Верховної Ради України;
3. Укази Президента України;
4. Акти Кабінету Міністрів України та інших центральних органів виконавчої влади;
5. Акти органів місцевого самоврядування України.

Саме правові норми фіксують мету, завдання, напрями діяльності, встановлюють сукупність повноважень відповідних органів у сфері забезпечення прав громадян. Певним чином можна говорити про напрацювання великого

масиву нормативно-правових актів, де визначені основні повноваження органів державної влади та місцевого самоврядування в сфері забезпечення права на здоров'я.

Інституційними елементами організаційно-правового механізму забезпечення прав і свобод людини і громадянина виступають:

1. Органи державної влади;
2. Органи місцевого самоврядування;
3. Неурядові організації [5].

Право на здоров'я в умовах збройних конфліктів як об'єкт правового регулювання, передбачає функціонування системи органів державної влади, які відповідно до своїх повноважень забезпечують право на здоров'я внутрішньо переміщених осіб, учасників АТО, осіб, які залишилися на окупованих територіях.

Розглядаючи питання про розмежування компетенції між органами державної влади, варто звернути увагу, що їх участь у вирішенні питань здоров'я вимушених переселенців, учасників АТО та громадян України, які залишилися на тимчасово окупованих територіях, буває різних видів і рівнів.

Зазначимо, що в наукових джерелах висувуються пропозиції з приводу визначення системи уповноважених суб'єктів в окресленій сфері. Наприклад, О.В. Шенкаренко виділяє серед них чотири групи:

1) органи державного управління охорони здоров'я, до яких відносять: Кабінет Міністрів України, Міністерство охорони здоров'я України, Раду міністрів АРК, місцеві державні адміністрації (управління охорони здоров'я обласних державних адміністрацій, відділи охорони здоров'я районних державних адміністрацій);

2) інші органи, які здійснюють державні функції у галузі охорони здоров'я та мають у своєму віданні установи охо-

рони здоров'я, серед яких називають: Міністерство оборони України, Міністерство внутрішніх справ України, Службу безпеки України;

3) органи місцевого самоврядування;

4) суб'єкти, що забезпечують безпосередню охорону здоров'я, а саме: санітарно-профілактичні, лікувально-профілактичні, фізкультурно-профілактичні, санаторно-курортні, аптечні, науково-медичні та інші заклади охорони здоров'я [6].

Інший підхід пропонує О.Г. Стрельченко, виділяючи серед суб'єктів управління сферою охорони здоров'я: Президента України; Кабінет Міністрів України; центральні органи виконавчої влади, до яких відносить Міністерство охорони здоров'я України, Міністерство охорони здоров'я Автономної Республіки Крим, Державну службу України з лікарських засобів та контролю за наркотиками (назву замінено автором на нову, відповідно до нормативних актів) (решту перерахованих центральних органів виконавчої влади ліквідовано, тому ми їх не наводимо – прим. автора); місцеві органи виконавчої влади, до яких дослідниця відносить управління охорони здоров'я обласних, Київської та Севастопольської міських державних адміністрацій, головних лікарів центральних районних лікарень; органи місцевого самоврядування [7].

Наведені підходи не позбавлені недоліків. Зокрема, бачимо поширену помилку, яка полягає у віднесенні органів влади АРК до органів державної влади України, тоді, як вони не здійснюють державну владу, не приймають загальнодержавні рішення та не регулюють суспільні відносини на усій території України. Їх доцільно відносити до органів республіканської влади, оскільки їх компетенція обмежується Автономною Республікою Крим. Також викликає сумніви доцільність віднесення голов-

них лікарів центральних районних лікарень до названої системи суб'єктів.

Науковець Б.О. Логвиненко пропонує виділяти в межах системи суб'єктів управління сферою охорони здоров'я в Україні три групи, а саме:

1) суб'єкти, які визначають та розробляють стратегію діяльності (якими вчений визначив Верховну Раду України, Президента України і Кабінет Міністрів України);

2) суб'єкти, які безпосередньо втілюють у життя і забезпечують управління (серед яких дослідник назвав виключно Міністерство охорони здоров'я України);

3) суб'єкти, які сприяють управлінню (до яких вчений відніс консультативно-дорадчі органи) [8].

Цілковито погоджуємося із запропонованим Д.А. Чижовим підходом до класифікації суб'єктів забезпечення права на здоров'я в умовах збройних конфліктів в Україні, яких поділено на групи за критеріями ініціювання, здійснення, контролю захисту та відновлення порушених прав [9].

Відповідно до чинного законодавства до суб'єктів з повноваженнями ініціювання належать: Верховна Рада України, Президент України, Кабінет Міністрів України, Міністерство соціальної політики України, Рада національної безпеки і оборони України, громадські організації та громадські ради при органах влади. При цьому, органи державної влади, що є їх специфікою, одночасно є ініціаторами, координаторами та виконавцями.

На Кабінет Міністрів України, як вищий орган у системі органів виконавчої влади покладено завдання вжиття заходів щодо забезпечення прав і свобод людини та громадянина, створення сприятливих умов для вільного і всебічного розвитку особистості, а також забезпечення проведення політики у сфері охорони здоров'я в умовах збройних

конфліктів. Кабінет Міністрів здійснює загальні та спеціальні повноваження. Загальні повноваження Кабінету Міністрів України визначені у ч. 2 п. 1 ст. 20 Закону України «Про Кабінет Міністрів України» [10].

Одним з центральних органів виконавчої влади України, діяльність якого спрямовується та координується Кабінетом Міністрів України і який забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері соціального захисту ветеранів війни, осіб, які мають особливі заслуги перед Батьківщиною, постраждалих учасників Революції Гідності (далі – ветерани), членів сімей ветеранів, осіб, на яких поширюється чинність Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» (далі – члени сімей ветеранів), та з питань тимчасово окупованих територій у Донецькій і Луганській областях та тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим і м. Севастополя (далі – тимчасово окуповані території України) є Міністерство у справах ветеранів, тимчасово окупованих територій та внутрішньо переміщених осіб України [11].

Міністерство оборони України (далі – МО України), як головний орган у системі центральних органів виконавчої влади, забезпечує формування та реалізує державну політику з питань національної безпеки у воєнній сфері, сфері оборони і військового будівництва в мирний час та особливий період. Міністерство оборони відповідно до покладених на нього завдань: здійснює заходи, спрямовані на реалізацію соціально-економічних і правових гарантій військовослужбовцям, членам їх сімей та працівникам Збройних Сил, особам, звільненим у запас або відставку, а також членам сімей військовослужбовців, які загинули (померли), пропали безвісти, стали особами з інвалідністю під

час проходження військової служби або потрапили в полон у ході бойових дій (війни) чи під час участі в міжнародних операціях з підтримання миру і безпеки; здійснює відповідно до законодавства правовий і соціальний захист військовослужбовців, резервістів Збройних Сил, військовозобов'язаних, призваних на збори, членів їх сімей та працівників Збройних Сил [12].

Служба безпеки України (далі – СБУ) – основний орган у системі боротьби з тероризмом. Військовослужбовці Служби безпеки України користуються політичними, соціально-економічними та особистими правами і свободами, а також пільгами відповідно до Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей», а соціальний захист працівників, які уклали трудовий договір із Службою безпеки України, забезпечується на загальних підставах відповідно до законодавства про працю [13].

Разом із тим, зазначимо, що на відміну від Міністерства оборони України, перераховані повноваження яких закріплені на нормативному рівні, компетенція щодо управління відомчими закладами охорони здоров'я Служби безпеки України не закріплена у нормативному акті, який визначає її правовий статус. На нашу думку, це необхідно виправити шляхом внесення відповідних доповнень до Закону України «Про Службу безпеки України», оскільки органи державної влади зобов'язані діяти виключно на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією України та законами України (ч. 2 ст. 19 Конституції України) [14].

Компетенція вище перелічених державних органів у сфері соціального забезпечення учасників АТО визначається можливістю прийняття правозастосовчих актів, які мають правопідтверджувальний характер. Це означає, що

зазначені органи ухвалюють рішення про видачу посвідчень, що є юридичним фактом, який підтверджує право відповідної особи на визначені законодавством заходи охорони здоров'я як учасникам АТО. У такий спосіб ці органи сприяють фізичним особам у реалізації їхнього права на здоров'я.

Серед суб'єктів, які сприяють реалізації права на здоров'я учасниками АТО, варто виділити медико-соціальні експертні комісії (далі – МСЕК) та Уповноваженого Президента України з питань реабілітації учасників антитерористичної операції, які одержали поранення, контузію, каліцтво або інше захворювання під час участі в антитерористичній операції.

Ступінь обмеження життєдіяльності особи, причину, час настання, групу інвалідності, а також ступінь втрати професійної працездатності працівників, які зазнали каліцтва чи іншого ушкодження здоров'я, що пов'язане з пораненням, контузією, каліцтвом, одержаним під час безпосередньої участі в антитерористичній операції, визначаються медико-соціальною експертизою, яка відповідно до Положення про медико-соціальну експертизу, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 3 грудня 2009 р. № 1317 [15] здійснюється медико-соціальними експертними комісіями.

МСЕК сприяють в отриманні права на здоров'я, шляхом підтвердження юридичних фактів, що є підставою виникнення права на соціальне забезпечення, або які підтверджують наявність спеціального правового статусу учасника АТО.

Також розглянемо питання Державної санітарно-епідеміологічної служби України, яка була одним із головних суб'єктів охорони громадського здоров'я, основною мета діяльності якого полягала у забезпечення реалізації державної політики у сфері сані-

тарного та епідемічного благополуччя населення. Однак постановою Кабінету Міністрів України «Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади» від 10 вересня 2014 р. № 442 [16] було схвалено рішення припинити функціонування Державної санітарно-епідеміологічної служби, реорганізувавши її шляхом приєднання до Державної служби з питань безпечності харчових продуктів та захисту споживачів. Згодом постановою Кабінету Міністрів України «Деякі питання Державної санітарно-епідеміологічної служби» від 29 березня 2017 р. № 348 [17] було вирішено відмінити реорганізацію та ліквідувати Державну санітарно-епідеміологічну службу, залишивши в силі рішення про перекладення її повноважень на Державну службу України з питань безпечності харчових продуктів та захисту споживачів, окрім функцій з реалізації державної політики у сфері епідеміологічного нагляду (спостереження), які покладено на Міністерство охорони здоров'я України, та у сфері гігієни праці і функцій із здійснення дозиметричного контролю робочих місць і доз опромінення працівників, покладені на Державну службу України з питань праці. Фактично мало місце правонаступництво прав та обов'язків органу публічної влади внаслідок припинення його існування шляхом ліквідації.

Вважаємо проблемним питанням є те, що досі не було внесено змін, обумовлених ліквідацією зазначеного органу, до низки нормативних актів, а саме до: Закону України «Основи законодавства України про охорону здоров'я» в частині повноважень та засад діяльності органів державної санітарно-епідеміологічної служби (на нашу думку, тут необхідно нормативно закріпити уточнення, про які органи йдеться, оскільки один із основних було ліквідовано і, як наслідок, може виникнути

непорозуміння); Закону України «Про забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення» в частині повноважень, системи, засад діяльності та інших питань функціонування Державної санітарно-епідеміологічної служби; постанови Кабінету Міністрів України «Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади» від 10 вересня 2014 р. № 442 (яка при цьому розміщена на сайті Парламенту у редакції від 27 лютого 2018 р., тобто після ліквідації Державної санітарно-епідеміологічної служби України), внаслідок чого залишається незмінним і чинним рішення про реорганізацію Державної санітарно-епідеміологічної служби, що не відповідає дійсності та суперечить постанові Кабінету Міністрів України від 29 березня 2017 р. № 348; постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження Положення про державний санітарно-епідеміологічний нагляд в Україні» від 22 червня 1999 р. № 1109 [18] в частині встановлення правил взаємодії Державної санітарно-епідеміологічної служби з іншими суб'єктами у сфері охорони здоров'я.

Також варто виділити Міністерство охорони здоров'я України, Міністерство молоді та спорту України, Державну службу України з лікарських засобів та контролю за наркотиками, Державну службу України з питань безпечності харчових продуктів та захисту споживачів.

Окрім того, зазначимо, що у сфері охорони здоров'я функціонує чимало консультативно-дорадчих органів, як-то: Національна рада з питань протидії туберкульозу та ВІЛ-інфекції/СНІДу при Кабінеті Міністрів України; Міжвідомча координаційна рада при Міністерстві охорони здоров'я України з питань міжгалузевої взаємодії закладів охорони здоров'я; Громадська рада при Міністерстві охорони здоров'я України; Рада молодих вчених при Міністер-

стві охорони здоров'я України; Колегія Міністерства охорони здоров'я України; Вчена медична рада Міністерства охорони здоров'я України; Клініко-експертні комісії Міністерства охорони здоров'я України; управлінь охорони здоров'я Київської та Севастопольської міських державних адміністрацій та ін.

Можемо виділити риси, які властиві названим суб'єктам:

1) створюються на підставі владних рішень органів виконавчої влади, шляхом прийняття нормативного акта (у цьому випадку маються на увазі акти Кабінету Міністрів України та Міністерства охорони здоров'я України);

2) Положення про них, персональний та кількісний склад затверджується органами виконавчої влади (Кабінетом Міністрів України, Міністерством охорони здоров'я України);

3) виконують публічні функції та функціонують з метою забезпечення публічних інтересів (наприклад, з метою врахування інтересів громадськості, сприяння роботі органів виконавчої влади тощо);

4) матеріально-технічне забезпечення здійснюється органами виконавчої влади (Міністерством охорони здоров'я України, Державним управлінням справами);

5) їх рішення мають зазвичай рекомендаційний характер (але, при цьому, вони обов'язково повинні розглядатись органами публічної влади);

6) вони не уповноважені законом на використання таких інструментів діяльності публічної адміністрації у сфері публічного управління, як: нормативні акти, адміністративні акти, адміністративні договори тощо.

Контроль за дотриманням прав людини в умовах військового конфлікту в Україні здійснюють Уповноважений Верховної Ради України з права людини, Уповноважений Президента Укра-

їни з питань реабілітації учасників антитерористичної операції, які одержали поранення, контузію або інше захворювання під час участі в антитерористичній операції, міжнародні та вітчизняні правозахисні організації.

Висновки

Механізм правового забезпечення права на здоров'я в умовах збройного конфлікту – це комплексна система за-

конодавчо закріплених правових засобів, які застосовуються органами державної влади та органами місцевого самоврядування для забезпечення соціальних прав учасників АТО, вимушених переселенців та осіб, які перебувають на тимчасово окупованих територіях, а також членів їх сімей, надання допомоги в реалізації та відновленні цих прав, а також соціально-правових заходів, які здійснюються задля гарантування прав цих осіб.

Література

1. Теория государства и права / [отв. ред. В. Д. Первалов]. М. : Норма, 2006. 496 с.
2. Волинка К. Г. Механізм забезпечення прав і свобод особи: питання теорії і практики: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2000. 16 с.
3. Социально-юридический механизм обеспечения прав человека и гражданина / Мордочев А.С.; Под ред.: Матузов Н.И. Саратов: Изд-во Саратов. ВШ МВД РФ, 1996. 286 с.
4. Сидорчук М. Ю. Механізми захисту прав людини та громадянина: сутність і перспективи розвитку в Україні. Науковий вісник Чернівецького університету. Правознавство. 2013. Вип. 682. С. 33–35.
5. Корольова В.В. Теоретико-правові засади забезпечення права на безпечне для життя і здоров'я довкілля. Правничий вісник Університету «КРОК». – Вип. 19. К., 2014. – С.14-19.
6. Шенкаренко О. В. Структурно-організаційні аспекти управління системою охорони здоров'я в Україні. Державне будівництво. 2008. № 1. URL: <http://www.kbuara.kharkov.ua/e-book/db/2008-1/doc/2/23.pdf> (дата звернення 18.03.2019)
7. Стрельченко О. Г. Суб'єкти публічного адміністрування сфери охорони здоров'я. Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ. 2011. № 2 (2). С. 11–20.
8. Логвиненко Б. О. Публічне адміністрування сферою охорони здоров'я в Україні: дис. ... д-ра юрид. наук. Київ, 2017. 428 с.
9. Чижов Д. А. Правовий механізм забезпечення соціального захисту людини в умовах військових конфліктів: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2018. 20 с.
10. Про Кабінет Міністрів України: Закон України від 27.02.2014 р. № 794-VII. Відомості Верховної Ради. 2014. № 13. Ст. 222.
11. Про затвердження Положення про Міністерство у справах ветеранів, тимчасово окупованих територій та внутрішньо переміщених осіб України: Постанова КМУ від 27.12.2018. №1175. URL: <https://mva.gov.ua/ua/pro-ministerstvo/polozhennya> (дата звернення 18.03.2019)
12. Про затвердження Положення про Міністерство оборони України: Постанова Кабінету Міністрів України від 26.11.2014 р. № 671. Офіційний вісник України. 2014. № 97. Ст. 2796.
13. Про Службу безпеки України: Закон України від 25.03.1992 р. № 2229-XII. Відомості Верховної Ради України. 1992. № 27. Ст. 382.
14. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141.
15. Питання медико-соціальної експертизи: постанова Кабінету Міністрів України від 3 груд. 2009 р. № 1317. Офіційний вісник України. 2009. № 95. Ст. 3265.
16. Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади: постанова від 10 вересня 2014 р. № 442 / Кабінет Міністрів України. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/442-2014-%D0%BF> (дата звернення 18.03.2019)
17. Деякі питання Державної санітарно-епідеміологічної служби: постанова від 29 березня 2017 р. № 348 / Кабінет Міністрів України. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/348-2017-%D0%BF> (дата звернення 18.03.2019)

18. Про затвердження Положення про державний санітарно-епідеміологічний нагляд в Україні: постанова від 22 червня 1999 р. № 1109 / Кабінет Міністрів України. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1109-99-%D0%BF> (дата звернення 18.03.2019)

Reference

1. Perevalov, V. D. (2006), *Teoriya gosudarstva y prava* [The theory of state and law], Norma, Moscow, Russia.
2. Volynka, K. H. (2006), “The mechanism of protection of rights and freedoms of the individual: questions of theory and practice”, Ph.D. Thesis, Theory and History of State and Law, Koreckogo Institute of state and law, Kyiv, Ukraine.
3. Mordovets, A.S. (1996), *Sotsyalno-yurydycheskyi mekhanizm obespecheniya prav cheloveka y hrazhdanyna* [Social and legal mechanism for ensuring human and citizen’s rights], Yzd-vo Sarat. VSh MVD RF, Saratov, Russia.
4. Sydoruk, M. Yu. (2013), “Mechanisms for the protection of human rights and citizens: the nature and prospects of development in Ukraine”, *Naukovyi visnyk Chernivetskoho universytetu*, Vol. 682, pp. 33–35.
5. Korolova, V. V. (2014), “Theoretical and legal principles of ensuring the right to a safe and healthy environment”, *Pravnychiy visnyk Universytetu “KROK”*, vol. 19, pp.14-19.
6. Shenkarenko, O. V. (2008), “Structural and organizational aspects of health care system management in Ukraine”, *Derzhavne budivnytstvo*, vol. 1. URL: <http://www.kbuapa.kharkov.ua/e-book/db/2008-1/doc/2/23.pdf> (Accessed 18 March 2019)
7. Strelchenko, O. H. (2011), “Subjects of public administration of health care”, *Yurydychnyi chasopys Natsionalnoi akademii vnutrishnikh sprav*, vol. 2 (2), pp. 11–20.
8. Lohvynenko, B. O. (2017), “Public administration of health care in Ukraine”, Abstract of Ph.D dissertation, Administrative law and process, Interregional Academy of Personnel Management, Kyiv, Ukraine.
9. Chyzhov, D. A. (2018), “Legal mechanism for ensuring social protection of a person in conditions of military conflicts”, Abstract of Ph.D dissertation, Labor Law and Social Law, Odessa National Law Academy, Odessa, Ukraine.
10. The Verkhovna Rada of Ukraine (2014), The Law of Ukraine “About the Cabinet of Ministers of Ukraine”, *Vidomosti Verkhovnoi Rady*, vol. 13, art. 222.
11. Cabinet of Ministers of Ukraine (2018), Resolution “On approval of the Regulation on the Ministry of Veterans’ Affairs, Temporarily Occupied Territories and Internally Displaced Persons of Ukraine”. URL: <https://mva.gov.ua/ua/pro-ministerstvo/polozhennya> (Accessed 18 March 2019)
12. Cabinet of Ministers of Ukraine (2018), Resolution “On approval of the Regulation on the Ministry of Defense of Ukraine”, *Ofitsiyni visnyk Ukrainy*, vol. 7, St. 2796.
13. The Verkhovna Rada of Ukraine (1992), The Law of Ukraine “About the Security Service of Ukraine”, *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*, vol. 27, art. 382.
14. The Verkhovna Rada of Ukraine (1992), The Law of Ukraine “About Constitution of Ukraine”, *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*. 1996. № 30. St. 141.
15. Cabinet of Ministers of Ukraine (2009), Resolution “About questions of medical and social expertise”, *Ofitsiyni visnyk Ukrainy*, vol. 95, art. 3265.
16. Cabinet of Ministers of Ukraine (2014), Resolution “On optimization of the system of central executive agencies”, URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/442-2014-%D0%BFb> (Accessed 18 March 2019)
17. Cabinet of Ministers of Ukraine (2017), Resolution “About some issues of the State Sanitary and Epidemiological Service”, URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/348-2017-%D0%BF> (Accessed 18 March 2019)
18. Cabinet of Ministers of Ukraine (1999), Resolution “On approval of the Regulation on State Sanitary and Epidemiological Surveillance in Ukraine”, URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1109-99-%D0%BF> (Accessed 18 March 2019).

Стаття надійшла до редакції 19.04.2019 року

УДК 340.15(470)

DOI: <https://doi.org/10.31732/2707-9155-2019-35-38-43>

Правозахисна діяльність Іллі Шрага

Кінзерська Т.В.

Аспірант кафедри державно-правових дисциплін,

Університет економіки та права «КРОК»

м. Київ, вулиця Табірна, 30-32, Київська область, 03113, Україна

тел.: (096) 73-020-26, e-mail: altanya@bigmir.net

ORCID: 0000-0001-9548-3209

Defence of rights is in activity of Ilyya Shrag

Kinserska T.V.

Postgraduate student of the Department

of State Law Disciplines «KROK» University

30-32 Tabirna St, Kyiv 03113, Ukraine

tel.: (096) 73-020-26, e-mail: altanya@bigmir.net

ORCID: 0000-0001-9548-3209

Анотація. У статті досліджується правозахисна діяльність відомого українського адвоката, громадського і суспільно-політичного діяча Іллі Шрага. На основі наукової літератури і джерельних матеріалів розкриваються чинники, що вплинули на становлення Іллі Шрага як адвоката. Простежується фахова діяльність правника в контексті суспільно-політичних процесів на українських землях в другій половині XIX – початку XX ст. Зазначається, що адвокат постійно надавав професійну допомогу населенню незалежно від його соціального стану, прагнувши максимально відстояти права людини в умовах панування імперського режиму. Як фаховий юрист він досліджував правовий статус українського населення й українських земель. Відзначається, що І. Шраг у межах професійної діяльності повсякчас боровся за автономію українських земель і розширення прав українського народу. Високий рівень юридичної підготовки та значний практичний досвід діяча стали основоположними у процесі боротьби за самостійність Української держави та власне самовизначення. Відмічається, що І. Шраг постійно відстоював інтереси рідної мови. Він наголошував, що в українських населених пунктах суд повинен відбуватися українською мовою, і в будь-якому випадку українець не повинен страждати від її вживання в державних установах. До таких особистостей належить відомий адвокат Ілля Шраг, чия правозахисна діяльність відіграла помітну роль у забезпеченні прав і свобод українського населення у складі Російської імперії. Адвокат указав на забезпечення прав людини і на використання рідної мови у повсякденному житті як на побутовому, так і офіційному рівнях. Відзначається, що знання, досвід і талант відомого адвоката використовувались не лише для отримання доходів, але для організації діяльності, яка не могла принести ні прибутку, ні слави, проте відповіла кодексу професійної честі чи стала корисною рідному народу. Потрібно зауважити, що українську мову І. Шраг вважав істинним атрибутом

народності, так як саме у мові простежується історія самого народу. Саме у цьому ракурсі він вбачав конструкцію національного руху, оскільки серед інших рис національності мова займає першорядну роль.

Ключові слова: адвокат, Російська імперія, суд, Чернігівська губернія, Ілля Шраг, українські землі.

Формул: 0, рис.: 0, табл.: 0, бібл.: 7.

Summary. In the article is probed activity is on defence of rights activity of the known Ukrainian advocate, public and social and political figure Illya Shraga. Factors which influenced on becoming of Illya Shraga as an advocate open up on the basis of scientific literature and spring materials. Professional activity of legislator is traced in the context of social and political processes on Ukrainian earths in the second half XIX – to beginning of XX item. Marked, that an advocate constantly rendered a professional help a population regardless of his social state, aiming maximally to assert right man in the conditions of domination of the imperial mode. Such personalities include the well-known lawyer Ilya Shrag, whose human rights activities played a prominent role in securing the rights and freedoms of the Ukrainian population within the Russian Empire. As a professional lawyer he probed legal status of the Ukrainian population and Ukrainian earths. Marked, that I. Shrag within the limits of professional activity constantly fought for the autonomy of Ukrainian earths expansion of rights for the Ukrainian people. The high level of legal preparation and considerable practical experience became fundamental in the process of ground of autonomy of the Ukrainian state, instrumental in the fight of the Ukrainian people for self-determination. It is noticed that I. Shrag defended interests of the mother tongue constantly. He asserted that in Ukrainian localities a court must take place Ukrainian, and in any event Ukrainian must be suffered to the consumption in public and public institutions. An advocate marked securing of human right for using the mother tongue, and in more wide context with defence of Ukrainian. Marked, that an advocate aimed to use the knowledges, experience, talent of the known advocate not only for the receipt of incomes. He was engaged in even those businesses, which could bring neither a profit nor glory, however answered his picture of code of professional honour or went to the benefit the Ukrainian people. t should be noted that I. Shrag considered the Ukrainian language a true attribute of nationality, since it is in the language that the history of the people itself is traced. It was in this perspective that he saw the construction of the national movement, because among other features of nationality language occupies a paramount role.

Key words: advocate, Russian empire, court, Tchernihiv province, Illya Shrag, Ukrainian earths.

Formulas: 0, fig.: 0, tabl.: 0, bibl.: 7.

Постановка проблеми

Дослідження спадщини визначних українських правників є одним із найважливіших завдань вітчизняної історико-правової науки. До таких особистостей належить відомий адвокат Ілля Шраг, правозахисна діяльність якого відіграла помітну роль у забезпеченні прав і свобод українського населення у складі Російської імперії. На сьогоднішній день постать І. Шрага ставала

об'єктом вивчення науковців з точки зору його суспільної та громадської діяльності, проте висвітлення його правозахисної діяльності потребує більш детального дослідження.

Актуальність теми дослідження

Дослідження правозахисної діяльності Іллі Шрага відзначається науковою й суспільно-політичною актуальністю. Детальний аналіз даного питання

дає можливість заповнити ряд прогалин у вивченні вітчизняного державо- і правотворення кінця XIX – початку XX ст.

Стан дослідження

Даній проблемі присвячували багато уваги відомих учених, серед яких: Т. Демченко, Л. Зіневич, О. Котляр, Г. Курас, У. Кухарук, І. Левченко, В. Онищенко, О. Смержевська, В. Шевченко та інші. Проте більшість дослідників зосереджувались на громадській та просвітницькій діяльності діяча. У зв'язку з цим правозахисна діяльність І. Шрага потребує, на нашу думку, більш глибокого наукового вивчення.

Метою і задачею статті є висвітлення особливостей правозахисної діяльності Іллі Шрага у руслі суспільно-політичних процесів на українських землях кінця XIX – початку XX ст.

Виклад основного матеріалу

Зацікавленість Іллі Шрага юриспруденцією з'являється ще в студентські роки. Навчаючись на юридичному факультеті Санкт-Петербурзького університету, він досліджує правовий статус українських земель, рідної мови, діяльність правничих товариств, повсякчас відстоює права студентської молоді. Зауважимо, що правові основи самоврядування національно свідомої студентської молоді неодноразово ставали об'єктом інтересів І. Шрага [1]. Будучи опозиційно налаштованим до діючого режиму, він з правових позицій розкривав зловживання уряду, критикував оголошені владою реформи, відзначаючи в цьому зміцнення централістичних принципів управління і нехтування законними правами громадян [2].

У 1875 р. І. Шраг розпочав роботу в якості помічника адвоката (присяжного повіреного) в окружному суді міста Чернігова. Вже 1878 р. він вступає до Київського юридичного товариства, де

отримує важливий практичний досвід. Вдосконалюючись як фахівець, він зосереджується на виконанні доручень як організаційного, так і професійного характеру. До керівного складу товариства належали В. Демченко, Г. Демченко, О. Кістяківський, К. Митюков, В. Синайський, В. Удінцев та ін. відомі діячі.

Цінних навиків правник надбав у діяльності міської та земської інституції [3]. Працюючи в Чернігівській міській думі, І. Шраг на громадських засадах був юридичним консультантом з найважливіших правових питань. Як свідчать протоколи засідань думи, за плідну діяльність та висококваліфіковану юридичну допомогу І. Шрага було висунуто на звання «почесний громадянин м. Чернігова».

З 1880 р. І. Шраг часто акцентує увагу на веденні політичних справ. Характерною в цьому контексті є його співпраця з Михайлом Грушевським, який періодично звертався за кваліфікованою допомогою у справах, що торкалися учасників українського руху. У 1901 р. він разом з М. Міхновським захищав у суді членів Революційної Української партії, заарештованих у Полтаві. І. Шраг детально вивчив всі обставини по справі, проте суд не відбувся, так як ув'язнені підпали під амністію.

З 1905 р. в Україні відбувається серія погромів проти єврейського населення. Ці події зразу ж попали в поле зору адвоката, оскільки вони спричинили величезний суспільний резонанс. Внаслідок погрому постраждало чимало мешканців та було знищено 36 торовельних закладів [4]. І. Шраг прагнув надати юридичну допомогу потерпілим. 24-25 жовтня 1905 р. у відповідь на єврейський погром, який почався в місті в Чернігові, він відправив телеграму голові уряду С. Ю. Вітте з вимогою втрутитися і припинити його. Увечері, разом з декілько-

ма соратниками, послав другу телеграму. Невдовзі у місті був наведений лад.

Особливо гостро на цій проблемі наголосив І. Шраг під час свого третього виступу в Думі у дебатах з приводу погрому в Белостоці. Впродовж декількох днів у червні 1906 р. було убито майже 100 чоловік. Сотні поранених і покалічених людей залишилися без коштів для існування. Будучи прибічником ображених і знедолених, І. Шраг, як і переважна більшість відомих тогочасних діячів, став на захист жертв погрому. Як юрист, він відмітив ту велику небезпеку, яку мало для країни потурання насильникам.

Виступаючи в Думі 29 червня 1906 р., І. Шраг відкрито звинуватив уряд в «потуранні темним елементам і піджаленні їх на погроми» [5]. Депутат вважав, що уряд створив спеціальну погромну атмосферу, направлену на ескалацію національної ворожнечі і національного цькування, що всі погроми інсценовані абсолютно однаково.

Напередодні української революції авторитет І. Шрага у юридичних питаннях був незаперечним. Показовим у цьому плані є факт, коли генеральний суддя УНР А. Вязлов звернувся до І. Шрага з проханням: «піддайте відваги» одному з відомих юристів, який «цілком стоїть на ґрунті української самостійності», але «мови не знає остільки, щоб писати по-українськи» і тому соромиться посісти посаду в апеляційному суді» [6].

Потрібно наголосити, що І. Шраг захищав підсудних безкоштовно, оскільки завжди враховував становище селян та максимально прагнув забезпечити їм правову підтримку. У січні 1907 р. у Київській судовій палаті відбулось слухання справи 25-річного Петра Українченка з містечка Грем'яч Новгород-Сіверського повіту. У нього під час обшуку у вересні 1906 р. було виявлено вибухову речовину і пристрої та багато

нелегальної літератури. У лютому цього ж року І. Шраг у суді захищав Дмитра Ткаченка, який при арешті вчинив збройний опір поліції, та дворянина Семена Дубницького за зберігання нелегальної літератури [2]. Зазначимо, що саме кваліфіковані дії адвоката сприяли більш м'яким покаранням, винесеними судами стосовно згаданих осіб.

На початку 1909 р. відомого українського суспільно-політичного діяча В. Хижнякова згідно наказу губернатора притягнули до судової відповідальності. Причиною стало «порушення законів про пресу». Мова йде про те, що в тексті некролога пам'яті О. Муханова вбачався склад злочину у висловлюванні стосовно міністра внутрішніх справ графа Д. Толстого: «один із найяскравіших виразників системи бюрократичної сваволі пригноблення і придушення громадської самодіяльності» [2]. Завдяки кваліфікованому захисту адвоката І. Шрага суд виправдав автора.

У 1910 р. М. Грушевський звернувся до І. Шрага з пропозицією захищати права П. Лаврова, який був редактором «Літературно-наукового вісника». Він обвинувачувався прокуратурою «у неповазі до святого Письма» за надруковану у віснику драматичну поему Лесі Українки «На полі крові». Справа розглядалася Київським окружним судом. 4 лютого 1911 р. у листі до М. Грушевського І. Шраг прийняв пропозицію і погодився захищати П. Лаврова. По даній справі Київський окружний суд прийняв рішення лише в лютому 1913 р. Завдяки професіоналізму І. Шрага присяжні виправдали обвинуваченого, а журнал зобов'язали виплатити штраф у сумі 100 рублів.

З-поміж справ, якими опікувався І. Шраг в даний період потрібно акцентувати на справі С. Русової. У 1911 р. адвокат став її захисником в обвинуваченні за «підбурювання однієї нації про-

ти іншої». Мова йде про статтю щодо необхідності заснування українських шкіл, опубліковану в журналі «Світло» [7]. Завдяки високим фаховим якостям І. Шрага звинувачення з відомої діячки було знято.

Адвокат постійно захищав права української мови в судочинстві. Він акцентував на питаннях мовного режиму під час ведення судових процесів. Критикуючи доміанти судочинства під час правління Олександра III, він актуалізує на мовному питанні: «коли постановлено було завести нові суди у остзейському краю, то мали поставити, на рівно з язиком державним, російським, і язики тубольців – німецький, лотишський і естський...», – зазначив І. Шраг, проте «законом 1880 р. усі останні мови відкинуто, і московську мову зроблено обов'язковою навіть у мирових і волосних судах» [1]. Очевидно, що діяч обстоював необхідність забезпечення права будь-якого народу Російської імперії на користування рідною мовою в державній установі в межах свого етнографічного регіону [8]. Він заявив, що в українських краях судочинство

має відбуватися українською мовою, у будь-якому випадку українська мова повинна вживатися в державних і публічних установах. Як зазначає Л. Зіневич, у зверненні Тимчасового Крайового судового комітету до правників і судових діячів (1917 р.) І. Шраг закликав колег-юристів усіма засобами сприяти впровадженню в судочинних установах України ведення справ українською мовою, наголошуючи, що вживання рідної мови є першорядним правом українського народу [9]. Потрібно зауважити, що українську мову І. Шраг вважав істинним атрибутом народності, так як саме у мові простежується історія самого народу.

Висновки

Таким чином, захист прав та інтересів рідного народу зайняв фундаментальне місце в життєдіяльності І. Шрага. Гармонійне поєднання високого професіоналізму, життєвого і практичного досвіду з особистими якостями сприяло наданню якісної правової допомоги населенню, підтримці боротьби українців за власне самовизначення.

Література

1. І. Л. Шраг: документи і матеріали. Упор. В. М. Шевченко, Т. П. Демченко, В. І. Онищенко. Чернігів, 1997. 166 с.
2. Демченко Т. П. Батько Шраг: монографія. Чернігів: РВК «Деснянська правда», 2008. 264 с.
3. Арнольд Марголін та Ілля Шраг: невідома сторінка українсько-єврейських взаємин. *Свобода (Нью-Джерсі)*. 2004. 5 листоп.
4. Хижняков В. М. Чернігівська старовина / підготов. до друку і вступ. ст. О. Б. Коваленка, А. Л. Курданова, О. Я. Рахна. Чернігів: Десна Поліграф, 2016. 352 с.
5. *Украинский вестник*. Под редакцией М. А. Славинского и при ближайшем участии проф. М. С. Грушевского, проф. Д. Н. Овсяннико-Куликовского и А. А. Русова. Санкт-Петербург, 1906. № 8 (9 июля). С. 557-620.
6. Адвокат Ілля Шраг – відомий і незнаний. *Вісник Національної асоціації адвокатів України*. 2017. № 6 (34). С. 62-64.
7. Скальський В. В. Адвокати – парламентарі Української Народної Республіки (1917–1918 рр.). *Адвокатура України: історія та сучасність* : збірник матеріалів Всеукраїнського круглого столу : (на пошану адвоката, президента Української Народної Республіки в екзилі Степана Порфировича Витвицького), 24 листопада 2015 р., м. Львів. уклад. І. Б. Василик, І. С. Яковець. Київ : КВІЦ, 2015. С. 124-129.
8. Левченко І. К., Котляр О. А., Кухарук У. Р., Сморгевська О. О. Поняття «соборності» та «рідної мови» у контексті українського національного відродження (на прикладі світогля-

дів Олександра Кониського та Іллі Шрага) *Іван Огієнко і сучасна наука та освіта: науковий збірник : серія історична* / [редкол.: С. А. Копилов (гол. ред.), О. М. Завальнюк (відп. ред.) та ін.]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2018. Вип. XIV. С. 145–154.

9. Зіневич Л. В. Мовозахисна діяльність Іллі Шрага. *Культура слова*. Київ: Вид. дім Дмитра Бураго, 2017. Вип. 86. С. 251–259.

Reference

1. Shevchenko, V. M. and Demchenko, T. P. and Onyschenko, V. I. (1997), *I. L. Shrah: dokumenty i materialy* [Ilyia Shrag: documents and materials], Chernihivci, Ukraine.

2. Demchenko, T. P. (2008), *Bat'ko Shrah* [Father Shrag}, Desnians'ka Pravda, Chernihivci, Ukraine.

3. “Arnold Margolin and Ilyia Shrag: unknown page of Ukrainian Jews cooperation” (2005), *Svoboda (Nju Dgersy)*, 5 list.

4. Hignjakov, V.M. (2016), *Chernigivska starina* [Chernigiv Old time], Poligraf, Chernigiv, Ukraine.

5. Slavinskii, M. A. and others (1906), *Ukrainskij vestnik*, vol. 8 (9 ijulja), pp. 557-620.

6. “Ilyia Shrag advocate – famous and unknown” (2007), *Visnyk Natsional'noi asotsiatsii advokativ Ukrainy*, vol. 6 (34), pp. 62-64.

7. Skal's'kyj, V.V. (2015), “Lawyers – parliamentarians of the Ukrainian People's Republic (1917-1918)”, *Advokatura Ukrainy: istoriia ta suchasnist' : zbirnyk materialiv Vseukrains'koho kruhloho stolu: (na poshanu advokata, prezidenta Ukrains'koi Narodnoi Respubliky v ekzylu Stepana Porfirovycha Ytyvyts'koho)* [Advocacy of Ukraine: history and modernity: collection of materials of the All-Ukrainian Round Table: (in honor of the lawyer, President of the Ukrainian People's Republic in the exile of Stepan Porfirovich Vitvitsky)], KVITs, Kyiv, pp. 124–129.

8. Levchenko, I. K. and Kotliar, O. A. and Kukharuk, U. R. and Smorzhevs'ka, O. O. (2018), “The concept of “catholicity” and “mother tongue” in the context of Ukrainian national revival (based on the worldviews of Alexander Konissky and Elijah Shrag)”, *Ivan Ohiienko i suchasna nauka ta osvita: naukovyj zbirnyk : seriia istorychna*, Kam'ianets'-Podil's'kyj natsional'nyj universytet imeni Ivana Ohienka, Ukraine, pp. 145-154.

9. Zinevych, L. V. (2017), “Elijah Shrag's linguistic activity”, *Kul'tura slova*, Vyd. dim Dmytra Buraho, Kyiv, vol. 86, pp. 251-259.

Стаття надійшла до редакції 29.03.2019 року

УДК 34:352.075

DOI: <https://doi.org/10.31732/2707-9155-2019-35-44-50>

Дипломатична місія воєводи Адама Киселя з точки зору сучасності

Гавриленко Т.С.

*Аспірант, ВНЗ «Університет «КРОК»,
м. Київ, вул. Табірна, 30-32, 03113, Україна
тел. (097) 99-666-30, e-mail: widominal@gmail.com
ORCID:0000-0003-2382-5411*

Diplomatic mission of the governor Adam Kysil from the point of the view of the present

Havrylenko T.S.

*Postgraduate student,
“KROK” University, st. Tabirna, 30-32, 03113, Ukraine
tel: (097) 99-666-30, e-mail: widominal@gmail.com
ORCID:0000-0003-2382-5411*

Анотація. У статті йдеться про відомого державного діяча на теренах споконвічних українських земель і тодішньої королівської Польщі, лідера православної шляхетської опозиції, київського воєводу, а також сенатора польського Сейму Адама Киселя, якому належить авторство проектів, які він відстоював разом із православними послами Лаврентієм Древинським та Михайлом Кропивницьким. Тверда особиста позиція, а також ораторські вміння допомогли йому швидко здобути роль оборонця інтересів православних. Завдяки особистим симпатіям короля Владислава IV, Адам Кисіль почергово отримав чимало високих посад, які відкрили йому шлях до сенату. Додатковим поштовхом швидкого піднесення стали дипломатичні послуги по розв'язанню польсько-російських прикордонних суперечок на Чернігово-Сіверщині. Особливу увагу Адам Кисіль у своїй політичній діяльності приділяв розвитку місцевого самоврядування Києва. Самовідданий вчинок Адама Киселя, ініціювання у парламенті прийняття написаного ним трактату «Про рівність прав і спільне життя Сарматів польських і Сарматів руських (українських)», який під тиском козацьких повстань Сейм приймає, але польська шляхта Поділля не погоджується на його виконання. Йдеться про його стрімке бажання зробити все можливе для збереження і розвитку функції Київського магістрату, православ'я, українську традицію та духовність, делегування Петра Могили на Сейм, де останнього обрали митрополитом відбулося також не без сприяння Адама Киселя. Його вклад у розвиток функцій міста Києва, що є майже забуто в історико-правовій практиці, але має певну свою актуальність на сьогодні. З точки зору сучасності та сьогоденної ситуації в Україні проаналізовані спроби Киселя зберегти православ'я на українській землі, і вирішення проблем української спільноти (в тому числі повстанців) з польською владою. Бажання припинити кровопролиття і прийти до комп-

ромісу поставило київського діяча в ситуацію «між двох вогнів», коли обидві ворогуючі сторони вважали його зрадником. Що врешті - решит призвело до повного політичного відсторонення у останні роки життя, як через тяжку хворобу, так і від неприхильності польського короля Яна Казимира. В історичних працях Адам Кисіль згадується як меценат і покровитель, адже, для прикладу, тільки в нашому регіоні на його кошти було побудовано 3 монастирі, зокрема Макошинський чоловічий та жіночий монастирі, а також Максаківський Спасо-Преображенський монастир.

Ключові слова: Адам Кисіль, воєвода, Річ Посполита, Богдан Хмельницький, визвольна війна, реалії, православ'я.

Формул: 0, рис.: 0, табл.: 0, бібл.: 9.

Annotation. The article deals with the famous statesman in the territory of ancient Ukrainian lands and then royal Poland, the leader of the Orthodox noble opposition, the governor of Kiev, as well as the senator of the Polish Sejm Adam Kisel, who owns the projects that he defended together with the Orthodox ambassadors Dmitry Lavrynym. His strong personal position as well as his oratorical skills helped him quickly acquire the role of defender of the interests of the Orthodox. Owing to the personal sympathies of King Wladyslaw IV, Adam Kisel took on a number of high positions, which opened the way to the Senate. Diplomatic services to resolve Polish-Russian border disputes in the Chernihiv-Sivershchyna region were an additional impetus for the rapid rise. Adam Kisel paid special attention to the development of local self-government in his political activities. Adam Kisel's selfless act of initiating in Parliament the adoption of a treatise he wrote "On the Equality of Rights and Common Life of the Sarmatians of the Polish and Sarmatians of the Russian (Ukrainian)", which the Sejm accepts under the pressure of the Cossack uprisings, but the Polish nobility does not agree to its implementation. It is about his keen desire to do everything possible to preserve and develop the function of the Kyiv Magistrate, Orthodoxy, Ukrainian tradition and spirituality, delegation of Peter Mohyla to the Seimas, where the latter was elected Metropolitan also without the assistance of Adam Kissel. His contribution to the development of functions of the city of Kiev, which is almost forgotten in the historical and legal practice, but has some relevance today. From the point of view of the present and present situation in Ukraine, Kissel's attempts to preserve Orthodoxy on Ukrainian soil and to solve problems of the Ukrainian community (including the rebels) with the Polish authorities are analyzed. The desire to stop the bloodshed and to compromise put the Kiev activist in a situation of "between two lights" when both warring parties considered him a traitor. What eventually led to a complete political expulsion in recent years, both because of a serious illness and the aversion of the Polish King Jan Casimir. In the historical writings, Adam Kisel is mentioned as a patron and patron, because, for example, only in our region 3 monasteries were built at his expense, including the Makoshinsky monastery and the women's monastery, as well as the Maksakovsky Transfiguration Monastery.

Key words: Adam Kysil, Bogdan Khmelnytsky, liberation war, white spots, orthodoxy.

Formulas: 0, fig.: 0, tabl.: 0, bibl.: 11.

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями

Сучасною проблемою української історіографії і історико-правової науки є так звані білі плями – недостатньо досліджені явища, події та історичні постаті.

Український історик Наталія Яковенко в статті «Про методологію досліджень середньовічної і ранньомодерної історії України» зазначає: «Техніка наукового дискурсу українських істориків застигла на позначці кінця ХІХ – початку ХХ століття – достоту як годинник, стрілки якого зупинилися в мить катастрофи. Поки

українська історіографія під загрозою фізичного винищення вчених (і втрачаючи елементарні фахові навички) переливала з пустого в порожнє ілюстрації до «єдино вірного вчення», зарубіжне наукове співтовариство ламало перманентні революції у сфері пізнання, які розпочалися ще на світанку ХХ століття з краху ілюзій про можливість пізнати минуле «таким, яким воно було насправді» [1]. В реаліях української історико-правової науки однією з таких білих плям є неоднозначна постать київського воєводи Адама Киселя. Свого часу Адам Кисіль (1580-1600 (точна дата народження невідома) – 1653) був ключовою фігурою в українській історії, і з точки зору сучасності дуже цікавим та корисним буде дослідити досвід його діяльності, як представника міської влади Києва в частині еволюції і розвитку функцій міської влади в історико-правовому аспекті.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Історичну постать Адама Киселя досліджувало ряд українських та зарубіжних науковців. Погляди вчених дещо різняться, оскільки базуються на власних науково-історичних дослідженнях. З останніх досліджень слід відмітити такі роботи, як: Яковенко Н. «Про методологію досліджень середньовічної і ранньомодерної історії України», Гупало С. «Важка ноша примирення. Адам Кисіль: майстер великих компромісів», Разживін В., Красуля Д. «Відображення посольської місії Адама Киселя в драматичних візіях М. Костомарова та М. Грушевського», Г. Швидько, П. Чорнобай підручник «Історія України», Малімон Н. «Таємниці храму Адама Киселя та інші вчені.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми

Біографію Адама Киселя було досить ґрунтовно досліджено українськими та

зарубіжними науковцями. Ми спробуємо розібратися в основній дилемі його життя – намаганні розвинути функції міської влади.

Формулювання цілей статті

Основними цілями даної статті є дослідження еволюцій та розвитку функцій Київського міського магістрату та спроба донести інформацію про таку історичну постать, як Адам Кисіль, і про його місію у розвитку місцевого самоврядування Києва.

Виклад основного матеріалу дослідження

У XVII столітті Адам Кисіль був єдиним православним шляхтичем, який став сенатором Речі Посполитої та «посередником між польським королем Яном Казимиром та Богданом Хмельницьким» [2]. «Михайло Грушевський вважав його важливою постаттю, а відомий історик Й.Х. фон Енгель характеризував А. Киселя як Рішельє свого часу і місця» [3]. Кисіль – відомий державний діяч на теренах споконвічних українських земель і тодішньої королівської Польщі XVII ст., лідер православної шляхетської опозиції, в силу історичних обставин лояльний до Речі Посполитої. Однак саме ця позиція, як часто буває з посередниками, зіграла проти нього.

Походив Адам Кисіль із волинської шляхти, що володіла селом Низкиничі (зараз – Іваничівський район Волинської області). Отримав освіту в Замойській академії, знав кілька іноземних мов, мав талант до ораторського мистецтва, цікавився історією – та й узагалі був освіченою людиною. Більш як 10 років був на військовій службі, брав участь у багатьох битвах, у тому числі при Хотині. Лише батькова смерть змусила його повернутися в рідне село.

Адам Кисіль «представляв населення Волині на сеймах у Луцьку та Житомирі. У 1630 році шляхта Волинсько-

го воєводства довірила йому захищати свої інтереси на сеймі Речі Посполитої. Власне, з того часу Адам Кисіль став поборником православ'я. Йому належить авторство проєктів, які він відстоював разом із православними послами Лаврентієм Древинським та Михайлом Кропивницьким перед польським королем Владиславом IV та представниками уніатів» [2]. Також він став ініціатором будови та реставрації декількох храмів і монастирів, а окремою сторінкою його біографії є повернення Софіївського храму та Максаківського монастиря. Після цього кілька років займався розв'язанням конфліктів між православними та греко-католиками, особливо під час передачі церковного майна. В. Разживін і Д. Красуля пишуть, що «він на той час був чи не єдиним, хто намагався зняти напругу в суспільстві на законодавчому рівні» [4, с. 68]. З точки зору сьогодення, можна навіть дорікнути Адаму Киселю за те, що він ішов на конфлікт через релігійні мотиви. Однак треба сказати, що релігія (зокрема, християнська, православна в Україні) завжди була великою частиною життя, а головне – культури, будь-якого народу. Тому, втративши православні традиції, обряди, звичаї, українці втратили б і частину великого культурного здобутку.

Стурбований нерівністю в державі, Адам Кисіль у парламенті домагався прийняття написаного ним трактату «Про рівність прав і спільне життя Сарматів польських і Сарматів руських (українських)». Під тиском козацьких повстань Сейм приймає його, але польська шляхта Поділля не погоджується на його виконання.

Коротко нагадаємо, у яких умовах довелося стати сенатором Адаму Киселю. Захопивши у XIV – XV ст. Галичину, Західну Волинь і Поділля, Польща прагнула оволодіти й українськими землями, які входили до складу Велико-

го князівства Литовського. У 1569 р. на засіданні об'єданого сейму у Любліні, після того як частина литовських, українських і білоруських магнатів, не задоволені польським проєктом унії, намагалася зібрати шляхетське ополчення для боротьби за свої права, король Сигізмунд III Август своїми універсалами приєднує українські землі – Підляшшя, Волинь, а потім Київщину і Брацлавщину, зрівнявши місцеву шляхту цих земель у правах і привілеях з польською шляхтою. Депутати Великого князівства Литовського підписали акт про державну унію і склали присягу на вірність їй. Так було створено державу Річ Посполита (з пол. мови — «спільна справа»). У Речі Посполитій Кисіль представляв русинів, як у той час називали українців і білорусів.

Як зазначають Г. Швидько та П. Чорнобай, що через кілька років після того, як православну шляхту урівняли в правах з католицькою, «релігійна ситуація в Україні ускладнилася ще більше. Перехід переважної більшості українських земель під владу католицької Польщі загострив питання щодо існування православної церкви взагалі. У 1588 р. король Стефан Баторій розпорядився відібрати землю в усіх полоцьких православних церков та монастирів і передати єзуїтам. А наступного року у Львові за наказом архієпископа католики напали на православні храми й монастирі, вигнали з них священників і заборонили відправляти богослужіння» [5].

Отже, в кінці XVI – на початку XVII століття православна церква в Україні перебувала в скрутному становищі. Однак деякі джерела стверджують, що таке визначення є перебільшенням. Перелік імен найпомітнішого панства, яке обіймало виборні земські уряди Волинського, Київського і Брацлавського воєводств в останній чверті XVI – середині XVII ст., підтверджує, що «ключові

пости земського самоврядування належали переважно православним, рідше – католикам з-поміж «своїх» чи оженених тут прибульців, і лише в поодиноких випадках – протестантам, але теж переважно «своїм». Утім, коли врахувати, що навіть у православних полемічних писаннях немає нарікань з цього приводу, то можна зробити висновок, що принцип тубільного представництва в локальних органах влади, проголошений Люблінським унійним привілеєм 1569 р., загалом не порушувався, отже – соціальний престиж шляхти не був пов'язаний з її віровизнанням» [6]. Аргументуючи протилежне, часто згадують відому палку промову Адама Киселя на сеймі 1641 р., де він каже: «... Шляхетський стан наповнено утисками, хоча б і найбільше служив – нічого не вислужить, бракує [для нас] почестей і відзнак; справедливий розподіл заслуженого обминає [нас] з огляду на релігію, і хто лиш є з грецької родини прадавньої віри – то вже не отримує відзнак, уже принижений» [7]. Однак цей та інші вислови Адама Киселя, як зазначає Н. Яковенко, проаналізувавши роботу американського дослідника Франка Сисина, пов'язує з цілком конкретною ситуацією – «спалахом регіонального (руського) патріотизму, що був спричинений дискусією 1638-1641 рр. про вживання «нових» княжих титулів, які, на думку української знаті, принижували гідність «старої Русі»; паралельно тоді ж набули виразнішого окреслення й інші аспекти регіональної специфіки – з гіперболічними перебільшеннями утиску прав та вольностей. На принципово інакших засадах, ніж регіонально закрите шляхетське середовище, жила аристократична, княжа група» [6].

З точки зору сучасності «спалах руського патріотизму» є таким же небезпечним, як і в ті часи. Україна майже всю свою історію була під гнітом інших

держав і здобути незалежність, зберігши досвід державного міського управління, релігійні та культурні засади, було дуже важко, і не тільки зберегти, а і розвивати на рівні національних традицій.

Якщо ж говорити про кілька найпомітніших українських родин — князівських та панських, то, на думку Н. Яковенко, поступ католизації не викликає сумніву, бо «на кінець 1640-х — початок 1650-х рр. серед шести сенаторів від Волинського, Київського і Брацлавського воєводств тільки двоє залишалося православними: київський каштелян, брацлавський і київський воєвода Адам Кисіль та київський каштелян Максиміліан Бжозовський. Очевидно й те, що такому становищу суттєво посприяла прокатолицька політика королів Зигмунта III та, хоч і меншою мірою, Владислава IV» [6].

Звичайно, в таких умовах Адаму Киселю хотілося зробити все можливе для того, щоб зберегти і розвивати функції Київського магістрату, православ'я, українську традицію та духовність. Як представник волинської шляхти на Сеймі у Варшаві він «обстоював не тільки права православної церкви в Україні в умовах католицької експансії – в 1632 р. і зрікся унії, а і розвивав функції Київського магістрату. За його сприяння Петро Могила був делегований того ж року на Сейм, де останнього обрали митрополитом. А. Киселю симпатизував король Речі Посполитої Владислав IV Ваза... Під час визвольної війни українського народу постійно був посередником між польським урядом і козаками та наполегливо переконував Богдана Хмельницького припинити війну. Ось, що він писав гетьману в 1651 р. - «Я майже зів'ялий, весь умучений і на здоров'ї скалічений, - три роки ганяю... від сойму почавши, досі постійно зношуся з королем, щоб кров християнська

не лилася, щоб остання частина народу нашого не загинула» [8]. Сам польський король Ян Казимир для розв'язання польсько-українського конфлікту надіслав до Хмельницького послів урядової спеціальної комісії на чолі з Адамом Киселем.

До речі, ще під час козацьких повстань 1637-1638 років Кисіль вів перемовини з повсталими козацькими ватажками і відіграв не останню роль у забезпеченні «золотого десятиліття спокою» – миру, який зрештою завершився повстанням Хмельницького.

Коли на рідну державу тиснуть з усіх боків, роздираючи її, складно вибрати єдино правильний шлях. Адам Кисіль намагався знайти компроміс між супротивниками. Однак компроміс, як відомо, – це не лише угода, за якої всім добре, а й ситуація, коли кожна сторона має пожертвувати чимось на користь абстрактного майбутнього. Не всі здатні на таке. А закладі суперники (польська корона та українці козаки) тим паче.

Трагедія київського воєводи Киселя була в тому, що обидва суперники вважали його зрадником. Він послідовно обстоював права українців й православ'я, але не залишав надії на примирення з Польщею і вважав, що її король у змозі досягти компромісу з козаками та повстанцями. Можливо, сьогодні ми б назвали цього діяча миротворцем. Але треба зазначити, що примирення в умовах пригнічення рідної держави майже дорівнює конформізму (а також, як сьогодні люблять говорити, сепаратизму). І дружнє ставлення до ворогів минулих, теперішніх і майбутніх звичайно викликає негативну реакцію з боку патріотів і проукраїнських діячів. Пропозиція пожертвувати частиною території, релігією чи культурними надбаннями в обмін на мир також наштовхується на нерозуміння. Адам Кисіль розумів цю проблему. Не раз він висловлювався, що «і від

поляків я маю біду, і від своїх – русинів – також» [9]. Він прагнув повернути лад, що існував на українських землях перед Хмельниччиною, розвинути місцеве самоврядування, особливо функції київського магістрату. Але хотів надати впливу і руській православній шляхті, до якої сам належав. От і опинився між двох вогнів. Чи могла Україна стати польською колонією та сировинною базою, якщо б Адам Кисіль зупинив Богдана Хмельницького? Звичайно. Але, живучи в період війни та бачачи смерті українців, важко бути далекоглядним і передбачити усі можливі наслідки своїх дій.

Останній рік свого життя Адам Кисіль провів осторонь політичного життя – значною мірою через тяжку хворобу, а також внаслідок неприхильного ставлення до нього польського короля Яна Казимира.

Висновки з дослідження і перспективи подальшого дослідження цієї теми

Отже, Адам Кисіль – цікава постать, останній великий представник старої української еліти, посередник між козацькою і польським урядом, між руським (українським) народом і Річчю Посполитою. Він прагнув повернути Україні велич, якою вона була перед Хмельниччиною, коли правила українська шляхта, розвинути місцеве самоврядування України в цілому, особливо функції київського магістрату. Для цього він шукав компроміси між владою Річі Посполитої та козаками, які розпочали визвольну боротьбу. Цього йому (на жаль – чи на щастя, бо Україна могла б стати черговою колонією для чергової країни-загарбниці) не вдалося.

Перспективи подальшого дослідження вбачаю в продовженні вивчення постаті Адама Киселя із залученням інших робіт українських авторів, у тому

числі згаданої книги Франка Сисина про цього діяча, а також в аналізі становища українців під час воеводства Киселя, еволюції та розвитку київського магістрату.

Література

1. Яковенко Н. Про методологію досліджень середньовічної і ранньомодерної історії України / Н. Яковенко / Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. 2000. Вип. XI. С. 26-37.
2. Гупало С. Важка ноша примирення. Адам Кисіль: майстер великих компромісів / С. Гупало // День. № 192, 197. 23 жовтня, 30 жовтня 2004.
3. Адам Кисіль. Українці в світі URL: <https://www.ukrainians-world.org.ua/ukr/peoples/e29c7125f0cdc599/> (дата звернення 24.04.2019)
4. Разживін В., Красуля Д. Відображення посольської місії Адама Киселя в драматичних візіях М. Костомарова та М. Грушевського / В. Разживін, Д. Красуля. «Молодий вчений». № 6.1 (46.1). Червень, 2017. Донбаський державний педагогічний університет. С. 68-72.
5. Історія України : підручник / Г. Швидько, П. Чорнобай. Київ: Генеза, 2016. 352 с.
6. Яковенко Н. Релігійні конверсії: спроба погляду зсередини / Н. Яковенко. URL: <https://izbornyk.org.ua/yakovenko/yak02.htm> (дата звернення 24.04.2019)
7. Голубев С. Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники. Т.2. Приложения. Київ, 1898. 364 с.
8. Малімон Н. Таємниці храму Адама Киселя / Н. Малімон. День. Спецпроект «Україна Incognita». 22 серпня 2002. С. 12-13.
9. Скороход О. Як православний шляхтич Кисіль мирив козаків із поляками. URL: <https://www.istpravda.com.ua/digest/2013/05/20/123291/> (дата звернення 24.04.2019)

Reference

1. Yakovenko, N. (2000), "On the methodology of studies of medieval and early modern history of Ukraine", *Naukovi praci istorichnogo fakultetu Zaporizkogo dergavnogo universitetu*, vol. XI, pp. 26-37.
2. Gupalo, S. (2004), "A heavy burden of reconciliation. Adam Kisil: Master of Great Compromises", *Den`*, vol. 192, 197, October 23, October 30.
3. Kisil, A. (2003), "Ukrainians in the World", URL: <http://www.ukrainians-world.org.ua/eng/peoples/e29c7125f0cdc599/> (Accessed 24 April 2019)
4. Razzhivin, V. and Krasulia, D. (2017), "Reflection of Adam Kissel's Embassy Mission in the Drama Visions of M. Kostomarov and M. Hrushevsky", *Molodiy vcheniy*, vol. 6.1 (46.1), pp. 68-72.
5. Shvydko, G. and Chernobay, P. (2016), *Istoriia Ukrainy* [History of Ukraine], Genesis, Kyiv, Ukraine.
6. Yakovenko, N. (2011), "Religious Conversions: An Attempt to Look Inside". URL: <https://izbornyk.org.ua/yakovenko/yak02.htm> (Accessed 24 April 2019)
7. Golubev, S. (1898), *Kyivskij metropolit Petro Mogila ta jogo spodvigniki* [Kiev Metropolitan Peter the Tomb and his associates], Vol. 2, Annexes, Kyiv, Ukraine.
8. Malimon, N. (2002), "The Secrets of the Temple of Adam Kissel", *Den`*, August 22, pp. 12-13.
9. Skorokhod, O. (1992), "As an Orthodox nobleman Kisil reconciled Cossacks with Poles". URL: <http://www.istpravda.com.ua/digest/2013/05/20/123291/> (Accessed 24 April 2019)

Стаття надійшла до друку 30 квітня 2019 року

**Цивільне право і цивільний процес;
сімейне право; міжнародне приватне право.
Міжнародне право. Господарське право,
господарсько-процесуальне право**

УДК 397.6

DOI: <https://doi.org/10.31732/2707-9155-2019-35-51-58>

Спадковий договір: основи теорії

Гіжевський В.К.

*Проректор, кандидат юридичних наук, професор,
ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»,
м. Київ, вул. Табірна, 30-32, 03113, Україна
тел.: (044) -45-569-85, e-mail: gvk@krok.edu.ua
ORCID: 0000-0001-9697-6718*

Остролуцький М.В.

*Здобувач вищої освіти ступеня магістр,
ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»,
м. Київ, вул. Табірна, 30-32, 03113, Україна
тел.: (096) 52-010-34, e-mail: boss.ostrolutskiy@mail.ru
ORCID: 0000-0002-3427-0629*

Hereditary contract: theory and practice

Hizhevskyy V.K.

*Vice-Rector, Candidate of Law Sciences (Ph.D), Professor
“KROK” University,
st. Tabirna, 30-32, 03113, Kyiv, Ukraine
tel.: (044) -45-569-85, e-mail: gvk@krok.edu.ua
ORCID: 0000-0001-9697-6718*

Ostrolutskiy M.V.

*Master student
“KROK” University,
st. Tabirna, 30-32, 03113, Kyiv, Ukraine
tel.: (096) 52-010-34, e-mail: boss.ostrolutskiy@mail.ru
ORCID: 0000-0002-3427-0629*

Анотація. У статті аналізуються підходи до визначення юридичної характеристики спадкового договору. Розглянуті основні ознаки договору, які визначають його місце в системі цивільно-правових договорів. Висвітлено його правову природу в зарубіжних правових системах. Обґрунтовано ознаки спадкового договору як одностороннього, консенсуального, оплатного або безоплатного, довготривалого, алеаторного договору. Аналізуються різні точки зору науковців з даного питання. Узагальнено доктринальні та правозастосовні позиції щодо визначення особливостей правового регулювання відносин, що виникають на підставі цього юридичного факту. Також у статті розглядаються питання історичного розвитку, всебічного дослідження, визначення спадкового договору за законодавством України. Висвітлюються учасники даного виду договору, визначається обсяг дієздатності, необхідний та достатній для укладення ними цього договору. Розглянута форма укладення, нотаріальне посвідчення та державна реєстрація договору, вивчається питання спадкового договору подружжя. Розглядається спадковий договір як нормативно закріплений інститут спадкового права, який містить ознаки договірних правовідносин. Схарактеризовано способи призначення особи, яка здійснює контроль за виконанням спадкового договору. Зазначаються гарантії учасників договору, щодо додержання їх прав та законних інтересів, можливість розірвання даного виду договору. Проводиться аналіз питання контролю за додержанням умов договору набувачем та виносяться пропозиції щодо законодавчого вдосконалення цього питання. Зазначено, що чинним Цивільним кодексом України передбачено низку нових правових інститутів, серед яких інститут спадкового договору. Наголошено на дискусійному характері питання про місце цього інституту у Цивільному кодексі України. Розглянуто порівняння спадкового договору з договором довічного утримання, визначенні основні критерії розмежування спадкового договору та інших правочинів у цивільному праві, що можуть стосуватись відчуження майна. Розглянуто особливості виконання спадкового договору після смерті відчужувача. Досліджено тлумачення поняття спадкового договору сучасними науковцями. Проаналізовано чинне законодавство для глибшого розуміння спадкового договору. Визначено предмет, істотні умови розірвання та забезпечення виконання спадкового договору. Визначаються особливості спадкового договору саме як правочину у цивільному праві, наголошено на доцільності укладення спадкового договору з метою захисту майнових прав відчужувача. Доведено, що спадковий договір є різновидом цивільно-правових договорів, а не видом спадкування у цивільному праві.

Ключові слова: цивільно-правовий договір, спадковий договір, спадкування, набувач, відчужувач, спадкове право.

Формул: 0, рис.: 0, табл.: 0, бібл.: 14.

Annotation. The approaches to determination of legal description of the inheritance agreement are analyzed in the article. Basic signs of agreement, which determine its place in the system of civil legal agreements, are determined. Its legal nature in foreign legal systems. The signs of the inheritance agreement as one-sided, consensus, payable or free of charge, of long duration, aleatory agreement are determined. Analyses the different points of view of research workers through this question. Generally doctrinal and legal positions regarding the definition of the peculiarities of legal regulation of relations arising on the basis of this legal fact. Also to consider the questions of historical development, all-round research, determination and description of the inherited agreement on the legislation of Ukraine are examined in the article. The participants of this type of agreement, the ambit of legal competence necessary and sufficient for making this contract by them is defined. Reviewed from of conclusion, notarial certification and state registration of agreement, are illuminated, the question of the inherited agreement of the married couples is studied. The inherited agreement as normatively envisaged institute of the inherited right, which countains

the signs of contractual legal relationships, is examined. The ways of appointing a person who controls the execution of a hereditary contract are characterized. The guarantees of participants are specified concerning the observance of their rights and legal interests, possibility of dissolution of this type of agreement. The analysis of question of control after the observance of terms of agreement is conducted purchased and suggestions dart out concerning the legislative improvement of this question. In particular, it is noted that the current Civil Code of Ukraine provides a number of new legal institutions, including the Institute of inheritance contract. The nature of the discussion character of the place of the institution in the Civil Code of Ukraine is emphasized. Reviewed comparison of hereditary contract with contract of life maintenance, studied the main criteria for delimitation of inheritance agreement and other transactions in civil law, regarding alienation of real property. The features of the execution of the hereditary contract after the death of the alienator are considered. The interpretation of the concept of inheritance agreement by modern scholars is researched. The current legislation is analysed for a deeper understanding of the inheritance agreement. Defined the features of the inheritance agreement as a civil law transaction; has emphasized on the expediency of entering into an inheritance agreement in order to protect the property rights of an alienator. It has been proved that the inheritance agreement is a kind of civil and legal contracts, but not a kind of inheritance within civil law.

Keywords: *civil agreement, hereditary contract, inheritance, purchaser, disposing inheritance law.*

Formulas: 0, fig.: 0, tabl.: 0, bibl.: 14.

Постановка проблеми

Конституція України передбачає можливість кожній особі розпоряджатися своїм майном на випадок смерті. Це право відображено і в Цивільному кодексі України, який передбачає можливість фізичної особи розпорядитися своїм майном на випадок смерті шляхом укладення спадкового договору, він є абсолютною новелою нового Цивільного кодексу України 2003 р., оскільки не був передбачений ні Цивільним кодексом Української РСР 1922 р., ні Цивільним кодексом Української РСР 1963 р., ні іншими законодавчими актами в галузі регулювання спадкових відносин.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Дослідженню окремих аспектів спадкового договору присвячувались наукові праці видатних вітчизняних науковців – таких, як Ю.О. Заїка, О. Шевченко, О.В. Дзера, В.В. Луць, В.В. Васильченко, І.В. Спасібо-Фатєєва, Кухарев О.Є. та інші.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Застосування спадкового договору викликає наразі чимало труднощів, які обумовлені недостатньою законодавчою регламентацією даного виду інституту. Удосконалення законодавчого регулювання відносин, що виникають із спадкового договору, у подальшому потребуватиме розвитку, і наука цивільного права не стоятиме осторонь цього процесу.

Формулювання цілей статті

Метою статті є з'ясування поняття, сутності та значення інституту спадкового договору в сучасних умовах, особливостей визначення предмета та суб'єктного складу спадкового договору, його місця в системі цивільного права України, а також особливостей його укладення, здійснення, зміни, розірвання та припинення.

Вклад основного матеріалу дослідження

Римському праву договір спадкування не був відомий, хоча існував ряд до-

говорів, які були схожими на договори спадкування. Спадковий договір вперше з'явився в Німеччині в період формування так званого німецького римського права, тобто національного права Німеччини, заснованого на основних традиціях римського права.

Стародавнє німецьке право засновувалося на звичаї, який взагалі не допускав передачі спадщини стороннім особам. Члени сім'ї визнавалися єдиними можливими спадкоємцями, але з часом це право розвивалося. Спадковий договір, будучи донедавна невідомим нашому законодавцеві, є визнаним інститутом у деяких європейських країнах. Найбільше визнання і найбільш детальну розробку цей інститут отримав у Німеччині.

Спадковий договір є особливим видом зобов'язальних правовідносин. Оскільки відносини, які виникають у зв'язку з укладенням спадкового договору тісно пов'язані з відносинами спадкування, цей вид договору врегульований у книзі шостій «Спадкове право» Цивільного кодекса України [9].

За спадковим договором одна сторона (набувач) зобов'язується виконувати розпорядження другої сторони (відчужувача) і в разі його смерті набуває право власності на майно відчужувача [1].

Обґрунтовуючи необхідність цього договору, розробники проекту ЦК України зазначали, що сфера його застосування на практиці не буде широкою, вона стосуватиметься головним чином подружжя та інших осіб, які спільно проживають і не мають дітей. Але ця обставина не може стати перешкодою для запровадження такого виду договору [6].

Відчужувачем у спадковому договорі може бути подружжя, один із подружжя або інша особа. Набувачем у спадковому договорі може бути фізична або юридична особа [1].

Слід зазначити, що в даному випадку вимоги ч. 1 ст. 65 Сімейного кодексу України щодо розпорядження майном, що є спільною сумісною власністю за взаємною згодою дружини та чоловіка, дотримано [2].

Законодавець не визначає, чи можуть малолітні, неповнолітні, недієздатні та обмежено дієздатні особи бути сторонами спадкового договору, як це робить ст. 746 ЦК, вказуючи про відчужувача у договорі довічного утримання на фізичну особу незалежно від її віку та стану здоров'я [12].

Щодо характеристики спадкового договору існують різні думки особливо щодо реальності чи консенсуальності цього договору. Якщо виходити з теорії права, консенсуальним є договір, чинність якого залежить від моменту досягнення згоди сторонами за всіма істотними умовами договору, а реальним – чинність якого залежить від моменту передачі визначеного майна.

І.А. Волкова стверджує, що спадковому договору характерні ознаки як консенсуального, так і реального договору. На її думку, характеристики договору вказують на його консенсуальність, оскільки момент його укладання пов'язується з досягненням сторонами згоди за всіма істотними умовами, що, в свою чергу, тягне за собою виникнення цивільних прав та обов'язків між сторонами з одного боку. Але, з іншого, за умовами спадкового договору може бути передбачено обов'язок набувача виконати певні дії після смерті відчужувача, що свідчить про ознаки реальності договору, бо тоді він буде вважатися укладеним з моменту передачі майна набувачеві [9].

Іншої точки зору дотримується Шевченко О., який вважає, керуючись ст. 1302 ЦК України, спадковий договір реальним, оскільки набувач стає власником майна після смерті відчужувача [14].

Спадковий договір є відплатний (на набувача покладається обов'язок вчинити певну дію майнового або немайнового характеру в обмін на майно відчужувача) [12].

Спадковий договір конструктивно створений за принципами договору про довічне утримання. Проте вони мають певні відмінності. Основна з них полягає в часі виникнення у набувача права власності на майно. За договором довічного утримання це право виникає з моменту державної реєстрації нотаріально посвідченого договору, а за спадковим договором набувач стає власником майна лише після смерті відчужувача. За спадковим договором набувач буде зобов'язаний виконувати певні дії, спрямовані на забезпечення інтересів відчужувача: піклуватися про нього або інших осіб за його вказівкою, доглядати його майно, а також на відміну від договору довічного утримання дії набувача можуть мати не тільки майновий, а й немайновий характер [13]. За договором довічного утримання відчужувач, передаючи у власність житловий будинок, квартиру або інше майно, насамперед має на меті отримання матеріального забезпечення, догляду, послуг, яких він потребує. Набувач же завдяки даному договору набуває право власності на майно. ЦК цей договір віднесено до договорів, за якими переходить право власності на майно [11].

До спадкового договору не застосовуються норми спадкового права в силу відсутності юридичного складу спадкового правонаступництва. Такий висновок ґрунтується на тому, що:

1. відчужувач не може розпоряджатися майном, яке є предметом спадкового договору, на випадок смерті;

2. майно, яке є предметом спадкового договору, не включається до складу спадщини;

3. набувач може оформити право

власності на майно, яке є предметом спадкового договору, негайно після смерті відчужувача, а не по спливу 6-місячного строку, встановленого для оформлення права на спадщину;

4. майно, яке є предметом спадкового договору, не може бути предметом заповідального відказу;

5. на таке майно після смерті відчужувача не можуть претендувати особи, які мають право на обов'язкову частину у спадщині.

Зважаючи на різнобічність позицій, відображених у літературі щодо питання односторонності чи двохсторонності спадкового договору, необхідно зазначити, що питання про односторонність чи двохсторонність будь-якого договору вимагає ретельного наукового осмислення [5].

Оцінюючи спадковий договір, ми погоджуємось з позицією В.В. Васильченка, який наголошує на тому, що правами та обов'язками наділені обидві сторони спадкового договору: набувач з одного боку, набуває право власності на майно відчужувача, має право вимагати розірвання договору в разі неможливості виконання ним розпоряджень відчужувача, а з іншого – зобов'язаний належним чином виконувати відповідно до договору розпорядження контрагента. Відчужувач має право робити певні розпорядження, вимагати від набувача вчинення визначених умовами договору дій майнового або немайнового характеру тощо, але з іншого боку на нього покладається обов'язок не відчужувати майно, визначене спадковим договором [3].

Спадковий договір укладається у письмовій формі і підлягає нотаріальному посвідченню, а також державній реєстрації у Спадковому реєстрі в порядку, затвердженому Кабінетом Міністрів України [1].

Варто відзначити, що це, певним чином захищає набувача, гарантуючи

йому, що перевірку наявності згоди другого з подружжя здійснює нотаріус [9].

Нотаріус вимагає надання документів, що підтверджують право власності на нерухоме майно в осіб, які його відчужують [8].

Спадкові договори, предметом яких є нерухоме майно, посвідчуються з дотриманням загальних правил посвідчення договорів відчуження. Це означає необхідність пред'явлення правовстановлюючих документів та витягу із Реєстру прав на нерухоме майно. Якщо предметом договору є майно, яке (або права на яке) підлягає реєстрації, нотаріус у тексті договору зазначає про необхідність реєстрації у відповідному реєструючому органі після смерті відчужувача [7].

Дії, виконання яких доручається відчужувачем набувачеві, повинні бути правомірними, не можуть обмежувати цивільну правоздатність набувача і не повинні суперечити моральним засадам суспільства [10].

Заповіт, який відчужувач склав щодо майна, вказаного у спадковому договорі, є нікчемним.

Відчужувач має право призначити особу, яка буде здійснювати контроль за виконанням спадкового договору після його смерті [1].

З метою забезпечення виконання відчужувачем зобов'язання, що виникло на підставі спадкового договору, на майно, визначене у спадковому договорі, в тому числі і рухоме, нотаріус, який посвідчив спадковий договір, накладає заборону відчуження. З цією самою метою ч. 2 ст. 1307 ЦК визнає нікчемним заповіт, складений відчужувачем щодо майна, яке є предметом спадкового договору [7].

За загальним правилом, зміна договору допускається лише за згодою сторін. При цьому правочин, спрямований на зміну або припинення договору, зчи-

няється в такій самій формі, у якій був вчинений договір. Проте угодою сторін може бути передбачений спрощений порядок зміни або припинення спадкового договору за погодженням сторін [12].

Спадковий договір може бути розірвано судом на вимогу відчужувача у разі невиконання набувачем його розпоряджень. Спадковий договір може бути розірвано судом на вимогу набувача у разі неможливості виконання ним розпоряджень відчужувача [1].

Ю.О. Заїка вважає, що спадковий договір є правочином довготривалим, з ускладненим порядком дострокового припинення і зміни. Зазначений договір укладається на строк, не менший ніж до моменту смерті відчужувача, чи навіть більший (у разі вчинення дій на виконання особистого розпорядження після смерті відчужувача). За цим договором відчужувач не може його змінити чи скасувати, а також будь-яким чином протягом свого життя розпоряджатися відчуженим майном, якщо інше не передбачено договором або законом. Розірвання цього договору можливе лише за умови, що набувач не виконує розпоряджень відчужувача. При цьому, якщо виконання таких дій покладено на набувача лише після відкриття спадщини, то спадковий договір у цьому випадку взагалі неможливо розірвати [4].

У наведеній ситуації Ю.О. Заїка вбачає обмеження принципу свободи договору по відношенню до відчужувача і називає такий договір «аномальним». На тій підставі, що такий договір є договором, за яким зобов'язання не виконується і за яким контрагент позбавлений права його розірвати.

Ініціювати розірвання спадкового договору в суді можуть лише відчужувач або набувач. Інші особи, зокрема спадкоємці відчужувача, не можуть пред'являти вимоги про розірвання спадкового договору [6].

У разі смерті набувача спадковий договір вважається припиненим. У цьому випадку спадкоємці набувача мають право вимагати від відчужувача відшкодування витрат, яких вони зазнали при виконанні спадкового договору в тій частині зобов'язань, які були виконані набувачем до його смерті [9].

При цьому розірвання договору в односторонньому випадку можливе лише в судовому порядку, скільки суд повинен з'ясувати факт порушення спадкового договору або неможливість його невиконання. У разі, коли спадковий договір змінюється або розривається за рішенням суду, зобов'язання змінюється або припиняється з моменту набрання чинності рішення суду про зміну або розірвання спадкового договору.

У разі розірвання договору нотаріус на підставі рішення суду про розірвання має зняти заборону відчуження такого майна [12].

Висновки

Проведений аналіз дає підстави стверджувати, що спадковий договір за своїми ознаками є двостороннім, оплатним, консенсуальним, алеаторним, довготривалим, з ускладненим порядком зміни і розірвання. Спадковий договір укладається під відкладальною обста-

виною, щоб набувач пережив відчужувача, оскільки у разі смерті набувача до відкриття спадщини спадковий договір, з огляду на його суворо особистий характер, вважається припиненим і права та обов'язки, що є його змістом, не можуть перейти до спадкоємців набувача. Спадковий договір є особливою формою вираження волі спадкодавця на випадок смерті. Враховуючи те, що спадковий договір хоч і закріплений у Книзі шостій ЦК України «Спадкове право» і має тісний зв'язок з відносинами з приводу посмертного переходу майна у власність, проте більш логічним є розміщення даного виду договору саме у Книзі п'ятій ЦК України «Зобов'язальне право», оскільки цей договір виступає різновидом договорів про передачу майна у власність набувача. За своєю правовою конструкцією спадковий договір схожий з договором довічного утримання, проте значні відмінності в правовій природі договору довічного утримання та спадкового договору в кінцевому підсумку призводять до істотної різниці в правовому регулюванні цих інститутів. Спадковий договір має подвійну правову природу: він одночасно є і розпорядженням на випадок смерті, і договором, змістом якого обумовлюються його істотні умови.

Література

1. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 року. Відомості Верховної Ради. 2003. № 40-44.
2. Сімейний кодекс України від 10 січня 2002 року № 2947-III. Відомості Верховної Ради. 2002. № 21-22.
3. Васильченко В.В. Юридична сутність інституту спадкового договору та його місце в системі цивільного права. *Право України*. 2003. № 6. С. 115–119.
4. Заїка Ю.О. Становлення і розвиток спадкового права в Україні: Монографія / Ю.О. Заїка. Київ: Національна академія внутрішніх справ України, 2004. 394 с.
5. Луць В.В. Окремі питання спадкового договору в цивільному праві України / В.В. Луць, А.Гиняк. *Юридична Україна*. 2009. № 9. 33 с.
6. Кухарев О. Є. Спадкове право України: Навч. посібник / О. Є. Кухарев. Київ. Алерта, 2013. 328 с.
7. Науково-практичний коментар до цивільного законодавства України. У 4 т. Т. 2. / А. Г. Ярема, В. Я. Карабань, В. В. Кривенко, В. Г. Ротань. Київ: А.С.К.; Севастополь: Ін-т юрид. досліджень, 2004. 864 с.

8. Нотаріат в Україні: підручник / В. В. Комаров, В. В. Баранкова. Харків: Право, 2011. 384 с.
9. Спадкове право: навч. посібник [для студ. вищ. навч. закл.] / кол. авт.; кер. авт. кол., канд. юрид. наук, доц. Нестерцова-Собакарь О.В. Дніпро: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2017. 164 с.
10. Цивільне право України. Особлива частина / за ред.: О. В. Дзера, Н. С. Кузнєцова, Р. А. Майданик. Київ: Юрінком Інтер, 2010. 1176 с.
11. Цивільне право України Підручник: У 2 т. / Борисова В. І. (кер. Ц58 авт. кол.), Баранова Л. М., Жилінкова І. В. та ін.; За заг. ред. В. І. Борисової, І. В. Спасибо-Фатєєвої, В. Л. Яроцького. Київ: Юрінком Інтер, 2014. Т. 2. 816 с.
12. Цивільне право України: навчальний посібник / кол. авторів; за ред. Г.Б. Яновицької, В.О. Кучера. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2011. 468 с.
13. Цивільне право України: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / Л. О. Доліненко, С. О. Сарновська. Київ: МАУП, 2005. 384 с.
14. Шевченко О. Заповіт як підстава спадкування. *Підприємництво, господарство і право*. 2013. № 8. С. 58.

Reference

1. The Verhovna Rada of Ukraine (2003), Civil code of Ukraine, *Vidomosti Verkhovnoi Rady*, vol. 40-44.
2. The Verhovna Rada of Ukraine (2002), Family code of Ukraine, *Vidomosti Verkhovnoi Rady*, vol. 21-22.
3. Vasylychenko, V.V. (2003), "Legal essence institute hereditary contract and his place in the system civil law of Ukraine", *Pravo Ukrainy*, vol.6, pp.115-119.
4. Zaika, Yu.O. (2004), *Stanovlennya i rozvitok spadkovogo prava v Ukraini* [Establishment and development inheritance law in Ukraine], Natsionalna akademiia vnutrishnikh sprav Ukrainy, Kyiv, Ukraine.
5. Luts, V.V. (2009), *Okremi pitannya spadkovogo dogovoru v Ukraini* [Separate the questions of hereditary contract in civil law Of Ukraine], *Yurydychna Ukraina*, vol.9, p.33.
6. Kukhariev, O. Ye. (2013), *Spadkove pravo v Ukraini* [Succession law of Ukraine], *Alerta*, Kyiv, Ukraine.
7. Yarema, A. H., Karaban, V. Ya., Kryvenko, V. V. and Rotan. H. V. (2004), *Naukovij i praktichnij komentar civilnogo zakonodavstva Ukraini* [Scientific and practical commentary to civil law of Ukraine], A.S.K., Kyiv; Ukraine.
8. Komarov, V. V. and Barankova, V. V. (2011), *Notariat v Ukraini* [Notary in Ukraine], Kharkiv, Ukraine.
9. Nestertsova-Sobakar, O.V (2017), *Spadkove pravo Ukraini* [Succession law of Ukraine, Dnipro], Dnipro, Ukraine.
10. Dzera, O. V., Kuznietsova, N. S. and Maidanyk, R. A. (2010), *Civil'ne pravo Ukraini* [Civil law of Ukraine], Yurinkom Inter, Kyiv, Ukraine.
11. Borysova, V. I., Baranova, L. M., Zhylinkova, I. V., ta in. (2014), *Civilne pravo Ukraini* [Civil law of Ukraine], Yurinkom Inter, Kyiv, Ukraine.
12. Yanovytskoi, H.B. and Kuchera, V.O. (2011), *Civilne pravo Ukraini* [Civil law of Ukraine], Lvivskiy derzhavnyi universytet vnutrishnikh sprav, Lviv, Ukraine.
13. Dolinenko, L. O. and Sarnovska, S. O. (2005), *Civilne pravo Ukraini* [Civil law of Ukraine], MAUP, Kyiv, Ukraine.
14. Shevchenko, O. (2013), "Testament like base inheritance", *Pidpriemnytstvo, hospodarstvo i pravo*, vol.8, p.58.

Стаття надійшла до друку 5.05.2019 року

УДК 340. 1 – 340.13

DOI: <https://doi.org/10.31732/2707-9155-2019-35-59-70>

Теоретико-правова характеристика господарського суду

Григорчук М.В.

Кандидат юридичних наук, доцент кафедри державно-правових дисциплін,

ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»,

м. Київ, вул. Табірна, 30-32, 03113, Україна

tel.: (068) -36-990-62, e-mail: miroslavg@ukr.net

ORCID: 0000-0003-0523-030X

Theoretical and legal characteristics of the economic court

Hryhorchuk M.V.

Ph.D. in Law, Associate Professor of Department of the state legal disciplines,

“KROK” University,

st. Tabirna, 30-32, 03113, Kyiv, Ukraine

tel.: (068) -36-990-62, e-mail: miroslavg@ukr.net

ORCID: 0000-0003-0523-030X

***Анотація.** У статті подається удосконалена автором теоретико-правова характеристика господарського суду, в основу якої лягли наукові дослідження у сфері юриспруденції різних історичних періодів незалежної України. Непростий шлях становлення господарського судочинства уособлює узагальнену картину урівноважування різних форм власності на фоні пріоритетного розвитку приватної власності. Імплементація нової для господарської сфери форми володіння майном і правами, якою є приватна власність, зумовила необхідність докорінної переорієнтації господарських судів на рейки забезпечення принципів верховенства права. Ретроспективний підхід до становлення, реформатування і певної стабілізації нормативно-правової бази функціонування господарського суду зумовлює звернення до розлогої наукової і практичної спадщини вітчизняних правників, які так і не знайшли консенсусу у поглядах не тільки щодо доцільності існування господарського суду, а й самої галузі господарського права. Ми твердо стоїмо на позиціях об'єктивності господарського права, визначаємо його як комплексну галузь права, а отже переконані в необхідності існування відповідної судової установи – господарського суду як управненого державою органу від імені України врегулювати спори у сфері господарювання. Проведено теоретико-правовий аналіз законодавчої бази діяльності господарського суду України. Встановлено, що нормативне забезпечення господарської галузі послідовно утверджувало конституційні вимоги щодо становлення і утвердження належного правопорядку в даній сфері суспільного життя. Доказовою базою висловлених суджень виступають різної юридичної сили документи від дня проголошення Незалежності України і до нашого часу. Висловлено думку, що правова характеристика господарського суду повномірно витікає із*

сутності основоположних елементів конституційного правопорядку. Узагальнене широке розуміння державно-владної компетенції органів захисту прав суб'єктів господарювання, насамперед господарського суду, має обов'язково враховувати ті специфічні ознаки, якими їх наділено для врегулювання спірних питань згідно з наданими повноваженнями. Автор вперше наводить періодизацію становлення господарського суду як самостійного органу в системі правосуддя України.

Ключові слова: Конституція України, адміністративно-правова характеристика, суб'єкти захисту, орган державної влади, орган місцевого самоврядування, конституційно-правовий механізм, господарський суд, права характеристика.

Формул.: 0, рис.: 0, табл.: 0, бібл.: 19.

Annotation. The article presents the advanced theoretical and legal characteristics of the economic court, based on scientific research in the field of jurisprudence of different historical periods of independent Ukraine. The difficult way of becoming an economic litigator represents a generalized picture of balancing different forms of ownership against the background of priority development of private property. The implementation of a new form of ownership of property and rights, which is private property, led to the need for a radical reorientation of economic courts to the rails of securing the rule of law. The retrospective approach to the formation, reformatting and certain stabilization of the legal framework of the functioning of the economic court leads to the appeal to the diverse scientific and practical heritage of domestic lawyers who have not found consensus in views not only on the feasibility of the existence of the economic court, but also in the field of commercial law. We firmly stand on the objectivity of business law, defining it as a complex area of law, and therefore are convinced of the need for an appropriate court institution – an economic court as a government-run body on behalf of Ukraine to resolve economic disputes. Theoretical and legal analysis of the legislative base of the activity of the Commercial Court of Ukraine is conducted. It is established that the regulatory support of the economic sector consistently approved the constitutional requirements for the establishment and approval of the proper law and order in this sphere of public life. Evidence base of the statements made are the different legal documents from the day of the proclamation of Ukraine's Independence to the present day. It has been argued that the legal characterization of an economic court follows from the essence of the fundamental elements of the constitutional order. Generally, a broad understanding of the public authority of the protection of the rights of economic entities, first of all, of a commercial court, should necessarily take into account the specific features which are given to them to settle disputes in accordance with the powers conferred on them. For the first time the author cites the periodization of the formation of an economic court as an independent body in the justice system of Ukraine.

Keywords: Constitution, legal characteristics, subjects of protection, public authority, local self-government, constitutional mechanism, economic court, legal characteristic.

Formulas: 0, fig.: 0, tabl.: 0, bibl.: 19.

Постановка проблеми

Відзначаючи максимально коректні часові рамки в діяльності законотворців щодо легітимного введення в судову систему незалежного суду із розгляду господарських спорів, перед дослідником постає досі недостатньо вивчене правове поле, яке усягнула право-

ва система незалежної України від колишнього СРСР. У даному разі говоримо про Арбітражний процесуальний кодекс УРСР, який в адаптованому до нової вітчизняної системи судоустрою вигляді тривалий час слугував легітимним механізмом із врегулювання господарських спорів.

Ретроспективний погляд на формування статусу господарського суду засвідчує про непростий шлях становлення підвалин галузі господарського судочинства. Теоретико-правовий аналіз формалізованих етапів становлення господарського суду набуває зигзагоподібної кривої як результат неоднорідної законотворчої діяльності українських парламентарів.

Ґрунтуючись на положеннях чинного законодавства, насамперед Конституції України, зроблено спробу провести авторський теоретико-правовий аналіз оприлюднених наукових поглядів з цієї проблематики. Послугуючись доступними науковими методами дослідження, висловлено власні узагальнення стосовно впливу основоположних правозабезпечувальних категорій, якими є захист прав і охорона прав в їх широкому науковому і прикладному розумінні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Серед науковців, які різною мірою були дотичними до розроблення проблематики, пов'язаної із теоретичним і практичним праворозумінням органів захисту прав і законних інтересів учасників правовідносин, у тому числі й господарського суду, необхідно вказати Я.В. Журавель, О.Д. Лазора, Ю.В. Білоусова, С.В. Лозінську, С.Д. Русу, Ф.О. Стефанчука, О.В. Батанова, В.В. Кравченка, М.В. Підмогильного, П.Д. Біленчука, М.В. Пітцика, И.В. Ершову, Г.Д. Отнюкова, Д.М. Притику, О.П. Васильченка, В. Картере та Є. Желтухіна, А. Потьомкіна та інших.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

На сучасному етапі державного будівництва викликає підвищений інтерес як з боку науковців, так і практиків проблематика місця і ролі господарсько-

го суду в системі судоустрою України. Оприлюднені підходи сильно різняться, займаючи подекуди полярні позиції у вирішенні цього питання. Саме з цих причин видається обґрунтованим висловити авторське бачення шляхів розв'язання цього міжгалузевого юридичного дискурсу на основі теоретико-правового аналізу чинного законодавства та висловлених наукових поглядів щодо розуміння правової характеристики господарського суду як гаранта захисту прав і законних інтересів учасників господарських правовідносин.

Формулювання цілей статті

Метою статті є вивчення теоретичного масиву та ступеня дослідженості адміністративно-правового статусу господарського суду серед інших суб'єктів захисту прав і охоронюваних законом інтересів господарських утворень.

Маємо також на меті з авторських позицій шляхом надання теоретико-правової характеристики дослідити його роль як регулятора правовідносин у цій сфері з огляду на рівень залучення до утвердження конституційного правопорядку в економічній сфері.

Виклад основного матеріалу дослідження

Реалізуючи своє конституційне право на працю, учасники економічних правовідносин потребують перебувати в середовищі, де не тільки декларується їх право на захист прав та законних інтересів, а існує реальна можливість у будь-який час ініціювати запровадження як превентивних, так і правопоновлюючих заходів щодо недопущення порушень іншими учасниками нормативно встановлених правил провадження підприємницької діяльності.

Окреслюючи межі повноважень суб'єкта господарювання, який має намір використати надані йому державою гарантії щодо захисту свого права чи

охоронюваного законом інтересу, необхідно зазначити, що вирішальну роль у такій ситуації відіграє обсяг правоздатності, яким наділено скаржника, тобто його узаконена і визнана приналежність до тих прав і інтересів, які він вважає порушеними. Статус такої особи щодо майна чи інтересу мають бути виражені такими правовими категоріями, які засвідчують присвійні якості, як, наприклад, «належне суб'єктові господарювання майно», «його охоронюваний законом інтерес», «наділений правом оперативного управління, відання, має право розпоряджатися» тощо.

Всі етапи, у тому числі підготовки, якими суб'єкт господарювання має намір скористатися для розпочинання процесу захисту прав, мають вкладатися в чітку, логічно вибудовану систему, об'єднану загальнозв'язаним і зрозумілим поняттям в рамках категоріально-понятійного апарату господарського права, яким є «захист прав і законних інтересів суб'єктів господарювання».

Згідно з положеннями Конституції, Україна є правова держава, в якій права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість її діяльності. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави [1].

Ґрунтуючись на аналізі задекларованих Основним Законом структурних елементів, які утворюють правову категорію «обов'язок держави», можна зробити висновок, що формою його реалізації є системне проведення забезпечених державним примусом заходів щодо утвердження і дотримання прав і свобод людини, у тому числі й суб'єктів господарювання усіх форм власності.

Здійснений теоретико-правовий аналіз законодавчої бази як нормативно утвердженого підґрунтя для забезпечення діяльності господарського суду

України показав, що законодавець послідовно просувався на шляху до повномірної реалізації конституційних гарантій щодо забезпечення конституційного правопорядку в господарській сфері. Підтвердження цьому судженню знаходимо в різній юридичній силі документах незалежної України, які прямо чи опосередковано справляли вплив на сферу нормативно-правового обрамлення процесу захисту суб'єктивних прав учасників господарських відносин.

Хронологічна послідовність законодавчої діяльності на напрямках становлення і розвитку господарських судів відсилає нас до Закону Української РСР «Про арбітражний суд» [2]. Проведений історико-правовий аналіз показав, що даний нормативний акт прийнятий до офіційного проголошення незалежності України в умовах очевидного розпаду СРСР, тобто в умовах, коли не було офіційно визначеного гіпотетичного напрямку розвитку республіки.

Проведений нами моніторинг господарського і наближеного до цієї сфери процесуального законодавства республік колишнього СРСР засвідчив, що завдяки прийняттю вищевказаного Закону в Україні сформовано самостійну систему арбітражних судів в окремій республіці. Особливістю такої ситуації було також те, що в СРСР за весь час його існування не було спеціалізованих судових установ для розгляду господарських спорів.

Відповідно до статті 5 Закону «Про арбітражний суд» в Україні діяли Вищий арбітражний суд Української РСР, арбітражний суд Кримської АРСР, арбітражні суди областей, м. Києва, які становили єдину систему арбітражних судів.

Арбітражний процесуальний кодекс України, прийнятий 6 листопада 1991 року, надав можливість забезпечити ре-

алізацію передбачених Законом України «Про арбітражний суд» принципів арбітражного судочинства, визначив підсудність спорів арбітражним судам, чітко окреслив процесуальні права та обов'язки учасників арбітражного процесу, регламентував порядок розгляду спорів, винесення рішень у них, перевірки їх законності.

З прийняттям 28 червня 1996 р. Конституції України постало питання про створення відповідно до статті 125 нової системи судів загальної юрисдикції в Україні [1].

Після прийняття Конституції було здійснено низку заходів щодо удосконалення організації та діяльності арбітражних судів. Так, 20 лютого 1997 року Верховна Рада України прийняла Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про арбітражний суд» [3], за яким, зокрема, у тексті Закону слова «арбітр», «арбітражна колегія» замінені словами «суддя», «судова колегія», що ще більше підкреслювало правову природу арбітражних судів.

Необхідно зазначити, що з дня прийняття Верховною Радою України Закону «Про арбітражний суд» і до середини 2001 року арбітражні суди України пройшли період становлення і розвитку й упевнено посіли своє самостійне місце в системі органів правосуддя.

У червні 2001 року закінчувався п'ятирічний термін дії п. 12 «Перехідних положень» Конституції України 1996 року щодо функціонування старої судової системи. Тому було прийнято ряд законів, які вносили низку суттєвих змін як у судоустрій, так і в судочинство України, що дістало неофіційну назву «малої судової реформи». Тепер, за Законом України від 21 червня 2001 року «Про внесення змін до Закону України «Про арбітражний суд», слово «арбітражний» було замінено словом «господарський». Отже, правосуддя у госпо-

дарських відносинах почали здійснювати господарські суди.

Важливим стало прийняття у 2002 р. нового Закону України «Про судоустрій України», яке умовно завершило перший етап судової реформи. З моменту введення його в дію втратив силу Закон України «Про господарські суди» [4].

Відповідно до Указів Президента України 2001 року почали функціонувати 7 апеляційних господарських судів (Дніпропетровський, Донецький, Київський, Львівський, Одеський, Севастопольський та Харківський), 2002 року утворені Житомирський та Запорізький, а 2003 року — Київський міжобласний і Луганський апеляційні господарські суди).

Наступний етап реформування системи господарських судів ознаменувався прийняттям 7 липня 2010 року Закону України «Про судоустрій і статус суддів» [5], яким визначено організацію здійснення правосуддя, систему судів загальної юрисдикції, статус суддів, порядок здійснення суддівського самоврядування тощо.

Згідно з Указом Президента України від 12 серпня 2010 року «Питання мережі господарських судів України» [6] до 29.12.2017 року функціонувало 8 апеляційних господарських судів: Дніпропетровський, Донецький, Київський, Львівський, Одеський, Рівненський, Севастопольський, Харківський апеляційні господарські суди. Систему місцевих господарських судів склали на той час 27 судів в областях, АР Крим, містах Києві та Севастополі [7].

Проте, на шляху посилення участі держави в процесах захисту прав і законних інтересів суб'єктів господарювання окремими народними депутатами вчинено реальні кроки на знищення галузі господарського судочинства. Так, у відповідності до проекту Закону України «Про внесення змін до Закону Укра-

їни «Про судоустрій і статус суддів» та інших законодавчих актів щодо удосконалення засад організації та функціонування судової влади відповідно до європейських стандартів» [8] (автори народні депутати України О. Сирод, О. Сотник, А. Журжій, Л. Ємець, І. Крулько) зазначається, що з метою спрощення судової системи та посилення її інституційної спроможності передбачено об'єднання судів цивільної і господарської юрисдикції. Відмова від окремих господарських судів обумовлена тим, що вони розглядають ті самі приватноправові спори, що й суди цивільної юрисдикції, виділені лише за суб'єктною ознакою. Процедури господарського і цивільного судочинства не мають принципових відмінностей. Місцеві господарські суди будуть реорганізовані в окружні суди з розгляду цивільних і кримінальних справ, та розглядатимуть, крім цивільних (господарських) справ, також окремі категорії кримінальних справ, що дасть можливість зменшити навантаження на місцеві загальні суди. Апеляційні скарги на рішення цих судів розглядатимуть апеляційні суди в областях, а не суди, яких є по одному на декілька областей, що сприятиме доступності апеляційної інстанції. Вищий господарський суд України буде об'єднано з Вищим судом України з розгляду цивільних і кримінальних справ. Невдовзі положення Господарського процесуального кодексу України мають бути імплементовані до Цивільного процесуального кодексу України.

Лобювання цього процесу відбувалося за активної участі сил, задіяних в процесі функціонування Реанімаційного пакету реформ (далі – РПР), якими розроблено так званий нова редакція Закону України «Про судоустрій і статус суддів», згідно з якою як інструмент оптимізації системи судів передбача-

лось відмова від господарських судів та утворення окружних судів з розгляду цивільних і кримінальних справ на основі місцевих господарських судів [9].

Така позиція суб'єктів законодавчої ініціативи та їх підтримка з боку РПР наразилася на потужний супротив як суддів у сфері господарського судочинства, так і науковців, які забезпечувати теоретико-правовий супровід компетентного реформування судової гілки влади. Достатньо аргументовано правова позиція на захист господарського судочинства відображена А. Потьомкіним, який зазначає, що перш ніж наважитися на ліквідацію господарських судів, представникам влади варто було б уважно проаналізувати, які категорії справ «господарники» розглядають і яке значення для країни мають винесені ними рішення. Якщо ж справи про банкрутство, корпоративні спори чи щодо захисту прав інтелектуальної власності потраплять до непідготовлених суддів загальних судів, це може спричинити затягування розгляду та втрату напрацьованої роками судової практики [10].

Приблизно такої ж точки зору дотримувались В. Картере та Є. Желтухін, які зазначають, що на існуючому етапі функціонування судової системи, зокрема господарських судів, подібні зміни (ліквідація господарських судів – автор) можуть бути руйнівними. Суддя, який розглядає деякі категорії господарських справ, має володіти не лише знаннями з права – він повинен розумітися в бухгалтерії, фінансах, аудиті тощо. Причому стає все більше складних з точки зору тлумачення норм права справ, та ще й за участі іноземних компаній, тому суддя повинен на певному рівні володіти міжнародною економічною освітою, розуміти наслідки прийнятих рішень. Він має також розуміти, як розгляд і вирішення подібних спорів відбуваються у світовій практиці [11].

Черговим кроком, який можна розцінювати як етап у розбудові господарського судочинства, є прийняття Указу Президента України «Про ліквідацію апеляційних господарських судів та утворення апеляційних господарських судів в апеляційних округах» [12].

Судова реформа 2016 року внесла суттєві зміни в організацію системи вищих судів, в результаті якої Вищий господарський Суд України було ліквідовано у зв'язку з утворенням нового Верховного Суду. В результаті такого переформатування суддівської системи у складі Верховного Суду було утворено Касаційний господарський суд (частина 2 статті 37 Закону України «Про судоустрій і статус суддів»: Склад та структура Верховного Суду: У складі Верховного Суду діють: 1) Велика Палата Верховного Суду; 2) Касаційний адміністративний суд; 3) Касаційний господарський суд; 4) Касаційний кримінальний суд; 5) Касаційний цивільний суд [5].

З огляду на стан дотримання сторонами договірних зобов'язань, підставами для включення управнених державою органів у процеси регулювання правовідносин між господарюючими суб'єктами є їх бажання відстоювати своє порушене, невизнане чи оспорюване право, або охоронюваний законом інтерес. У такому сенсі набуває реального відображення процесуальний принцип диспозитивності, яким є право учасника справи розпоряджатися своїми правами щодо предмета спору на власний розсуд.

Тобто можна стверджувати, що звернення до господарського суду з метою вирішення спірних відносин, які виникли в ході провадження господарської діяльності, є суб'єктивним правом їх учасників, своєрідною формою виказування свого протесту проти неправомірних дій стосовно нього (його прав),

інтересів чи майна. При цьому відбувається легітимне залучення держави на початкових етапах як посередника (до судового врегулювання спору в розумінні положень статті 19 ГПК), а в подальшому – як гаранта дотримання конституційних засад господарювання.

Здійснюючи логіко-юридичний аналіз категорії «захист прав і охоронюваних законом інтересів», ми відзначаємо її надзвичайно ємнісну об'єднуючу силу, що підтверджується значним поширенням в усіх галузях права. У даному разі звернення до державних інструментів захисту прав є найбільш зручним і ефективним з огляду на конституційно гарантовану можливість поновити порушене суб'єктивне право на умовах рівності всіх перед законом.

У рамках висловленого судження доцільно зробити теоретико-правове узагальнення, згідно з яким виникають підстави окреслити широку сферу правового впливу з причини найбільш повного відображення сутності процесу із відстоювання прав та законних інтересів учасників господарського спору, яке ми розглядаємо через призму залучення до його розв'язання компетентних державних органів, насамперед господарського суду. На цьому етапі постає питання коректного розуміння їх ролі як суб'єктів, наділених владними повноваженнями.

Визначаючи межі наукового дослідження цього феномену, ми звертаємо увагу на їх правову характеристику, і для всебічного вивчення означеної проблематики обираємо метод наукового моделювання.

Застосування вказаного наукового методу показало, що економічна ситуація в Україні, перманентний стан уніфікації вітчизняного законодавства і його адаптація до європейських правових стандартів, насамперед, в контексті внесених змін до Конституції України (ви-

значення засад внутрішньої і зовнішньої політики, реалізації стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору) [13], зумовлює крайню необхідність вироблення коректних теоретико-правових підходів до визначення цієї, без перебільшення визначальної правової категорії.

Оприлюднюючи власну точку зору на поняття «правова характеристика» як соціально-правову конструкцію, необхідно обґрунтувати вихідні положення цього судження, якими виступають соціальний і правовий аспекти.

Так, соціальний аспект полягає в реалізації на практиці конституційних принципів рівності всіх перед законом і судом, а також право на відстоювання в господарському суді суб'єктами господарської діяльності свого порушеного права чи охоронюваного законом інтересу. При цьому, як ми вважаємо, основний акцент припадає на конституційно проголошену і застосовувану на практиці гласність судового розгляду.

Аналізуючи правовий аспект, дослідник неминує дійти висновку про необхідність теоретико-правового аналізу компетентних першоджерел, якими врегульовуються правовідносини в суспільстві в найбільш широкому розумінні цього процесу.

Переходячи до правової характеристики суб'єктів захисту прав і законних інтересів суб'єктів господарювання, насамперед господарського суду, необхідно послуговатися уже добре відомими інструментами правового аналізу, а саме звернутися до аксіоматичного методу, завдяки чому отримаємо беззаперечні вихідні положення щодо розуміння змісту правових явищ, які закладено в межах функціонування правової системи в цілому.

Надаючи тлумачення правовим явищам і суб'єктам захисту прав, необхідно визначити якнайбільше число ознак, які відрізняють досліджувані об'єкти. Тому, ґрунтуючись на головних рисах категорій «право» і «характеристика», можна вважати, що «правова характеристика» – це комплекс повноважень, які делеговані державою статусному учаснику нормативно врегульованих процесів, і містять істотні ознаки, котрі виділяють його з-поміж інших, прирівняних до нього регуляторів суспільних відносин.

Вважаємо, що теоретико-правова характеристика господарського суду полягає в його обрамленні системою чітко впорядкованих легітимних дій, спрямованих на утвердження конституційного правопорядку в сфері господарювання. Розглядаючи судовий спір, що виникає з господарських відносин, суд керується конституційними нормами, положеннями господарського та іншого законодавства, і весь процес з моменту відкриття провадження у справі набуває вигляду чіткої і цілісної процесуальної системи. При взаємодії її складових, якими слід вважати стадії судового розгляду і виконання судом передбачених законом заходів щодо, наприклад, забезпечення позову, накладення арешту на рахунки і майно тощо, найбільш повно вимальовується картина, котру можна сприймати як окрему складну категорію і узагальнити під об'єднуючою назвою «захист прав і законних інтересів суб'єктів господарювання».

Положеннями Господарського процесуального кодексу України, зокрема статтею 2 (Завдання та основні засади господарського судочинства), завданням господарського судочинства є справедливе, неупереджене та своєчасне вирішення судом спорів, пов'язаних із здійсненням господарської діяльності, та розгляд інших справ, віднесених до

юрисдикції господарського суду, з метою ефективного захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав і законних інтересів фізичних та юридичних осіб, держави (частина 1) [14].

І.В. Єршова вважає, що підприємці мають право відстоювати свої права шляхом використання механізму конституційно-правового захисту. [15].

Узагальнене теоретико-правове визначення конституційно-правового механізму надає О.П. Васильченко. Вчений висловлюється, що це – цілісна система правових форм, заходів і засобів, взаємодія яких спрямована на реалізацію рівності таких прав і свобод, убезпечення від посягань на права і свободи та на попередження порушень принципу рівності таких прав і свобод або поновлення оскаржуваних чи порушених прав і свобод в аспекті забезпечення рівноправ'я в Україні [16]. Вважаємо, що висловлені вченим судження однаковою мірою розповсюджуються і на учасників господарської сфери як складової суспільного ладу України.

Чинним законодавством України окреслено підстави і коло осіб, за яких можливе звернення до господарського суду за захистом порушеного права чи охоронюваного законом інтересу.

Відповідно до положень статті 2 Господарського кодексу учасниками відносин у сфері господарювання є суб'єкти господарювання, споживачі, органи державної влади та органи місцевого самоврядування, наділені господарською компетенцією, а також громадяни, громадські та інші організації, які виступають засновниками суб'єктів господарювання чи здійснюють щодо них організаційно-господарські повноваження на основі відносин власності. [17].

Означені суб'єкти господарської діяльності мають право звертатися до господарського суду згідно з встановленою

підвідомчістю господарських справ за захистом своїх порушених або оспорюваних прав і охоронюваних законом інтересів, а також для вжиття передбачених цим Кодексом заходів, спрямованих на запобігання правопорушенням.

Зважаючи на теоретико-правову оцінку місця і ролі господарського права в системі права України, згідно з якою господарське право визначається як комплексна галузь права, і з якою ми погоджуємося, потрібно відзначити ті з них, які притаманні лише господарському процесу.

Так, на думку Д.М. Притики, господарсько-судова форма захисту суб'єктивних прав, незважаючи на схожість із загальносудовою формою захисту цивільних прав, істотно відрізняється від останньої: встановлена законом для господарського суду форма діяльності найбільш пристосована для розгляду і вирішення господарських спорів, повною мірою враховуючи вплив господарського суду на економіку України [18].

З огляду на все вищесказане, логічно обґрунтованим видається висновок про те, що головною умовою і запорукою достатньо ефективного господарювання в українських економічних реаліях є суворе дотримання суб'єктом господарювання конституційних засад і законності при організації і здійсненні підприємницької діяльності. Саме за таких обставин гарантовано відбувається суспільний запит до влади щодо підвищення авторитету і значення судової влади в Україні як єдиного можливого інструмента правового вирішення питання про правовий захист права чи охоронюваного законом інтересу суб'єктів господарювання [19].

Висновки

Отже, правова характеристика господарського суду повномірно витікає із сутності основоположних елементів

конституційного правопорядку. Узагальнене широке розуміння державно-владної компетенції органів захисту прав суб'єктів господарювання, насамперед господарського суду, має обов'язково враховувати ті специфічні ознаки, якими їх наділено для врегулювання спірних питань згідно з наданими повноваженнями. При цьому сам адміністративно-правовий статус учасників спору має опосередковане значення, оскільки державою гарантується рівність всіх перед законом і судом.

На основі теоретико-правового аналізу юридичних фактів навколо господарського суду України висловлюємо свій погляд на періодизацію і становлення сфери господарського судочинства. Так, хронологічно стадії розвитку господарського суду представляємо як:

1-й етап – червень 1991 – червень

2002 року (період дії Закону УРСР «Про арбітражний суд»);

2-й етап – червень 2002 року – липень 2010 року (період чинності Закону України «Про судоустрій і статус суддів»);

3-й етап – липень 2010 року – вересень 2016 року (спроби ліквідувати господарські суди, розроблення і подання відповідних проектів законів суб'єктами законодавчої ініціативи, підбурювання громадськості шляхом ініціювання таких дій на прикладі пропозицій Реанімаційного пакету реформ);

4-й етап – вересень 2016 року – наші дні (судова реформа, зміни до Конституції України, переформатування господарського суду, ліквідація Вищого господарського суду України, утворення Касаційного господарського суду у Верховному Суді).

Література

1. Конституція України : Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30.
2. Арбітражні суди України: історико-правовий нарис, портрети, події: 10-й річниці присвячується / за заг. ред. Д. М. Притики. Київ, 2001. 324 с. С. 8-32.
3. Про внесення змін до Закону України «Про арбітражний суд»: Закон України від 20.02.1997 № 96/97-ВР / Верховна Рада України. URL : <https://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/96/97-вр> (дата звернення: 29.03.2019).
4. Господарські суди України: історичний нарис, портрети, події, підгот. Д. М. Притика та ін. Київ, 2006. 464 с. С. 4-17.
5. Про судоустрій і статус суддів: Закон України від 07.07.2010 № 2354-УІ / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/2453-17> (дата звернення 29.03.2019).
6. Питання мережі господарських судів: Указ Президента України від 12.08.2010 № 811/2010. Президент України. URL : <https://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/811/2010> (дата звернення 29.03.2019).
7. Питання мережі господарських судів України : Указ Президента України від 12.08.2010 № 811/2010. Президент України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/811/2010> (дата звернення 29.03.2019).
8. Історичний нарис про становлення та розвиток арбітражно-судової системи України. Вісник господарського судочинства, 2012. № 5. С. 6-11.
9. Про внесення змін до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» та інших законодавчих актів щодо удосконалення засад організації та функціонування судової влади відповідно до європейських стандартів» : Проект Закону України URL : http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/ (дата звернення 29.03.2019).
10. Про судоустрій і статус суддів : Нова редакція Закону України (ППП). URL : http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/ (дата звернення 29.03.2019).
10. Потьомкін А. Реформа на межі самогубства. До яких наслідків для економіки України

приведе ліквідація системи господарських судів? Закон і бізнес. № 47-48 (1189—1190). URL : https://zib.com.ua/ua/111030-do_yakih_naslidkiv_dlya_ekonomiki_ukraini_prizvede_likvidaci.html (дата звернення 29.03.2019).

11. Картере В. Ліквідація господарських судів – це популізм, який неминуче приведе до погіршення умов ведення бізнесу в Україні. Юридична Газета, 24 жовтня 2014. URL: <https://yur-gazeta.com/interview/likvidaciya-gospodarskih-sudiv--ce-populizm-yakiy-neminuche-prizvede-do-pogirshennya-umov-vedennya-b.html>. (дата звернення 29.03.2019).

12. Про ліквідацію апеляційних господарських судів та утворення апеляційних господарських судів в апеляційних округах : Указ Президента України від 29.12.2017 № 454/2017. Президент України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/454/2017> (дата звернення 29.03.2019).

13. Про внесення змін до Конституції України (щодо стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору : Закон України від 07.02.2019 № 2680-VIII / Верховна Рада України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2680-19#n7> (дата звернення 29.03.2019).

14. Господарський процесуальний кодекс України : Закон України від 06.11.1991р. № 1798-XII / Верховна Рада України. URL : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1798-12> (дата звернення 29.03.15). Предпринимательское право : учебник / отв. ред. И.В. Ершова, Г.Д. Отнюкова. Москва, 2014. 624 с.

16. Васильченко О.П. Конституційно-правовий механізм забезпечення принципу рівності прав і свобод людини та громадянина в Україні. Наше право. – 2015. – № 2. – С. 21-27. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nashp_2015_2_6 (дата звернення 29.03.2019).

17. Господарський кодекс України : Закон України від 06.11.1991 № 1798-XII / Верховна Рада України. URL : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/436-15> (дата звернення 29.03.2019).

18. Притика Д.М. Організаційно-правові засади становлення і діяльності господарських судів України: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.10. Харків, 2003, с. 26.

19. Григорчук М.В. Правова основа захисту прав та охоронюваних законом інтересів суб'єктів господарювання. Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету, 2016. Вип. 21. С. 103-106. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvmgu_jur_2016_21_29 (дата звернення 29.03.2019).

Reference

1. The Verkhovna Rada of Ukraine (1996), The Law of Ukraine Constitution of Ukraine, available at: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр> (Accessed 29 March 2019).

2. Prytyka, D.M. (2001) *Arbitrazhni sudy Ukrainy: istoriko-pravovyy narys, portrety, podii: 10-j richnytsi prysviachuetsia*. [Arbitration Courts of Ukraine: historical and legal essay, portraits, events: The 10th anniversary is dedicated], Kyiv, Ukraine.

3. The Verkhovna Rada of Ukraine (1996), The Law of Ukraine “On Amendments to the Law of Ukraine “On Arbitration Court””, available at: <https://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/96/97-вр> (Accessed 29 March 2019).

4. Prytyka D. M. (2006), *Hospodars'ki sudy Ukrainy: istorychnyj narys, portrety, podii* [Economic courts of Ukraine: historical sketch, portraits, events], Kyiv, Ukraine.

5. The Verkhovna Rada of Ukraine (2010), The Law of Ukraine “On the judiciary and the status of judges”, available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/2453-17> (Accessed 29 March 2019).

6. Decree of the President of Ukraine “Issues of the network of commercial courts in Ukraine”, available at: <https://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/811/2010> (Accessed 29 March 2019).

7. President of Ukraine (2010), Decree of the President of Ukraine “ Issues of the network of commercial courts in Ukraine”, available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/811/2010> (Accessed 29 March 2019).

8. The Verkhovna Rada of Ukraine (2014), Draft Law of Ukraine “On Amendments to the Law of Ukraine “On Judiciary and Status of Judges” and other legislative acts on improving the principles of organization and functioning of the judiciary in accordance with European standards”, available at : http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/ (Accessed 29 March 2019)

9. The Verkhovna Rada of Ukraine (2014), Draft Law of Ukraine “On the Judiciary and Status of Judges: A New Version of the Law of Ukraine (RPR)”, available at : http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/ (Accessed 29 March 2019)

10. Potemkin A. (2014), *Reforma na mezhi samohubstva. Do iakyykh naslidkiv dlia ekonomiky Ukrainy pryvede likvidatsiia systemy hospodars'kykh sudiv* [Suicide reform. What consequences for the economy of Ukraine will the liquidation of the system of commercial courts lead to], Law and business, № 47-48, available at : <https://zib.com.ua/ua/> (Accessed 29 March 2019)

11. Kartere V. (2014), “The liquidation of commercial courts is a populism that will inevitably worsen business conditions in Ukraine”, A legal newspaper, available at : <https://yur-gazeta.com/interview/likvidaciya-gospodarskih-sudiv--ce-populizm-yakiy-neminuche-pryvede-dopogirshennya-umov-vedennya-b.html>. (Accessed 29 March 2019)

12. President of Ukraine (2017), Decree of the President of Ukraine “On the liquidation of commercial courts of appeal and the formation of commercial courts of appeal in appellate districts”, available at : <https://www.president.gov.ua/documents/4542017-23366> (Accessed 29 March 2019).

13. The Verkhovna Rada of Ukraine (2019), The Law of Ukraine “On amending the Constitution of Ukraine (concerning the strategic course of the state for the acquisition of full membership of Ukraine in the European Union and in the Organization of the North Atlantic Treaty)”, available at : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2680-19#n7> (Accessed 29 March 2019).

14. The Verkhovna Rada of Ukraine (1991), The Law of Ukraine “Economic procedural code of Ukraine” available at : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1798-12> (Accessed 29 March 2019).

15. Ershova, Y`V. and Otnyukova, G.D. (2014), *Predprynimatel'skoe pravo : uchebnyk*, [Business Law: Textbook], Moskva.

16. Vasilchenko O. (2015), “Constitutional and legal mechanism for ensuring the principle of equality of rights and freedoms of man and citizen in Ukraine” *Nashe pravo*, vol. 2. p.p. 21–27.

17. The Verkhovna Rada of Ukraine (2019), The Law of Ukraine “ Economic Code of Ukraine”, available at : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/436-15> (Accessed 29 March 2019).

18. Prytyka D. M., (2003), “Organizational and legal principles of formation and activity of economic courts of Ukraine” Abstract of Doctor of Laws dissertation, Judicial system; prosecution and advocacy, Yaroslav Mudriy National Law University,:Kharkiv, Ukraine.

19. Hryhorchuk M. (2016), “Legal basis for the protection of the rights and legitimate interests of economic entities”, *Naukovyj visnyk Mizhnarodnoho humanitarnoho universytetu*, vol 21, p.p. 103-106.

Стаття надійшла до редакції 14.04 2019 року

УДК 340.116 (477)

DOI: <https://doi.org/10.31732/2707-9155-2019-35-71-76>

European anti-corruption regulation and its implementation in the Central Europe: on the case of Poland

Mishchuk M.S.

*Honoured lawyer of Ukraine, Candidate of Juridical Sciences (Ph.D.),
Associate Professor of the department of State and Legal Disciplines,
“KROK” University,
Kyiv, street Tabirna 30-32, Ukraine
tel.: (063) -83-301-46, e-mail: mishchuk.m@ukr.net
ORCID: 0000-0002-9918-1387*

Європейське антикорупційне регулювання та його впровадження в Центральній Європі: приклад Польщі

Мищук М.С.

*Заслужений юрист України, кандидат юридичних наук,
доцент кафедри державно-правових дисциплін,
ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»,
м. Київ, вул. Табірна, 30-32, 03113, Україна
tel.: (063) -83-301-46, e-mail: mishchuk.m@ukr.net
ORCID: 0000-0002-9918-1387*

Annotation. *The article examines the implementation of the European Union anti-corruption regulations in its member states of Central Europe, in particular, in Poland. Nowadays, Poland is one of the most economically developed states of Central Europe. Its role as the growing leader on the scene of Europe attracts the attention of many political scientists. Even though Poland is on its way growth and prosperity, it is challenged with the remaining elements of all post-communist states. Corruption is one of the main challenging factors for such countries. The purpose of the article is to find out what are the anti-corruption European law implemented in Poland and its efficiency. It also refers to the real mechanisms for the corruption fight. In terms of action mechanism in the fight with corruption, it includes several institutions. In addition to the police and the Public Prosecutor's Office or other law enforcement agencies (for instance, secret services), the Polish legal system has a specific institution aimed for investigating corruption – The Central Anticorruption Bureau (CBA). The CBA has its specific tools to detect corruption among public officials and legal entities to gather evidence for criminal cases. The article tries to find out the influence of European pressure on the national fight against corruption. It shows the today's scope of corruption in the state and its challenging effect on the modern European legal framework. Moreover, it tries to find the answer if the change of government influence the increasing transpar-*

ency in Polish political life. Finally, the article concludes Poland's perspectives to become a real future leader of Central Europe in terms of its anti-corruption efforts and transparency.

Keywords: Anti-corruption law, Central Corruption Bureau, Anti-corruption report, Transparency International, Law and Justice, GCECO.

Formulas: 0, *fig.:* 0, *tabl.:* 0, *bibl.:* 12.

Анотація. У статті розглядається впровадження антикорупційних норм у центральноевропейських країнах, зокрема, у Польщі. Нині Польща є однією з найбільш економічно розвинених держав Центральної Європи. Роль Польщі, як зростаючого лідера на сцені Європи, привертає увагу багатьох політологів. Незважаючи на те, що Польща на своєму шляху зростає та процвітає, вона кидає виклик залишкам минулого усіх посткомуністичних держав. Корупція є одним із головних складних факторів для таких країн. Метою статті виступають питання з'ясування того, які антикорупційні європейські закони застосовуються у Польщі та визначити ефективність їх дії. Стаття також розглядає реальні механізми протидії та боротьби з корупцією. Щодо механізму дії у боротьбі з корупцією, то він містить декілька інститутів. Окрім поліції, прокуратури та інших правоохоронних органів (наприклад, секретних служб), у польській правовій системі є спеціальна установа, спрямована на розслідування корупції – Центральне антикорупційне бюро, яке має свої специфічні інструменти для виявлення корупції серед державних чиновників та юридичних осіб для збору доказів у кримінальних справах. Стаття покликана з'ясувати вплив тиску Європи на національну боротьбу з корупцією. Вона показує реальну ситуацію із поширенням корупції в державі та її шкідливий вплив на сучасну європейську правову базу. Більше того, у статті автор намагається знайти відповідь на питання: чи зміна уряду вплине на зростаючу прозорість у польському політичному житті. Нарешті, у статті робиться висновок про перспективи Польщі стати реальним майбутнім лідером Центральної Європи з точки зору антикорупційних зусиль та прозорості.

Ключові слова: Антикорупційний закон, Центральне бюро по боротьбі з корупцією, Антикорупційний звіт, Transparency International, Право і Справедливість, Група держав по боротьбі з корупцією.

Формул: 0, *рис.:* 0, *табл.:* 0, *бібл.:* 12.

Formulation of the issue

In 2014 the European Commission published its first EU Anti-Corruption Report, which demonstrated that the nature and scope of corruption differ from one EU state to another and that the effectiveness of anti-corruption policies is not the same [4].

The report showed that the issue of transparency and corruption needs to have more attention in all of the member states, especially in the representatives of Central and Eastern Europe. There are more and more cases of corruption scandals across the EU (even including the EU funds). According to the latest researches, the cost of corrup-

tion across the EU put the loss to GDP as a result somewhere between 179 billion Euro and 950 billion Euros per year [11].

Poland is positioning itself as a regional political and economic leader: ‘Poland is indeed Europe’s future. It is younger, more dynamic than old Europe. It’s been 14 years since Poland joined the EU, and it is showing the “old club” that it is ready to rock the boat’ [9]. However, it took many years before the state could become not only a full member of the EU but also show its ambitions in the anti-corruption fights. According to the researches from the beginning of the 20th century, Poland was one of the most corrupted countries in

Europe [1]. Thus, corruption is a common challenge for all post-communist states. The fight against it is one of the most essential parts of the states in transition. Mostly, the changes in the levels of corruption depend on the ruling government and its dedication to the fight for a more democratic and transparent state. For the last years, Poland has managed to become a leader in different spheres in the region. Moreover, it shows the increasing rates of transparency in comparison to the years before its EU membership. Still, the question appears, if the state feels the pressure of corruption and what is its future in terms of the fight against it.

Analysis of recent research and publications

The article is mostly based on the statistical data prepared by the Transparency International and Freedom House, in particular, its independent reports. The evaluation rounds of the Group of States against Corruption (GRECO) are another source of data. The article also refers to the European law, in particular, the Treaty of the Functioning of the European Union and Polish national law, for instance, its Penal Code.

The wide part of EU anti-corruption legislation consists of different conventions: Council of Europe Criminal Law Convention on Corruption (COE Criminal Law Convention), which aims to coordinate the criminalization of corrupt practices, provide complementary criminal law measures and improve cooperation for the prosecution of offenses; Council of Europe Civil Law Convention on Corruption (COE Civil Law Convention), which aims to define common international rules of civil law and corruption; European Union Convention against Corruption Involving Officials (EU Convention against Corruption), which aims to fight corruption involving EU or Member States' officials; European Union Convention on the

Protection of the European Communities' Financial Interests (EU Convention on Financial Interests), which aims to create a common legal basis for the criminal protection of the EC's financial interests.

Unsolved earlier parts of the general problem

International non-governmental organization Transparency International defines corruption: 'Corruption involves behavior on the part of officials in the public sector, whether politicians or civil servants, in which they improperly and unlawfully enrich themselves, or those close to them, by the misuse of the public power entrusted to them' [6]. At the same time, the Treaty on the Functioning of the EU recognizes corruption as a "euro-crime", listing it among the particularly serious crimes with a cross-border dimension for which minimum rules on the definition of criminal offenses and sanctions may be established [12]. The biggest role of the fight with the corruption in the EU was given to the Commission. After the adoption of the Stockholm Programme, the Commission has been given a right to control the measures taken by the member states in the fight against corruption. At the same time, it was given a right to develop a comprehensive EU anti-corruption policy, in close cooperation with the Council of Europe Group of States against Corruption (GRECO).

The Commission's anti-corruption efforts include such pillars: mainstreaming anti-corruption provisions in EU legislation and policy; monitoring performances in the fight against corruption by its Member States; supporting the implementation of anti-corruption measures at the national level with the help of funding, technical assistance and experience-sharing. However, the Commission has no power to intervene in individual cases in the EU member states.

As a member of the EU, Poland has ac-

tively started the fight against corruption. Even though the beginning of its path was quite successful, the latest amendments of the government create some questions about existing transparency inside the state. According to the report prepared by the Council of Europe's Group of States against Corruption (GRECO), the amendments which were passed late last year (2018) by the

Polish government to the state's judiciary, including laws on the National Council of the Judiciary, to the Supreme Court and to the Law on Ordinary Courts, do not comply with the Council of Europe anti-corruption standards. The report is based on information gathered during the visits to Poland in 2018. A quite similar opinion had been expressed already by the Council of Europe's Venice Commission. The rising concerns about the level of transparency and corruption scopes raise the question of the efficiency of the Polish anti-corruption law and existing European standards.

Formulating the objectives of the article

The main purpose of the article is to analyze the efficiency of the anti-corruption policies in Poland as a member of the EU and a new regional leader. In 2018 the Transparency International published its Corruption Perceptions Index, which ranks Poland as 36 least corrupt nation out of 175 countries [3]. Such a result shows real progress in the state's fight against corruption during the last years. Corruption Rank in Poland averaged 44.57 from 1996 until 2018, reaching a high rank of 70 in the year 2005 and a record low of 24 in 1996. While most Poles (76 percent) consider corruption as a big challenge for Poland according to a CBOS poll from May 2017 [2], this is a drop from 89 percent in 2009 and the lowest percentage since 1991. When it comes to the current gov-

ernment, 59 percent of respondents think that the political climate in Poland enables the fight against corruption. Despite the positive changes in the corruption rates, there are still question about the future of Polish transparency.

Outline of the main research material

Poland is a part of several international conventions aimed at fighting corruption. They include: OECD Convention on

Combating Bribery of Foreign Public Officials in International Business Transactions, Convention against Transnational Organized Crime, Council of Europe Civil Law Convention on Corruption, Council of Europe Criminal Law Convention on Corruption, United Nations Convention against Corruption. However, Poland is not a party to the European Convention on Transfer of Proceedings in Criminal Matters. On the national level, bribery of public officials is regulated under the Polish Penal Code (PC), articles 228-230a [10].

In terms of action mechanism in the fight with corruption, it includes several institutions. In addition to the police and the Public Prosecutor's Office or other law enforcement agencies (for instance, secret services), the Polish legal system has a specific institution aimed for investigating corruption – The Central Anticorruption Bureau (CBA). The CBA has its specific tools to detect corruption among public officials and legal entities to gather evidence for criminal cases. However, it cannot prosecute defendants accused of corruption before courts. That should be done by the public prosecutors.

As for the overall mood in Polish society, corruption remains a concern for Poles, and the PiS (Law and Justice) government has quite a huge influence on such a situation, especially after cracking down on tax fraud and introducing changes in the tax administration [8]. At the same time,

this legitimate fight against corruption has often been claimed to be a party's priority. In 2017, PiS focused its efforts on resolving the "restitution scandal", which refers to the significant problems around returning property nationalized after World War II. Overall, Poles perceive politicians, as well as the medical and legal professions, as particularly prone to corruption. In 2017 PiS took advantage of this perception, starting its campaign against the judiciary on accusations of corruption and nepotism among its members. During the 2015 electoral campaign, the Law and Justice party promised a crackdown on corruption, including tax-fraud schemes and tax avoidance. In 2017, then as a finance minister and later as prime minister Morawiecki and Justice Minister/Prosecutor General Zbigniew Ziobro strengthened the framework for curbing and penalizing tax fraud. At the same time, they were rough proponents of establishing a new investigative commission to assess the period between 2007 and 2015. In March 2015 the National Tax Authority was established, culminating the personnel and organizational changes in tax administration and reshuffling of the tax collection system.

2017 became a new period for the tax reforms. During the year, PiS also obliged companies to issue monthly tax receipts to the tax authority, previously sent on demand. According to estimates by the Finance Ministry, in the first quarter of 2017, tax revenue increased by 28 percent in relation to the same period in 2016. In March 2017 the amendments to the criminal code were introduced. They additionally increased penalties for gross VAT fraud to up to 25 years in prison. In August, the Prosecutor General issued guidelines concerning VAT fraud cases and encouraged prosecutors to request more severe punishments in cases of tax fraud and tax avoidance. During the year, VAT revenue increased by 9.7 billion zlotys [7].

Another strong topic was the so-called restitution scandal. After World War II, the Polish People's Republic nationalized large parts of private land and property. The restitution process was characterized by the abuses after the transition to democracy in 1989. The restitution scandal was another pillar used by the PiS. However, it is quite clear that there have been many instances of wrongdoing and quite possibly corruption by city officials. PiS's actions also meant the large-scale acceptance of social injustice, previously largely ignored by political elites. In March 2017, the Ministry of Justice established a verification commission for restitution in Warsaw.

The huge nepotism scandal occurred in 2017. It concerned the Defense Minister Antoni Macierewicz for promoting Bartłomiej Misiewicz, political cabinet chief and spokesperson for the Ministry of National Defense between 2015 and 2017. After the accusations, the minister was forced to step down from political functions in April. Another scandal appeared with the ruling party Senator Stanisław Kogut who was accused of corruption charges. The senator's PiS membership was suspended [8].

Conclusions

Overall, despite the latest political scandals, Polish society promotes the changes. The latest independent reports show the progress Poland has already made in addressing corruption, including improving transparency among lobbyists and introducing a new anti-corruption program to run between 2018 and 2020. Poland is still on its way to transparency. Even though there are few political scandals over the last years, overall the corruption rates are falling down. The state is on its own transition way and there are high chances for it to become a real political and economic leader not only of Central Europe but the whole EU.

Reference

1. Batory, A. (2018), “Corruption in East Central Europe: has EU membership helped?”, *Handbook on the geographies of Corruption*, pp. 169-182.
2. CBOS (2017), Public opinion research center, vol. 5, p. 3.
3. – The official web site of the Transparency International (2018), Corruption perception index. URL: <https://www.transparency.org/cpi2018> (Accessed 17 February 2019)
4. The official web site of the European Commission (2014), Anti-corruption report. URL: https://ec.europa.eu/home-affairs/what-we-do/policies/organized-crime-and-human-trafficking/corruption/anti-corruption-report_en (Accessed 17 February 2019)
5. Official website of GRECO (2018), Group of states against corruption// Addendum to the Fourth Round Evaluation Report on Poland (Rule 34). URL: <https://www.coe.int/en/web/greco/-/poland-council-of-europe-anti-corruption-group-criticises-weakening-independence-of-courts-and-judges> (Accessed 17 February 2019)
6. The official web site of the Transparency International (2018), How do you define corruption? URL: <https://www.transparency.org/what-is-corruption#define> (Accessed 17 February 2019)
7. Darasz, J. (2017), “Fighting VAT fraud brings a substantial increase in Poland’s budget revenues”, *Central European Financial Observer*. URL: <https://financialobserver.eu/poland/fighting-vat-fraud-brings-a-substantial-increase-in-polands-budget-revenues> (Accessed 27 February 2019)
8. The official web-site of the Freedom House (2018), Nations in Transit: Report on Poland. URL: <https://freedomhouse.org/report/nations-transit/2018/poland> (Accessed 27 February 2019)
9. Poland is Europe’s dynamic future (2016), *Politico*. URL: <https://www.politico.eu/article/letter-to-editor-poland-warsaw-is-europes-dynamic-future> (Accessed 27 February 2019)
10. Polish Penal Code, 1997. Art.228-230a, pp. 81-82.
11. European Parliament research service (2018), “The costs of corruption across the EU”. URL: <https://www.greens-efa.eu/en/article/press/new-report-the-cost-of-corruption-across-the-eu> (Accessed 27 February 2019)
12. Treaty on the Functioning of the European Union (2012), Euro-lex. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-ontent/EN/TXT/?uri=celex%3A12012E%2FTXT> (Accessed 27 February 2019)

Стаття надійшла до редакції 12.04.2019 року

УДК 340.1

DOI: <https://doi.org/10.31732/2707-9155-2019-35-77-88>

Правове регулювання місця та ролі третьої сторони у переговорному процесі

Вайназій М.В.

*Аспірант, ВНЗ «Університет «КРОК»,
м. Київ, вул. Табірна, 30-32, 03113, Україна
тел.: (097) 66-967-44, e-mail: mykhaylow@ukr.net
ORCID: 0000-0003-0840-8791*

Legal regulation of place and role of the third party in the negotiation process

Vainagii M.V.

*Postgraduate student, “KROK” University,
st. Tabirna, 30-32, 03113, Ukraine
tel.: (097) 66-967-44, e-mail: mykhaylow@ukr.net
ORCID: 0000-0003-0840-8791*

Анотація. В статті висвітлюються думки щодо межі суб'єктивного і об'єктивного підходів; історичних передумов посередництва; місця та ролі третьої сторони; що має враховувати та брати до уваги третя сторона; мотивів для залучення третьої сторони. Також аналізуються функції посередництва, основні принципи, переваги та форми залучення третьої сторони до переговорного процесу з метою врегулювання суперечки. Крім того, досліджуються норми та положення міжнародно-правових документів, які врегульовують участь третьої сторони у вирішенні спорів. Окремо висвітлено що являють собою суд, судді в якості третьої сторони, що являють собою арбітраж, арбітри як третя сторона та що являють собою медіація, медіатори, виконуючи функцію третьої сторони. На підставі проведеного аналізу дається порівняльна таблиця характерних особливостей суду, арбітражу та медіації. Разом з тим, висвітлюється інформація щодо кількості законопроектів у парламенті України (Верховній Раді України) різних скликань та спроби врегулювати питання посередництва (медіації) на законодавчому рівні. Паралельно проведений аналіз процесуальних кодексів (кримінального процесуального кодексу, цивільного процесуального кодексу, господарського процесуального кодексу та кодексу адміністративного судочинства України на предмет досудового врегулювання спору за домовленістю між собою та за участю судді. У висновках зазначається про золоте правило моралі – вчиняти іншим те, чого самі собі бажаємо; три основні форми участі третьої сторони – суд, арбітраж, посередництво (медіація); відсутність чіткого визначення поняття «суд», «суддя»; медіація – найбільш приваблива форма посередництва при вирішенні спорів; найоптимальніше розв'язання спірної ситуації – взаємний вииграш сторін спору; у спорі немає абсолютно правої чи абсолютно винної сторони; емпатія – оптимальний шлях до прийняття взаємоприйняттого рішення щодо спірної ситуації.

Ключові слова: суб'єктивний підхід, об'єктивний підхід, третя сторона, добрі послуги, посередництво, суд, суддя, судовий процес, арбітраж, арбітр, арбітражний процес, медіація, медіатор, процедура медіації, міжнародна конвенція, міжнародно-правовий документ, нормативно-правовий акт, процесуальний кодекс, проєкт закону, конфлікт, спір, переговори, переговорний процес.

Формул: 0, рис.: 0, табл.: 1, бібл.: 16.

Summary. The article highlights opinions on the boundary between the subjective approach and the objective approach; historical preconditions for intermediary; place and role of the third party; what should be taken into consideration and what should be paid attention to by the third party; the motives for engaging the third party. It also analyses the functions of intermediary, the main principles, advantages and forms of involvement of the third party in the negotiation process in order to settle a dispute. Besides, there are researched the norms and provisions of international legal documents which regulate participation of the third party in dispute resolution. Separately there are highlighted what is a court, judges as the third party, an arbitration, arbiters as the third party and the mediation, mediators performing the function of the third party. Based on this analysis, it is presented a comparative table of the characteristics of court, arbitration and mediation. Besides, it is given information about the number of draft laws in the parliament of Ukraine (Verkhovna Rada of Ukraine) of different convocations and about the attempts to adjust an issue of mediation at the legislative level. In parallel it is made an analysis of procedural codes (criminal procedural code, civil procedural code, economic procedural code and code of administrative court procedures of Ukraine in terms of pretrial dispute settlement by agreement *inter se* and with the participation of a judge). The conclusions include the golden rule of morality – to do to others what we wish ourselves; three main forms of the third party engaging – court, arbitration, mediation; absence of clear definition of the notion “court”, “judge”; mediation is the most attractive form of intermediary in dispute resolution; the optimum solution in dispute resolution is mutual benefits for all conflicting parties; there is no completely right or completely wrong party in a dispute; empathy is the optimum way to reach a mutually acceptable solution in a conflict situation.

Keywords: the subjective approach, the objective approach, the third party, good services, intermediary, court, judge, litigation, arbitration, arbiter, arbitration process, mediation, mediator, mediation procedure, international convention, international legal document, legal act, procedural code, draft law, conflict, dispute, negotiations, negotiation process.

Formulas: 0, fig.: 0, tabl.: 1, bibl.: 16.

Постановка проблеми

Залучати третю сторону до переговорного процесу з метою врегулювання спору розпочали давно. Визначення місця та ролі третьої сторони залежить від тієї чи іншої форми врегулювання спору, а також обсягу повноважень, якими наділена третя сторона. У зв'язку з цим виникає питання – яким чином відбувається правове регулювання місця та ролі третьої сторони у переговорному процесі при різних формах її залучення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Можливості залучення третьої сторони для врегулювання спорів закріплені, як в національному, так і в міжнародному законодавстві. Значна увага приділена формам врегулювання спору із залученням третьої сторони. Разом з тим, залишається місце для їх удосконалення та кращого врегулювання у правовому полі.

Серед українських науковців, які досліджують зазначену тематику у різних аспектах, можна виокремити, зокрема, Бобровник С.В. (особливості конфліктів та подолання колізій), Грень Н.М. (присудова медіація), Єрмоєнко Г.В. (особливості медіації), Луцишин Г.І. (конфліктологія та теорія переговорів), Любченко Я.П. (альтернативні способи вирішення правових спорів), Мазаракі Н.А. (запровадження медіації в Україні), Орбан-Лембрик Л.Е. (психологія управління), Пірен М.І. (конфліктологія), Примуш М.В. (політична конфліктологія), Притика Ю.Д. (захист прав та праввідносини в третейському суді), Проскуріна О.О. (політична конфліктологія), Цюрупа М.В. (конфліктологія та теорія переговорів), Шинкар Т.І. (медіація в адміністративному судочинстві), Яхно Т.П. (конфліктологія та теорія переговорів).

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

В цьому контексті особливої уваги заслуговує питання, яким чином досягти більшої ефективності та результативності залучення третьої сторони до врегулювання спору, як зберегти конструктивні відносини між учасниками спору та зекономити ресурси цих сторін у процесі такого врегулювання.

Формулювання цілей статті

Метою даної статті є дослідження та висвітлення особливостей правового регулювання місця та ролі третьої сторони у переговорному процесі з метою врегулювання спору, визначення умовної межі між суб'єктивністю і об'єктивністю, опис історичних передумов, мотивів і переваг залучення третьої сторони до переговорного процесу з метою врегулювання суперечки, а також аналіз міжнародно-правових документів, які регулюють статус третьої

сторони при вирішенні спору, зокрема, в суді, арбітражі та медіації.

Виклад основного матеріалу дослідження

Межа між суб'єктивністю та об'єктивністю. Дуже часто ми можемо почути звинувачення на свою або чиюсь іншу адресу у заангажованості, суб'єктивній думці, суб'єктивному підході. З іншої сторони, ми також часто чуємо про необхідність бути нейтральними, об'єктивними, незаангажованими. З метою обґрунтування своїх звинувачень в суб'єктивності або своїх прагнень щодо необхідності та важливості об'єктивності люди готові використовувати все, що завгодно, посилаючись на всебічний підхід до вирішення тих чи інших питань, незалежну оцінку та врахування всіх релевантних факторів тощо. Все це породжувало та продовжує породжувати багато дискусій з приводу того, яким чином можна уникнути суб'єктивного підходу, де він закінчується і наскільки взагалі можливо бути об'єктивним, коли мова йде про особисті інтереси, власну безпеку, чи про життєво важливі, критичні речі.

Зважаючи на те, що питання носить доволі філософський характер, його важливість для розвитку правової науки, забезпечення справедливості та утвердження миру й стабільності є дуже актуальним.

Намагаючись знайти та зрозуміти межу суб'єктивності, іншими словами межу, коли суб'єктивність переходить в об'єктивність і навпаки, варто пригадати правило, сформоване віками назад. Мова йде про, так зване, золоте правило моралі, що закладене у Святому Письмі, а точніше в Євангелії від Матея: «Все, отже, що бажали б ви, щоб люди вам чинили, те ви чиніть їм, – це ж бо закон і пророки». (Мт. 7: 12) [1]

Не вдаючись у природу конфліктів,

їх конструктивний чи деструктивний характер, виникає актуальне питання знаходження ефективних шляхів їх вирішення, попередження чи взагалі уникнення, особливо, якщо вони носять руйнівний характер. Конфлікти неминучі та необхідні. Вони є поштовхом до розвитку. При умові, що вони конструктивні. Умов, що підтримують або посилюють конфлікт, дуже багато. А от способів його розв'язання – лише один – спробувати домовитися щодо причин його виникнення та задовольнити інтереси, що порушуються.

Історичні передумови посередництва. Спроби залучити до суперечки, вірніше до її вирішення, третю особу, щоб досягти взаємоприйняттого розв'язання проблеми, далеко не нові. Посередництво не менш прадавнє поняття, ніж сам конфлікт. Як модель вирішення конфлікту посередництво має багату історичну традицію. В античній Греції конфлікти між містами-державами регулювалися за посередництвом третіх осіб. Посередництво існувало ще в Китаї та Японії, у країнах Африки, де в якості медіаторів виступали старійшини племені, схожу практику мали прадавні іудеї. Коріння посередництва можна відшукати в давньому Китаї, воно полягало у комбінації принципів конфуціанства (суспільної гармонії), створення вигляду, його збереження, рятування престижу, виключення конфлікту та використання інших шляхів вирішення суперечок, коли вони виникають.

У Київській Русі за допомогою посередників робили спроби закінчити миром князівські сварки, міжусобиці. У цих випадках посередниками часто виступали представники духівництва. [2]

У відповідності до перекладу Закону Руського (Руської Правди – коротка редакція) «якщо ж хто вийме меч, проте

не вдарить (ним), то він покладе гривню». Таким чином, замах на злочин підлягав покаранню у вигляді штрафу. [3]. Як бачимо, спроби залучити до вирішення спору третю сторону мають давню історію.

Що має враховувати та брати до уваги третя сторона. Посередництво в конфлікті вважається дуже складною місією. Потрібно також розуміти, що в конфліктах немає і не може бути як абсолютно невинної, так і абсолютно винної сторони. Правда, істина чи об'єктивність знаходяться часто в дуже індивідуальний, суб'єктивний спосіб.

Третя сторона (посередник) не повинна брати на себе роль судді. Чому саме так, стане зрозуміло, коли ми проаналізуємо врегулювання спору за допомогою суду, судді як третьої сторони.

Для врегулювання суперечливих питань вже з давніх давен нам стало відомо про існування старійшин, суддів, судів та різних інституцій, які були покликані владнати ці питання для зацікавлених сторін та покласти крапку у спорі. Так виникли суди, судова гілка влади, різного роду арбітражі, посередники, комісії, комітети тощо.

Спільною рисою усіх цих інститутів є те, що вони не є стороною у спорі, конфлікті, непорозумінні. Вони не є прямо зацікавлені у врегулюванні суперечки на чийсь користь, якщо не брати до уваги зацікавленість у загальному мирі, безпеці та стабільності.

Посередництво – найбільш «універсальна і успішна» форма врегулювання розбіжностей за допомогою третього, незалежного учасника-посередника. На відміну від судового розгляду, посередництво характеризується: не обов'язковою процедурою, неформальністю і гнучкістю, особливим статусом посередника (він повинен бути нейтральним по відношенню до сторін, які сперечаються), конфіденційністю тощо. [4]

Таким чином, посередництво може набувати різних форм. І в залежності від цих форм функції та завдання третьої сторони будуть відрізнятися. Іншим словами статус посередника буде характеризуватися відповідними особливостями.

Мотиви для залучення третьої сторони. Мотиви, якими керуються учасники конфліктів, коли звертаються за посередницькими послугами до третьої сторони, можуть бути різними. Це може бути надія на те, що третя сторона позитивно вплине на позицію супротивника. Іноді на посередника прагнуть перенести провину за провал процесу врегулювання. Найголовніший мотив пов'язаний із надіями на реальне сприяння третьої сторони в пошуку мирного виходу з конфліктної ситуації, а після прийняття угоди – на роль третьої сторони як гаранта практичного виконання досягнутих домовленостей. [5]

Отже, третій мотив можна сказати є найбільш об'єктивним. Він ділиться на дві частини. Перша – це врегулювання спору. Друга – це гарантія виконання досягнутих домовленостей.

Функції посередництва. Посередництво завжди пов'язане з виконанням третьою стороною ряду функцій.

По-перше, посередник повинен формувати і підтримувати в учасників конфлікту орієнтацію на досягнення прийнятного для всіх вирішення суперечливої проблеми.

По-друге, посередник забезпечує підтримку стійких комунікацій між конфліктуючими сторонами, що сприяє подоланню недовіри, формуванню об'єктивнішого уявлення про справжні наміри й цілі сторін, усуненню можливих непорозумінь.

По-третє, посередник допомагає конфліктуючим сторонам здійснювати правильну діагностику ситуацій, що

складаються, і в кінцевому підсумку знаходити взаємоприйнятні рішення.

По-четверте, після підписання мирних угод посередник може продовжувати виконання контрольних функцій для реалізації цих угод на практиці.

По-п'яте, посередник допомагає конфліктуючим сторонам «зберегти обличчя» при виході з конфліктної ситуації. Посередник може допомогти лідерам та еліті вийти з делікатного положення, взявши відповідальність за «капітуляцію» на себе. [5]

Посередництво може виконувати також ряд інших функцій. Їх обсяг та величина буде залежно від конкретно взятої ситуації.

Термін «третья сторона» – широкий і збірний. Можна виділити три основні форми участі третьої сторони в урегулюванні та розв'язанні конфлікту:

1). Суд. Його відрізняє чітко розроблена, законодавчо закріплена процедура розгляду, а також обов'язковість для виконання учасниками конфлікту прийнятих третьою стороною рішень. У цьому випадку участь третьої сторони характеризується максимальним ступенем втручання у конфлікт.

2). Арбітраж. Характеризується відсутністю строгих норм, що регулюють процес обговорення проблеми; правом вибору третьої сторони самими учасниками конфлікту; обов'язковістю рішень, винесених третьою стороною. При арбітражі третя сторона виступає в ролі судді, що вирішує у складних спірних ситуаціях. Це певний алгоритм дій, який може використовуватися в міжособистісних конфліктах (бесіда з одним учасником, бесіда з другим учасником, аналіз ситуації посередником (арбітром, керівником), зустріч з обома учасниками – обговорення та рішення за результатами).

3). Медіація. Це особлива форма участі третьої сторони в урегулюван-

ні та розв'язанні конфлікту з метою сприяння процесу переговорів між учасниками конфлікту. Сприяючи конструктивному обговоренню та пошуку вирішення проблеми, посередник не може разом з тим визначати вибір остаточного рішення, який є прерогативою конфліктуючих сторін. Тому посередник повинен відразу ж підкреслити той факт, що відповідальність за невдачу на переговорах і подальшу ескалацію конфлікту несе не третя сторона, а самі учасники конфлікту.

Робота медіатора полягає в керуванні та контролі переговорів. Медіатор не повинен дозволяти виникнення нових конфліктів. Він також допомагає визначити кожній стороні для себе вигоди від досягнення згоди. [2]

Форми участі третьої сторони у врегулюванні суперечки.

Суд, суддя як третя сторона. Що таке суд або хто такий суддя? Ці слова так часто вживані і настільки добре відомі, що відсутня необхідність їх тлумачення чи роз'яснення. Разом з тим, проведемо аналіз як визначають ці слова офіційні документи, включаючи міжнародні нормативно-правові акти?

Одними із перших міжнародно-правових документів, де описується що таке суд, зокрема, Міжнародний Суд та його основні завдання й функції є Статут Організації Об'єднаних Націй і Статут Міжнародного Суду. [6]

Статут ООН не дає визначення, що таке Міжнародний Суд, окрім як визначає його, як один із головних органів ООН. (ст. 7 Статуту ООН).

В статті 1 Статуту Міжнародного Суду зазначається, що Міжнародний Суд, заснований Статутом Організації Об'єднаних Націй в якості головного судового органу Організації Об'єднаних Націй, утворюється та діє у відповідності до положень Статуту Міжнародного Суду. [7]

В Главі I «Організація суду» (статті 2 – 33) Статуту Міжнародного Суду йде мова про те, з кого складається Суд, як члени Суду обираються, на який період вони обираються, як засідають, порядок оплати їх праці, різного роду обмеження тощо. Разом з тим, визначення терміну «Суд» або «Суддя» також не дається. Крім того, у Статуті Суду йде мова не про суддів Суду, а про членів Суду.

У національному законодавстві України, зокрема, Конституції України не знайдено визначення поняття суд чи суддя. Є положення про те, що судоустрій, судочинство, статус суддів визначаються виключно законами України (п. 14 статті 92 Конституції України). [8]

Конституція України не дає визначення поняття «суд» та «суддя», а відсилає до спеціального законодавства.

Спеціальний закон, Закон України «Про судоустрій і статус суддів», визначає організацію судової влади та здійснення правосуддя в Україні. Цим Законом визначається завдання суду, система судоустрою, незалежність судів, склад суду та його визначення, спеціалізація судів, порядок утворення і ліквідації суду тощо. В цьому законі також зазначається, що правосуддя в Україні функціонує на засадах верховенства права відповідно до європейських стандартів і забезпечує право кожного на справедливий суд та повагу до інших прав і свобод, гарантованих Конституцією і законами України, а також міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України. [9]

У цьому Законі не знайдено визначення поняття суду чи поняття судді. Натомість описується, роз'яснюється, визначається, встановлюється та вирішується багато інших питань, пов'язаних із функціонуванням судової гілки влади України.

Таку ж ситуацію можна прослідкува-

ти і у кодексах України. Відсутність визначення понять суд чи суддя.

Вивчаючи різноманітну літературу на тематику врегулювання спорів за допомогою посередництва варто звернути увагу на посилання з Біблії щодо примирення із своїм противником.

Євангелія від Матея (5:25-26) говорить «Мирися з твоїм противником швидко, коли ти ще з ним у дорозі, щоб противник часом не віддав тебе судді, а суддя возному, щоб тебе не вкинули в темницю. Істинно кажу тобі: Не вийдеш звідти, доки не заплатиш останнього шага». [1]

Книга книг (Святе Письмо) закликає нас миритися, не доводячи спір до суду. У протилежному випадку це потягне за собою пониження (віддання возному (служі)), позбавлення певних прав, зокрема, волі (вкинення у темницю) та розорення (збідніння).

Цікавим є те, що у цій фразі немає згадки про те, на чій стороні правда чи вина або хто має перший іти миритися. Основним месиджем є те, що необхідно швидко миритися напряду із своїм противником, йдучи по одній дорозі, тобто маючи ще можливість із ним комунікувати.

Тлумачення слів Святого Письма дуже відповідальна місія і глибока філософія. Тому, не намагаючись щось стверджувати однозначно, кожен сам для себе може зробити належні висновки та прийти до відповідних думок.

Арбітраж, арбітри як третя сторона. Виходячи з положень одного з найперших міжнародних нормативно-правових актів, а саме Конвенції ООН про визнання та виконання іноземних арбітражних рішень від 10 червня 1958 року, що набула чинності 7 червня 1959 року, відповідно до частини другої статті 1 термін «арбітражні рішення» включає не тільки арбітражні рішення, винесені арбітрами, призначеними у кожній

окремій справі, але також і арбітражні рішення, винесені постійними арбітражними органами, до яких сторони звернулися. [10]

Отже, дається визначення, не що таке арбітражне рішення, а хто його може видавати.

Ще одна точка зору, представлена у Керівництві Міжнародної ради з комерційного арбітражу по тлумаченню (роз'ясненню) Конвенції ООН 1958 року, полягає у тому, що в Конвенції ООН 1958 року не міститься визначення терміну «арбітражне рішення». Тому до компетенції судів належить вирішення питання про те, що означає цей термін для цілей Конвенції ООН 1958 року. Це завдання має вирішуватися судами в два етапи:

1. По-перше, суди повинні вивчити, чи був спір переданий на розгляд арбітражу і вирішений ним. Не всі поза-судові методи вирішення спорів можна кваліфікувати як арбітраж.

Існує велика кількість механізмів вирішення спорів за участю приватних осіб, які не володіють рисами, властивими арбітражу. В якості прикладу можна згадати про медіацію, посередництво, експертну оцінку. Нью-Йоркська конвенція охоплює тільки арбітраж.

2. По-друге, суди повинні вивчити питання про те, чи є рішення арбітражним рішенням. Арбітражі можуть виносити різноманітні акти. Деякі з них є арбітражними рішеннями, інші – ні. [11]

Таким чином, акцент робиться на тому, щоб з'ясувати, що саме буде арбітражним рішенням, а що ні.

Відповідно до статті 1 Європейської конвенції про зовнішньоторговельний арбітраж від 21 квітня 1961 року термін «арбітраж» означає розгляд спорів як арбітрами, призначеними по кожній окремій справі (арбітраж *ad hoc*), так і постійними арбітражними органами. [12]

Арбітражний розгляд на думку Віденського міжнародного арбітражного центру (Vienna International Arbitration Centre) – це форма вирішення спорів, де сторони погоджуються, що спір не вирішуватиметься державним судом, а колегією арбітрів. У порівнянні з судовим розглядом судових справ арбітраж швидший, дешевший і пропонує більш високий ступінь конфіденційності. Крім того, сторони можуть значною мірою формувати правила розгляду (наприклад, мова, місце арбітражу, чинне законодавство та арбітри) відповідно до потреб залучених сторін. [13]

У термінологічному словнику під словом Арбітраж дається пояснення, що це вид посередництва в переговорному процесі, коли «третьа сторона» володіє силою і владою, щоб заставити обидві сторони погодитися з тією формою розв'язання суперечок, яку визначає сам посередник. [2]

Отже, арбітраж також передбачає залучення третьої сторони. Але недоліком є те, що результатом стає чиста перемога та чиста поразка, обидві сторони зобов'язані підкоритися результату, незалежно від того, згодні вони з ним, чи ні. Крім того, найчастіше арбітражне рішення завершує не тільки конфлікт, але й відносини між його сторонами.

Разом з тим, необхідно чіткіше регламентувати умови застосування арбітражу в національному законодавстві, сформувати певний понятійний апарат та окреслити межі й характерні особливості, що притаманні саме арбітражу.

Медіація, медіатори як третя сторона. Усвідомлюючи негативні наслідки від протистояння двох сторін та розуміючи глибше природу конфліктів і постконфліктних відносин, важливість збереження дружньої, партнерської атмосфери для розвитку подальших відносин представники різних країн стали дедалі активніше застосовувати такий

інститут посередництва як медіація з метою врегулювання спірних ситуацій.

Медіація походить від латинського «mediare» – бути посередником – посередництво в конфлікті третьої сторони, що не бере в ньому участі, особлива форма переговорів за участю третьої нейтральної сторони – медіатора (посередника), у процесі яких сторони суперечки за допомогою медіатора самостійно розв'язують проблему на основі власних інтересів. [2]

Аналогічне значення мають слова «mediation» (англ.), «médiation» (фр). Кожний в межах свого розуміння може дати свою дефініцію цьому поняттю. В соціальній психології вчені розглядають медіацію як специфічну форму врегулювання спірних питань, конфліктів, узгодження інтересів. Х. Бесмер визначив медіацію як технологію вирішення конфлікту за участю третьої нейтральної сторони. Більшість визначають медіацію – як певний підхід до розв'язання конфлікту, у якому третя нейтральна сторона забезпечує структурований процес, для того, щоб допомогти конфліктуючим сторонам прийти до взаємоприйняттого вирішення спірних питань. [14]

Медіація – це сприяння процесу досягнення домовленостей між сторонами, яке здійснюється третьою нейтральною стороною. Медіатор стимулює конструктивне обговорення спірних питань і сприяє порозумінню сторін, передусім впроваджуючи певні процедурні правила, формулюючи порядок денний переговорів, впливаючи на психологічну атмосферу, в якій відбуваються переговори.

Відповідно до Директиви № 2008/52/ЄС Європейського парламенту і Ради про деякі аспекти посередництва (медіації) в цивільних та комерційних справах від 21 травня 2008 року терміном «медіація» (лат. – mediare – бути

посередником) називаються переговори між сторонами за участю та під керівництвом нейтральної третьої особи – медіатора (посередника), що не має права виносити обов'язкове для сторін рішення. Даному терміну тотожні поняття «посередництво», «процедури примирення», «погоджувальні процедури». В цьому ж пункті Директиви зазначається, що далі в перекладі буде використовуватися термін «посередництво» в значенні медіації. Термін «посередник» буде використовуватися в значенні медіатора. [15]

Таким чином, спостерігається ототожнення посередництва з медіацією, а посередника з медіатором.

Іншим міжнародно-правовим актом, який порівняно нещодавно регламентував питання врегулювання спорів за результатами медіації стала Конвенція ООН «Про міжнародні угоди про врегулювання спорів за результатами медіації» (The United Nations Convention on International Settlement Agreements Resulting from Mediation), яка була відкрита для підписання 7 серпня 2019 року в Сінгапурі у рамках Конференції високого рівня з питань медіації за участі представників понад 70 країн. Україна стала однією з 46 країн – підписантів цього важливого міжнародного договору.

В преамбулі Конвенції ООН про міжнародні угоди про врегулювання спорів за результатами медіації можна знайти констатацію підписантами таких фактів, як:

визнання важливості медіації для міжнародної торгівлі в якості одного з методів врегулювання комерційних суперечок, в рамках якого сторони в суперечці просять третю особу або осіб надати їм допомогу в їх спробах вирішити суперечку дружнім шляхом;

визначення, що медіація все частіше використовується в міжнародній і наці-

ональній комерційній практиці в якості альтернативи судового розгляду;

усвідомлення, що використання медіації дає істотні вигоди, такі як скорочення кількості випадків, при яких спір веде до припинення комерційних відносин, полегшення здійснення міжнародних операцій учасниками комерційної діяльності та досягнення економії в процесі здійснення правосуддя державами;

переконання в тому, що створення основи для міжнародних світових угод, досягнутих в результаті медіації, що є прийнятною для держав з різними правовими, соціальними та економічними системами, буде сприяти розвитку гармонійних міжнародних економічних відносин. [16]

Відповідно до частини третьої статті 2 Конвенції ООН про міжнародні угоди про врегулювання спорів за результатами медіації, медіація означає процедуру, незалежно від того, як вона називається, і від основи, на якій вона проводиться, за допомогою якої сторони намагаються досягнути дружнього врегулювання свого спору за сприяння третьої особи або осіб («медіатор»), що не володіють повноваженнями наказувати сторонам вирішувати спір.

Порівнюючи основні характерні особливості цих трьох форм посередництва, можна привести такі їх характеристики.

Висновки

1. Поняття межі між суб'єктивністю та об'єктивністю дуже відносно та розмите. Однак, можна спробувати змалювати її за допомогою золотого правила моралі – якщо ми вчиняємо іншим те, чого самі собі бажаємо, то нас можна вважати об'єктивними, а якщо ні, то це свідчить про нашу суб'єктивність;

2. Є три основні форми участі третьої сторони у врегулюванні суперечки

**Порівняльна таблиця характерних особливостей
 суду, арбітражу та посередництва (медіації)**

Форма участі третьої сторони	Посередництво (Медіація)	Арбітраж	Суд
Формальність процедур	Частково формальні	Частково формальні	Повністю формальні
Відносини між сторонами спору	Відносини співпраці	Відносини антагонізму	Відносини антагонізму
Принцип досягнен- ня згоди	Взаємний пошук консенсусу чи компромісу	Змагальність сторін	Змагальність сторін
Ступінь залучення третьої сторони	Третя сторона допомагає сторонам знайти взаємоприйнятне рішення	Третя сторона приймає обов'язкове для сторін рішення	Третя сторона приймає обов'язкове для сторін рішення
Ступінь добровіль- ності в участі	Взаємна добровільна участь	Взаємна попередня добровільна участь	Одностороннє при- тягнення до участі іншої сторони
Конфіденційність процесу	Повністю конфіденційний	Частково конфіденційний	Повністю не конфіденційний
Кінцевий результат	Взаємний вигрaш обидвох сторін	Одна із сторін у вигрaші, інша у прогрaші	Одна із сторін у вигрaші, інша у прогрaші

(суд, арбітраж, медіація). Якщо питання функціонування суду здебільшого чітко регламентовано законодавством конкретної країни, то питання арбітражу й медіації потребує суттєвого доопрацювання і вдосконалення з метою вироблення чітких критеріїв та об'єктивних ознак, як на міжнародному рівні, так і на національному;

3. В міжнародно-правових документах та національному законодавстві України даються більше роз'яснення поняття суду, судді, аніж чітке визначення. Однак під судом розуміється орган державної влади, що вирішує різні справи в процесуальному порядку, а суддею є посадова особа, яка це здійснює від імені держави, виходячи з порушення (недотримання) або не порушення (дотримання) установлених правил (норм і положень законодавства);

4. Найбільш привабливою формою посередництва при вирішенні спорів є медіація, однак для її успішного та ефективного застосування існує найбільше перешкод. Зокрема, мова йде про фінансову формулу для збалансування розміру витрат на медіацію та розміру збитків, завданих причиною конфлікту; забезпечення дотримання іншою стороною досягнутих домовленостей в результаті медіації; популяризація того, що в результаті застосування медіації виграють усі – держава, бізнес, а найголовніше громадяни;

5. Найоптимальнішим розв'язанням спірної ситуації буде взаємний вигрaш обидвох конфлікуючих сторін, а не тимчасова одностороння перемога. Причина в тому, що сторона, яка програла, завжди прагнутиме реваншу, що підкреслює особливість людської природи;

6. В конфліктах немає і не може бути як абсолютно винної, так і абсолютно невинної сторони. Тому, розглядаючи спір, необхідно дивитися на розвиток подій у прогресі, звертаючи увагу на причино-наслідковий характер того, що відбулося, відбувається та має відбутися;

7. Однією із гарантій успішного вирішення будь-якого спору є глибинне

розуміння ситуації опонента та її ретельний аналіз, іншими словами, щоб зрозуміти, потрібно помінятися місцями. Намагання більше зрозуміти опонента, його інтереси й співпережити його ситуацію (емпатія) є оптимальним шляхом до вироблення взаємоприйняттого рішення щодо спірної ситуації.

Література

1. Святе Письмо Старого та Нового Завіту. Переклад о. Івана Хоменка. Видавництво Отців Василіан «Місіонер» 2007. Рим, 350 с.;
2. Лєко Б., Чуйко Г. Медіація. Чернівці: Книги–XXI, 2011. 464 с.
3. «Правда Руська» Ярослава Мудрого: початок вітчизняного законодавства. Навчальний посібник / за ред. Г. Г. Демиденка, В. М. Єрмоласва, 2-ге видання, змінене та доповнене. Харків: Право, 2017. 392 с.
4. Проскуріна О. О. Політична конфліктологія. Луганськ: Видавництво. ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2012. 352 с.
5. Примуш М. В., Ключев О. В. Політична конфліктологія: теорія та практика. Донецьк: Юго-Восток, 2011. 199 с.
6. Статут Організації Об'єднаних Націй і Статут Міжнародного Суду. Веб-сайт. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_010 (дата звернення: 09.03.2019)
7. Статут Міжнародного Суду ООН. Веб-сайт. URL: <https://www.un.org/ru/iccj/statut.shtml> (дата звернення: 09.03.2019)
8. Конституція України від 28 червня 1996 року зі змінами та доповненнями. Веб-сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 09.03.2019)
9. Про судоустрій і статус суддів: Закон України від 2 червня 2016 року № 1402-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19> (дата звернення: 09.03.2019)
10. Конвенція ООН про визнання та виконання іноземних арбітражних рішень від 10 червня 1958 року. Веб-сайт. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_070 (дата звернення: 09.03.2019)
11. Руководство МСКА по толкованию Нью-Йоркской Конвенции 1958 г.: пособие для судей. Веб-сайт. URL: https://www.arbitration-icca.org/media/3/46059478358923/russian_text.pdf (дата звернення: 09.03.2019)
12. Європейська конвенція про зовнішньоторговельний арбітраж від 21 квітня 1961 року. Веб-сайт. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_069 (дата звернення: 09.03.2019)
13. Віденський міжнародний арбітражний центр. Веб-сайт. URL: <https://www.viac.eu/en/arbitration/general> (дата звернення: 09.03.2019)
14. Белінська О. М. Медіація – альтернативне вирішення спорів. *Вісник Вищої ради правосуддя*. 2011. Вип. № 1 (5). С. 158–173;
15. Директива № 2008/52/ЄС Європейського парламенту і Ради про деякі аспекти посередництва (медіації) в цивільних та комерційних справах від 21 травня 2008 року. Веб-сайт. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_a95 (дата звернення: 09.03.2019)
16. Конвенція ООН про міжнародні угоди про врегулювання спорів за результатами медіації від 20 грудня 2018 року. Веб-сайт. URL: https://uncitral.un.org/sites/uncitral.un.org/files/annex_i_-_r.pdf (дата звернення: 09.03.2019)

Reference

1. Holy Bible of the Old and the New Covenant” edited by father Ivan Khomenko (2007). Publisher of the Vasyliaany Fathers “Missionary”. Rome, Italy.
2. Leko, B. and Chuiko, H. (2011), *Mediatsiia* [Mediation], Books–XXI, Chernivtsi, Ukraine.
3. Demydenko, H. H. and Yermolaiev, V. M., (2017), *Pravda Ruska Yaroslava Mudroho: pochatok vitchyznianoho zakonodavstva* [Rus Truth (Law) of Yaroslav the Wise: beginning of national legislation], Pravo, Kharkiv, Ukraine.
4. Proskurina, O. O. (2012), *Politychna Konfliktolohiia* [Political Conflictology]. Publisher of the State Institution “Taras Shevchenko National University of Luhansk”, Luhansk, Ukraine.
5. Prymush, M. V. and Kliuzhev, O. V. (2011) *Politychna konfliktolohiia: teoriia ta praktyka* [Political Conflictology: Theory and Practice]. South-East, Donetsk, Ukraine.
6. The official site of the Verkhovna Rada of Ukraine, “Statute of the United Nations Organization and Statute of the International Court”, available at: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_010 (Accessed 9 March 2019)
7. The official site of the United Nations Organization, “Statute of the International Court of the United Nations Organization”, available at: <https://www.un.org/ru/icj/statut.shtml> (Accessed 9 March 2019)
8. The official site of the Verkhovna Rada of Ukraine, “Constitution of Ukraine”, available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> (Accessed 9 March 2019)
9. The Verkhovna Rada of Ukraine (2016), The Law of Ukraine On the Judiciary and the Status of Judges (of 2 June 2016 # 1402-VIII), available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19> (Accessed 9 March 2019)
10. The official site of the Verkhovna Rada of Ukraine, “UN Convention on the Recognition and Reinforcement of Foreign Arbitral Awards of 10 June 1958”, available at: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_070 (Accessed 9 March 2019)
11. The official site of the International Council for Commercial Arbitration, “Guide of ICCA on commentary to the New-York Convention of 1958: manual for judges”, available at: https://www.arbitration-icca.org/media/3/46059478358923/russian_text.pdf (Accessed 9 March 2019)
12. The official site of the Verkhovna Rada of Ukraine, “European Convention on International Commercial Arbitration of 21 April 1961”, available at: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_069 (Accessed 9 March 2019)
13. The official site of the Vienna International Arbitration Centre, available at: <https://www.viac.eu/en/arbitration/general> (Accessed 9 March 2019)
14. Belinska, O. M. (2011), “Mediation – Alternative Dispute Resolution”. *Herald of the High Council of Justice*, vol. 1 (5), pp. 158–173.
15. The official site of the Verkhovna Rada of Ukraine, “Directive 2008/52/EC of the European Parliament and of the Council of 21 May 2008 on certain aspects of mediation in civil and commercial matters”, available at: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_a95 (Accessed 9 March 2019)
16. The official site of the UN Commission on International Trade Law, “UN Convention on International Settlement Agreements Resulting from Mediation of 20 December 2018”, available at: https://uncitral.un.org/sites/uncitral.un.org/files/annex_i_-_r.pdf (Accessed 9 March 2019)

Стаття надійшла до редакції 12.03.2019 року

УДК 341.171

DOI: <https://doi.org/10.31732/2707-9155-2019-35-89-113>

Порівняльно-правовий аналіз угод про вільну торгівлю з Україною на прикладі ЄС та Канади

Ткач Д.І.

*Доктор політичних наук, професор, проректор з міжнародних зв'язків,
ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»,
м. Київ, вул. Табірна, 30-32, 03113, Україна,
тел.: (044)-455-56-90, e-mail: dmitriyt@krok.edu.ua
ORCID:0000-0002-1347-9562*

Казік Т.В.

*Аспірантка,
ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»,
м. Київ, вул. Табірна, 30-32, 03113, Україна,
тел.: (068) 98-748-82, e-mail: kazikt@krok.edu.ua
ORCID:0000-0001-5753-5768*

Гнілуша С.І.

*Аспірант,
ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»,
м. Київ, вул. Табірна, 30-32, 03113, Україна,
тел.: (098) 58-641-80, e-mail: gnilushasv@krok.edu.ua
ORCID:0000-0001-5979-5627*

Comparative legal analysis of free trade agreements with Ukraine on the example of the EU and Canada

Tkach D.I.

*Doctor of science (political), professor, vice-rector for international relations,
«KROK» University, Kyiv, st. Tabirna, 30-32, 03113, Ukraine,
tel.: (044)-455-56-90, e-mail: dmitriyt@krok.edu.ua
ORCID:0000-0002-1347-9562*

Kazik T.V.

*Postgraduate student, «KROK» University,
Kyiv, st. Tabirna, 30-32, 03113, Ukraine,
tel.: (068) 98-748-82, e-mail: kazikt@krok.edu.ua
ORCID:0000-0001-5753-5768*

Hnilusha S.I.

Postgraduate student, «KROK» University,
Kyiv, st. Tabirna, 30-32, 03113, Ukraine,
tel.: (098) 58-641-80, e-mail: gnilushasv@krok.edu.ua
ORCID:0000-0001-5979-5627

Анотація. У статті виконано порівняльно-правовий аналіз угод, що проголошують зону вільної торгівлі між Україною та іншою стороною. За приклад було взято дві зони вільної торгівлі (далі – ЗВТ), які були впроваджені на різних рівнях: держава – міжнародна організація та міждержавний. Це Поглиблена та всеохоплююча зона вільної торгівлі між Україною та Європейським Союзом (далі – ПВЗВТ або англ. DCFTA (Deep and Comprehensive Free Trade Area)) та Угода про вільну торгівлю між Україною та Канадою (далі – CUFTA (Canada-Ukraine Free Trade Agreement)), що були створені відповідно між Україна-ЄС та Україна-Канада. Авторами визначено проблемні питання сьогодення широко відомого типу міжнародної економічної інтеграції, а саме зони вільної торгівлі. Так, було виокремлено, що інтеграційний процес торговельної сфери між країнами або, навіть, між вже існуючими ЗВТ для розширення площі їх дії направлений на покращення та розвиток умов ведення торгівлі та бізнесу між учасниками створеного ЗВТ. З правової точки зору створюється рівноправна конкуренція у зближених правових середовищах між українським бізнесом та бізнесом іншої країни, наприклад, Канади чи країн-учасниць Європейського Союзу (далі – ЄС). Задля повного синтезу спільних та відмінних рис угод в статті розглядаються положення одного із напрямів реалізації DCFTA та CUFTA – це технічні бар'єри у торгівлі, їх методи подолання з впровадженням стандартизації та системи оцінки відповідності введених норм в рамках ЗВТ. Зауважимо, що досліджувані ЗВТ мають спільний фундамент на законодавчому рівні, а саме визнання та затвердження пріоритету умов Угоди про технічні бар'єри в торгівлі Світової організації торгівлі (далі – Угода ТБТ СОТ). Окремі аспекти відмінних рис в однаковому напрямі, регулювання та відповідність стандартам й оцінка відповідності, занесено до порівняльної таблиці. Так, виокремлюються окремі пункти статей, що впливають на процес імплементації. У цьому плані не просліджується перетин між необхідними до прийняття законодавчими актами, що відкриває для України можливість реалізації своїх національних інтересів у торгівлі у двох напрямках: імпортно-експортні операції до ЄС та Канади. Що стосується результативності адаптації правової системи України згідно з проаналізованими угодами, то положення DCFTA передбачали доповнення до базового законодавства та регламентів Угоди ТБТ СОТ. Зокрема, введення актів *acquis* ЄС на рівні національних нормативних актів у сфері стандартизації та технічних регламентів у торгівлі.

Ключові слова: зона вільної торгівлі, Поглиблена та всеохоплююча зона вільної торгівлі між Україною та Європейським Союзом, Угода про вільну торгівлю між Україною та Канадою, Україна, Європейський Союз, Канада, Україна та Європейський Союз, Україна та Канада, Світова організація торгівлі.

Формула: 0, рис.: 0, табл.: 1, бібл.: 20.

Annotation. The article deals with a comparative legal analysis of agreements proclaiming a free trade area between Ukraine and the other party. Two Free Trade Areas (FTA or FTAs) were implemented as examples, which were implemented at different levels: the state - international organization and the interstate. These are the Deep and Comprehensive Free Trade Area (DCFTA) and Canada-Ukraine Free Trade Agreement (CUFTA) created between Ukraine-European Union and Ukraine-Canada, respectively. The authors identify the problematic issues of the nowadays

well-known type of international economic integration, namely the free trade area. Thus, it was emphasized that the integration process of the trade sphere between the countries or, even, between the existing FTAs to expand their area of activity is aimed at improving and developing the terms of trade and business between the participants of the FTA. From a legal point of view, there is equal competition in convergent legal environments between Ukrainian business and the business of another country, such as Canada or European Union (EU) member states. For the sake of a complete synthesis of common and distinct features of agreements, the article discusses the provisions of one of the DCFTA and CUFTA implementation areas - technical barriers to trade, their methods of overcoming the implementation of standardization and the system of assessment of conformity of the introduced norms within the FTA. Note that FTA studies share a common ground at the legislative level, namely the recognition and approval of the priority of the terms of The Agreement on Technical Barriers to Trade by the World Trade Organization (WTO TBT Agreement). Some aspects of the distinctive features in the same direction, namely regulation and compliance, and conformity assessment, are included in the comparative table. Yes, there are some points in the articles that influence the implementation process. This plan does not trace the intersection between the necessary legislative acts, which opens the possibility for Ukraine to realize its national interests in trade in two directions: import-export operations to the EU and Canada. With regard to the effectiveness of the adaptation of Ukraine's legal system to the analyzed agreements, the provisions of the DCFTA provided for amendments to the basic legislation and regulations of the WTO TBT Agreement. In particular, the introduction of EU acquis at the level of national regulations in the field of standardization and technical regulations in trade.

Keywords: Free Trade Area, Deep and Comprehensive Free Trade Area, Canada-Ukraine Free Trade Agreement, Ukraine, European Union, Canada, Ukraine and European Union, Ukraine and Canada, World Trade Organization.

Formulas: 0; fig.: 0; tabl.: 1, bibl.: 20.

Постановка проблеми

Зона вільної торгівлі (далі – ЗВТ) є найпоширенішим типом міжнародної інтеграції та спрямована на зняття бар'єрів імпоротно-експортних операцій між країнами-учасницями. На сьогодні функціонує та розвивається велика кількість ЗВТ. Це як найбільші за площею зони у світі, так і ті, які були створені на міждержавному рівні.

Де-факто будь-яка держава має можливість приєднатися до необмеженої кількості ЗВТ. Однак, якщо законодавчі бази двох існуючих ЗВТ суперечать один одній, то де-юре держава не може приєднатися до двох зон одночасно.

Україна також користується перевагами від вільної торгівлі з низкою країн. За роки незалежності Україна уклала приблизно 17 угод про вільну торгівлю,

що передбачають покращення торговельних взаємин з 45 країнами [1]. Саме тому актуальним залишається дослідження питання чи не перешкоджають умови на законодавчому рівні однієї ЗВТ для вступу до іншої на українському досвіді, які спільні та відмінні риси просліджуються.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

У працях багатьох вчених розглянуті різні підходи до змісту та суті явища ЗВТ як невід'ємної категорії інтеграційного розвитку, а саме: у дослідженнях Довгаль Е.А., Голікова А.П. [2], Кочергіної О.Ю. [3], Куцик П.О. [4], Мариніна С.В. [5] та ін. Так, в колективній монографії Довгаль Е.А. та Голікова А.П. до основних шести форм міжнародної економічної інтеграції відносять зону вільної торгівлі та розкривають її зміст.

Водночас, О.Ю. Кочергіна використовує у своїй системній та синергетичній підході вводить власну дефініцію поняття «зона вільної торгівлі».

Слід звернути увагу на економічний аналіз концептуальних положень найбільших за охоплюваною площею ЗВТ, таких як Європейська асоціація вільної торгівлі (ЄАВТ), Азійсько-Тихоокеанське економічне співробітництво (АТЕС), Асоціація держав Південно-Східної Азії (АСЕАН), Північноамериканська зона вільної торгівлі (НАФТА) та Співдружність Незалежних Держав (СНД). Серед них здобутки Дербеньова Я.В. [6], Петрухова В.О. [7], Ткаченко О.А. [8], Матвеева О.В. [9] та інші. Останнім часом як вітчизняні, так і закордонні вчені наголошують на дослідженні впливу ЗВТ на розвиток національного законодавства України, включаючи системи Генеральної угоди з тарифів і торгівлі / Світової організації торгівлі (далі – ГАТТ/СОТ), DCFTA та CUFTA було висвітлено у працях Сюти С. [10], Г. Ван дер Лу [11], Гуменюк В. [12], Артуїхової Н. [13], Балежентис А. [14], Феделеш Е.М. [15].

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Більшість дослідників приділяють велику увагу дослідженню економічного аспекту угод найбільш широкої дії, укладених Україною. Так, підіймається питання «Поглиблена та всеохоплююча ЗВТ з ЄС унеможливить існування ЗВТ з СНД?».

Однак, більшість вітчизняних вчених не розглядають переваги та співвідношення умов тих угод, які на сьогодні є вагомими для держави задля реалізації її національних інтересів. Враховуючи пріоритетні напрями зовнішньої політики, ключовим курсом для України є успішне завершення інтеграційного процесу до ЄС та підтримання дво-

сторонніх зв'язків особливого рівня з Канадою. Аналіз вищезгаданих угод в інституційно-правовому контексті, особливо у напрямі подолання технічних бар'єрів у торговельній сфері потребують подальших досліджень.

Формулювання цілей статті

Метою статті є проведення порівняльно-правового аналізу положень пріоритетних для України у веденні зовнішньої політики угод, що стали основою для створення DCFTA та CUFTA. Дослідження їх спільних/відмінних рис стосовно питання подолання технічних бар'єрів у торгівлі, а отже і обґрунтування результативності імplementації цих положень в українське законодавство.

Виклад основного матеріалу дослідження

З 1 січня 2016 року набула чинності Угода про зону вільної торгівлі Україна-ЄС, що започаткувало процес гармонізації українського законодавства до європейських стандартів в рамках виконання Розділу IV Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом. Торговельна угода стала засадою для створення поглибленої та всеохоплюючої зони вільної торгівлі між Україною та ЄС (далі – ПВЗВТ або DCFTA) [16]. Водночас, 11 липня 2016 року відбулося підписання Угоди про вільну торгівлю між Україною та Канадою (далі – CUFTA), яка набула чинності з 1 серпня 2017 року [17].

Метою прийняття даних угод є полегшення здійснення міжнародної торгівлі Україною. Суттєво на цей процес впливає застосування технічних норм та стандартів, а також проведення сертифікації. Це є необхідним інструментом для захисту інтересів користувачів, охорони життя та здоров'я людей й тварин, охорони навколишнього середовища. Саме тому, при подоланні

технічних бар'єрів водночас захищаємо навколишнє середовище та не створюємо невинуватених перепон на шляху торгівлі.

Визначимо нормативно-правовий масив, що регулює вирішення питань подолання технічних бар'єрів у торгівлі. Відповідно Розділу IV Угоди про асоціацію між Україною та ЄС, що виступає текстом DCFTA, вищезгадані положення викладено у Статтях 53-58, Глави 3. Водночас, в тексті угоди CUFTA дано му питанню призначенні Статті 7.1-7.8, Глави 7.

Спільні риси

Згідно з положеннями Статей 53-54 DCFTA та Статей 7.1-7.3 CUFTA прослідковуються наступні спільні риси правового механізму врегулювання технічних бар'єрів за двома угодами:

– Глава спрямована на створення та підготовку й подальшу адаптацію технічних регламентів та стандартів;

– Сторони підтверджують існуючі права та обов'язки в рамках Угоди про технічні бар'єри в торгівлі COT (далі – Угода ТБТ COT) [18], яка в свою чергу, є невід'ємною частиною DCFTA та CUFTA;

– Незважаючи на затвердження першоджерела – Угоди ТБТ COT – Глава не застосовується до санітарних та фітосанітарних заходів і до специфікацій щодо державних закупівель.

Умови та шляхи технічного співробітництва викладено у Статті 55 DCFTA та у Статті 7.4. CUFTA. У цих статтях закріплюється, що Сторони прагнуть всебічного зміцнення та розвитку співробітництва у сферах стандартизації, акредитації та технічному регламентуванні з метою сприяння вільної торгівлі. Таким чином, задля реалізації цієї мети Сторони можуть започатковувати діалоги та ініціативи щодо посилення співробітництва з нормативно-правових питань.

Відмінні риси

Варто звернути увагу на ті положення, які підіймаються тільки у одній із угод. Наприклад, у DCFTA висвітлені окремі вимоги до маркування та етикетування, водночас у CUFTA звернено увагу на аспект прозорості та наявності контактних пунктів в кожній із країн задля інформування суспільства.

Так, задля забезпечення прозорості прийняття технічних регламентів (далі – ТР) за CUFTA Сторони забезпечують публікацію прийнятих ТР та поетапну процедуру їх оцінки відповідності у загальному доступі, а саме на вебсторінках в мережі Інтернет. Контактні пункти за умовами угоди створюють у кожній країні на базі Міністерства закордонних справ, торгівлі та розвитку в Канаді та Міністерстві економічного розвитку і торгівлі в Україні. На них покладаються обов'язки інформування питань проведення імплементаційних заходів та адміністрування; обмін інформацією про розроблені стандарти та технічні регламенти з питань співробітництва Сторін.

У DCFTA окрему увагу приділяють вимогам маркування та етикетування товарів. Так, Сторони підтверджують принципи закріплені в Угоді ТБТ COT. Також ці принципи доповнюються зведенням до мінімуму своїх вимог щодо маркування, окрім тих, що вимагаються задля гармонізації *acquis* ЄС у цій сфері.

Однак, прослідковуються відмінні риси, які закріплені у одному напрямку: регулювання та відповідність стандартів й оцінка їх відповідності (табл. 1).

Результат ліквідації технічних бар'єрів на законодавчому рівні

Враховуючи, що в межах DCFTA та CUFTA було підтверджено зобов'язання Сторін, відповідно до положень Угоди про технічні бар'єри у торгівлі COT, результативність ліквідації технічних

Таблиця 1

Відмінні риси DCFTA та CUFTA: технічні бар'єри у торгівлі

№	DCFTA		CUFTA	
	Назва статті	Зміст статті	Назва статті	Зміст статті
1	<i>Регулювання та відповідність стандартів</i>			
	Стаття 56. Зближення технічного регулювання, стандартів та оцінки відповідності	Основою технічних регламентів визначаються системи стандартизації, акредитації, метрології ЄС. За статтею Україна зобов'язується імплементувати відповідні положення <i>acquis</i> ЄС до національного законодавства, провести інституційні та адміністративні реформи задля реалізації процесу гармонізації	Стаття 7.5: Міжнародні стандарти	Основою технічних регламентів в рамках угоди визначаються міжнародні стандарти, що ґрунтуються на положеннях Угоди ТБТ СОТ
2	<i>Оцінка відповідності</i>			
	Стаття 57. Угода про оцінку відповідності та прийнятність промислових товарів	Укладення окремої Угоди про оцінку відповідності та прийнятність промислової продукції (далі – Угода АСАА), що передбачає торгівлю товарами в секторах, що визначається даною Угодою та між державами-членами ЄС. Узгодження відповідного технічного українського законодавства стандартам та інфраструктурі Угоди АСАА	Стаття 7.6: Оцінка відповідності	Створення органів оцінки та акредитації в рамках CUFTA, визнання їх результатів оцінки відповідності. Сторони повинні бути учасниками Угоди про взаємне визнання з Міжнародною асоціацією з акредитації лабораторій (далі – ІЛАС); Багатосторонньої угоди Міжнародного форуму з акредитації (далі – ІАФ) про визнання; Міжнародної/ двосторонньої угоди Європейської організації з акредитації

бар'єрів може прослідковуватись за прогресом імплементатії Україною Угоди ТБТ СОТ.

Переважає кількість нормативно-правових актів, які імплементували положення Угоди ТБТ СОТ, була прийнята в період з 2008 по 2011 роки. Так, було прийнято більше 1 законів у сфері технічних бар'єрів у торгівлі, зокрема, задля переходу до системи оцінки відповідності продукції згідно міжнародним

та європейським технічним стандартам станом на 9 червня 2011 року Україною було затверджено 31 технічний регламент [19].

Стосовно DCFTA у Додатку III [20] було затверджено окремий список нормативно-правових актів, що потребували адаптації з європейським законодавством з розподілом на горизонтальний та вертикальний напрями. На сьогодні, у горизонтальному законо-

давстві було прийнято 5 актів *acquis* ЄС із 5 зазначених у списку. Доповнено та змінено існуючі закони, а саме:

1) Закон України «Про державний ринковий нагляд і контроль нехарчової продукції»;

2) Закон України «Про загальну безпечність нехарчової продукції»;

3) Закон України «Про акредитацію органів з оцінки відповідності»;

4) Закон України «Про стандарти, технічні регламенти і процедури оцінки відповідності»;

5) Закон України «Про метрологію та метрологічну діяльність».

У вертикальному (галузеве) законодавстві було прийнято 22 технічні регламенти ЄС із 27 зазначених у списку, з них введено в дію 16 регламентів.

Висновки

Підбиваючи підсумок виконаного порівняння правових засад формування угод про ЗВТ у напрямках Україна-

ЄС та Україна-Канада, розкриваються спільні та відмінні риси у сфері технічних бар'єрів. Насамперед, досліджувані документи ґрунтуються на Угоді ТБТ СОТ. Саме тому офіційні положення DCFTA та CUFTA не спричиняють колізю у правовій системі України.

Враховуючи той факт, що Україна на момент набуття чинності угод DCFTA та CUFTA була учасницею СОТ та ратифікувала окрему угоду про технічні бар'єри у торгівлі, більшість її положень вже імplementовані в національне законодавство. Таким чином, це спростило процес гармонізації нормативно-правових актів.

Водночас, прослідковуються й відмінні риси, а саме за умовами DCFTA Україна зобов'язувалася привести своє законодавство до норм *acquis* ЄС. Як наслідок, українська правова система зазнала більшого реформування саме задля реалізації положень DCFTA.

Література

1. Зона вільної торгівлі – покращений доступ до ринків. *Ілляшев та партнери*: веб-сайт. URL: <http://attorneys.ua/uk/publications/free-trade-areas-better-access-to-markets> (дата звернення 02.02.2019).
2. Трансформація міжнародних економічних відносин в епоху глобалізації: колективна монографія / кол. авт.; за ред. А. П. Голікова, О. А. Довгаль. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2015. 347 с.
3. Кочергіна О. Ю. Сучасний зміст зони вільної торгівлі як невід'ємної категорії інтеграційного розвитку. *Інвестиції: практика та досвід*. 2018. Вип. 1. С. 54–58.
4. Куцик П.О., Ковтун О.І., Башнянин Г.І. Глобальна економіка: принципи становлення функціонування, регулювання та розвитку: монографія. Львів: Вид-во ЛКА, 2015. 594 с.
5. Мариніна С.В. Сутність, проблеми та перспективи розвитку форм міжнародної економічної інтеграції. *Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право*. 2014. № 5–6. С. 40–47.
6. Дербеньова Я. В. Особливості формування зон вільної торгівлі у XX та XXI столітті. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Сер. Економічні науки*. 2017. Вип. 22, ч. 1. С. 24–27.
7. Петрухова В. О. Зона вільної торгівлі як форма міжнародної економічної інтеграції. *Вісник ОНУ імені І. І. Мечникова*. 2014. Т. 19, Вип. 1/1. С. 68–71.
8. Ткаченко О. А. Економічні особливості міжнародної регіональної інтеграції. *Причорноморські економічні студії*. 2016. Вип. 11. С. 113–116.
9. Матвеева О. В. Особливості транснаціоналізації міжнародної системи в умовах глобалізації. *Міжнародні відносини. Сер. Політичні науки. Інститут міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. 2017. Вип. 16. С. 113–116.
10. Сюта С. Зона вільної України з ЄС: наявні результати та перспективи для регіонального

торговельного співробітництва. *Науковий вісник Одеського національного економічного університету*. 2018. № 3. С. 153–165.

11. Guillaume Van der Loo (2016), “An Assessment of the EU-Ukraine DCFTA”, *Koninklijke Brill NV, Leiden*, chapter 12, pp. 304–341.

12. Predmestnikov O. and Gumenyuk V. (2019), “Harmonization of economic and legal mechanisms for deepening EU-Ukrainian relations”, *Baltic Journal of Economic Studies*, vol. 5, no. 1, pp. 174–181.

13. Artuikhova N. (2019), “Protection of the national interests of Ukraine in the sphere of trade and economic cooperation: Legal foundations”, *Colloquium-journal. Jurisprudence*, no. 8 (32), pp. 93–94.

14. Балежентіс А., Яценко О. Асиметрії торговельної інтеграції України та ЄС. *Міжнародна економічна політика. Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана*. 2018. Вип. 1 (28). С. 32–62.

15. Феделеш Е. М. Угода про повну та всеохоплюючу зону вільної торгівлі між Україною та ЄС та угода про зону вільної торгівлі між Україною та Канадою: порівняльне дослідження положень щодо тарифного регулювання. *Закарпатські правові читання. Секція V. Цивільне право та процес, сімейне право, господарське право*. 2017. Том 1. С. 335–340.

16. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони: *Угода*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011 (дата звернення 02.02.2019).

17. Угода про вільну торгівлю між Україною та Канадою: *Угода*. URL: https://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/en/124_052-16 (дата звернення 02.02.2019).

18. Угода про технічні бар'єри в торгівлі: *Угода*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/981_008 (дата звернення 02.02.2019).

19. Комплексне порівняльно-правове дослідження відповідності законодавства України у сфері нетарифних бар'єрів в торгівлі між Україною та ЄС: технічні бар'єри та санітарія і фітосанітарія. *Державний департамент з питань адаптації законодавства*. Київ. 2011. С. 256.

20. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони. Додатки: *Угода*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_a11#n8 (дата звернення 02.02.2019).

Reference

1. Iliashiev ta partnery (2019). “Zona vil'noi torhivli – pokraschenyj dostup do rynkiv”, available at: <http://attorneys.ua/uk/publications/free-trade-areas-better-access-to-markets> (Accessed 2 February 2019).

2. Holikova, A. P. and Dovhal', O. A., (2015). *Transformatsiia mizhnarodnykh ekonomichnykh vidnosyn v epokhu hlobalizatsii* [Transformation of International Economic Relations in the Age of Globalization], Kharkiv, Ukraine.

3. Kocherhina, O. (2018), “Modern content of Free Trade Area as essential category of integrational development”, *Investytsiyyi: praktyka ta dosvid*, vol. 1, pp. 54–58.

4. Kutsyk P.O., Kovtun, O.I. and Bashnianyn, H.I. (2015), *Hlobal'na ekonomika: pryntsyipy stanovlennia funktsionuvannia, rehuliuivannia ta rozvytku: monohrafiia* [Global Economy: Principles of Becoming Functioning, Regulation and Development, Vyd-vo LKA, L'viv, Ukraine.

5. Marynina, S.V. (2014), “The Nature, Problems and the Prospects of Development of International Economic Integration Forms”, *Foreign trade: economics, finance, law*, vol. 5–6, pp. 40–47.

6. Derbenova, Y. V. (2017), “Peculiarities of Free Trade Zones' Formation in the XX and XXI Century”, *Scientific Bulletin of Kherson State University: Series Economic Sciences*, vol. 22, ch. 1, pp. 24–27.

7. Petrukhova, V. O. (2014), “Free Trade Area as a Form of International Economic Integration”, *Odessa National University Herald. Economy*, tom 19, vol. 1/1, pp. 68–71.

8. Tkachenko, O. A. (2016), “Economic aspects of regional integration”, *Black Sea Economic Studies*, vol. 11, pp. 113–116.

9. Matvieieva, O. V. (2017), “Features of transnationalization of the international system in the conditions of globalization”, *International relations, part “Political sciences”*, Institute of international relations Taras Shevchenko National University of Kyiv, vol. 16, pp. 113–116.

10. Siuta, S. (2018), “Free Trade Area between Ukraine and EU: Results and Prospects for Regional Trade Cooperation”, *Scientific bulletin Odessa national economic University*, vol. 3, pp. 153–165.

11. Van der Loo, Guillaume (2016), “An Assessment of the EU-Ukraine DCFTA”, *Koninklijke Brill NV, Leiden*, chapter 12, pp. 304–341.

12. Predmestnikov, O. and Gumenyuk, V. (2019), “Harmonization of economic and legal mechanisms for deepening EU-Ukrainian relations”, *Baltic Journal of Economic Studies*, vol. 5, no. 1, pp. 174–181.

13. Artuikhova, N. (2019), “Protection of the national interests of Ukraine in the sphere of trade and economic cooperation: Legal foundations”, *Colloquium-journal. Jurisprudence*, no. 8 (32), pp. 93–94.

14. Balezhentis, A. and Yatsenko, O. (2018), “Asymmetries of trade integration of Ukraine and the EU”, *The International Economic Policy*, Kyiv National Economic University named after Vadym Hetman, vol. 1 (28), pp. 32–62.

15. Fedelesh, E. M. (2017), “FTA between Ukraine and the EU and FTA between Ukraine and Canada: comparative study of tariff regulation provisions”, *Transcarpathian Legal Readings*, tom 1, pp. 335–340.

16. The Verkhovna Rada of Ukraine (2014), “Association Agreement between Ukraine, of the one part, and the European Union, the European Atomic Energy Community, and their Member States, of the other part”, available at: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011 (Accessed 2 February 2019).

17. The Verkhovna Rada of Ukraine (2017), “Free Trade Agreement between Ukraine and Canada”, available at: https://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/en/124_052-16 (Accessed 2 February 2019).

18. The Verkhovna Rada of Ukraine (1994), “Agreement on technical barriers to trade”, available at: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/981_008 (Accessed 2 February 2019).

19. *Kompleksne porivnial'no-pravove doslidzhennia vidpovidnosti zakonodavstva Ukrainy u sferi netaryfnykh bar'ieriv v torhivli mizh Ukrainoiu ta YeS: tekhnichni bar'ieri ta sanitariia i fito-sanitariia* [Comprehensive Comparative Legal Compliance Study of Ukraine's Non-tariff Barriers to Trade between Ukraine and the EU: Technical Barriers and Sanitary and Phytosanitary], State Department for Legal Approximation (2011), Kyiv, p. 256.

20. The Verkhovna Rada of Ukraine (2014), “Association Agreement between Ukraine, of the one part, and the European Union, the European Atomic Energy Community and their Member States, of the other part. Add-ons”, available at: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_a11#n8 (Accessed 2 February 2019).

Стаття надійшла до друку 5.05.2019 року

Розділ 3

Трудове право; право соціального забезпечення. Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право. Земельне право

УДК 342.924

DOI: <https://doi.org/10.31732/2707-9155-2019-35-98-113>

International institutions in providing fair competition

Lukianets V.S.

PhD of Law, associate professor

professor of the Department of Constitutional Law and Human Rights

National Academy of Internal Affairs,

1 Solomjanska Square, 03035, Kyiv, Ukraine

tel.: (067) 27-171-58, e-mail: valentuna_ukraine@ukr.net

ORCID: 0000-0003-2397-613X

Міжнародні інституції у забезпеченні чесної конкуренції

Лук'янець В.С.

Кандидат юридичних наук, доцент,

професор кафедри конституційного права та прав людини

Національна академія внутрішніх справ,

м.Київ, пл. Солом'янська, 1, 03035, Україна

тел.: (067) 27-171-58, e-mail: valentuna_ukraine@ukr.net

ORCID: 0000-0003-2397-613X,

Annotation. This paper seeks to provide a balanced discussion of the issues involved in the conclusion of a framework agreement on competition within the WTO. It argues that the issue is not whether there should be international rules on competition, but what role the WTO should play. The paper shows that bilateral, regional and plurilateral provisions on competition policy are effectively shaping the current agenda and will most likely fill any vacuum left should no agree-

ment on competition be reached in the WTO. The current proposals for a framework agreement on competition are found to be relatively modest. They would not require extensive harmonisation of national policies. Obligations on core principles such as transparency, non-discrimination and co-operation seem likely to be limited to the legal (*de jure*) measures establishing national competition regimes and not extended to (*de facto*) implementation of policies, which would be more controversial and costly. Whilst there are likely to requirements to introduce national competition regimes and substantive obligations on so called hard-core cartels, there is also a broad measure of support for the flexible application of WTO disciplines. This flexibility should limit the obligations and costs imposed on developing countries, at least for the foreseeable future, should competition be included on the WTO agenda. The aim of this paper is to provide a balanced assessment of the issues involved in the current policy debate on the inclusion of competition policy provisions in the World Trade Organisation (WTO). The paper discusses the context within which the current debate is taking place. It points out, in particular, that there are already elements of competition policy in a range of WTO agreements. Perhaps more importantly, a growing number of bilateral, regional and plurilateral agreements now address the topic. In other words the topic of international co-operation in competition policy is already on the trade agenda.

Keywords: international institutions, national regime, competition law, antimonopoly legislation, WTO, 'hard-core' cartels

Formulas: 0, fig.: 0, tabl.: 0, bibl.: 14.

Анотація. Ця стаття має на меті забезпечити збалансоване обговорення питань, пов'язаних з укладанням рамкової угоди про конкуренцію в рамках Світової організації торгівлі (надалі – СОТ). У статті стверджується, що питання полягає не в тому, чи повинні існувати міжнародні правила щодо конкуренції, а в тому, яку роль повинна відігравати СОТ. У статті висвітлено, що двосторонні, регіональні та багатосторонні положення щодо конкурентної політики ефективно окреслюють поточний порядок денний і, швидше за все, заповняють будь-який вакуум, якщо не буде досягнуто згоди щодо конкуренції в межах СОТ. Поточні пропозиції щодо рамкової угоди про конкуренцію вважаються відносно амбітними, адже не потребуватимуть широкої гармонізації національної політики. Зобов'язання щодо основних принципів, таких як прозорість, недискримінація та співробітництво, мабуть, обмежуються правовими (*де-юре*) заходами, що встановлюють національні режими конкуренції, а не поширюються на (*де-факто*) реалізацію політики, що була б більш суперечливо і дорого. Незважаючи на те, що існує ймовірність запровадження національного режиму конкуренції та істотних зобов'язань щодо так званих жорстких картелів, існують також широкі засоби підтримки гнучкого застосування режимів СОТ. Ця гнучкість повинна обмежувати зобов'язання та витрати, що покладаються на країни, що розвиваються, принаймні на найближче майбутнє, якщо конкуренція буде включена до порядку денного СОТ.

Мета даного дослідження – забезпечити збалансований аналіз питань, які є предметом поточної дискусії щодо включення положень політики конкуренції до системи права СОТ. У статті досліджується контекст, в якому відбуваються поточні дебати. Він, зокрема, вказує, що низка угод СОТ вже містить елементи конкурентної політики. Актуальність дослідження посилює те, що ця тема зараз стосується все більшої кількості двосторонніх, регіональних та багатосторонніх угод. Іншими словами, тема міжнародного співробітництва у конкурентній політиці вже стоїть на порядку денному міжнародної торгівлі.

Ключові слова: міжнародні інституції, національний режим, конкурентне право, антімонопольне законодавство, СОТ, «агресивні картелі»

Формул: 0, рис.: 0, табл.: 0, бібл.: 14.

Formulation of the issue

The question is what role the WTO should fulfil in such co-operation? The paper is policy-oriented in the sense that, whilst it touches upon the principled and academic arguments for or against integrating international co-operation in competition policy with the trade regime, it focuses on the issues that form the substance of the current policy debate within the Working Group on Trade and Competition in the WTO. The aim is to inform readers of the issues and the pros and cons of policy choices and thus enable them to make their own judgements, rather than make the case for or against inclusion general provisions on competition within the WTO.

Analysis of recent research and publications

International cooperation is generally driven by a desire to offset a negative spillover imposed by other countries or to help governments to overcome domestic political economy constraints that impede the adoption of welfare enhancing policy changes. In principle, both conditions are satisfied in the competition policy. This then raises the question why no agreement could be reached in the WTO to launch negotiations on competition law. Such issues have become central to scientific research of well-known researchers of law and economics – Bernard Hoekman, Brian Hindley, Tomas Baert, Ernst-Ullrich Petersmann, Catherine Distler.

Part of the general issue that has not been solved before

The debate on what role the WTO should play in international cooperation in competition policy must be seen against the historical background of discussions on the topic and the developments in the international economy. When in 1947 the draft provisions of the International Trade Organization (ITO) included measures on

restrictive business practices (RBPs), it did so against the background of the experience of the 1930s, when international cartels had been widespread and damaging to the world economy. Discussions within the GATT in the 1960s on whether there was a need to include provisions on RBPs, made little headway because perceptions had changed by that time and cartels were no longer seen to be a major problem or priority.[1] The progressive trend towards the globalisation of markets in the 1980s and 1990s, and in particular the growth of cross border merger and acquisition activity, which now accounts for a considerable share of all FDI flows, must now be factored into the debate. [2] In response to the ‘globalisation’ of the 1980s and 90s a growing number of national competition authorities are seeking to cooperate internationally, whether through regional, bilateral, plurilateral or multilateral means. The 1990s also saw a growing awareness of the relative importance of competition policy, or the absence of effective competition, as a factor in market access, such as in the discussions on the Structural Impediments Initiative (SII) in US Japanese relations. The progressive liberalisation of public/government restraints on trade (tariffs as well as non-tariff border and domestic regulatory measures) also raised the question of whether public restraints on trade might not be in danger of being replaced by private restraints on trade. This was especially the case when widespread privatisation and deregulation in many economies increased the scope for private monopolies or market dominance. Policy reform therefore led to a need for more effective competition policies, but in an increasingly global economy. It was against this background that proposals were made to establish an international regime for competition policy and include competition in the work of the WTO. These proposals ran into opposition on the grounds

that national competition policies among the developed economies were diverse and many small or developing country members of the WTO had no competition policy at all. It was also argued that introducing national competition policies was not in the interests of many developing countries, which either did not wish to pursue competition based policies in preference to industrial or development strategies, or lacked the resources to implement effective competition policies. At the Singapore WTO Ministerial in 1996 a compromise was reached to begin work on competition (as well as investment), and a WTO Working Group on Trade and Competition Policy was established. During the course of the next six years a good deal of work has been done within the WGTC. This has helped clarify the issues and identify a number of areas in which there might be scope for agreement. [3]

Formulating the objectives of the article

This paper first indicates the nature of the existing provisions on competition in both existing multilateral agreements (GATT, GATS, TRIMs and TRIPs in the WTO and UNCTAD); as well as in plurilateral agreements (OECD), regional trade/integration agreements (28 at one recent count included competition provisions) and in bilateral competition agreements (of which there are currently more than 20). Although the regional and bilateral agreements are mainly between countries with well-established domestic competition policies, developing countries are progressively becoming more engaged. In order to provide a rounded view of the debate, a range of general arguments for and against including competition rules in the WTO are covered. But the main aim of the paper is to inform readers of the real issues at stake in the decision in Cancun and beyond on competition in the WTO.

The paper then discusses the universe of potential competition related provisions that could figure in the current or future debate, drawing on the experience that has been gained from the various provisions in existing rules.

Outline of the main research material

As noted above, the work the Working Group on Trade and Competition Policy of the WTO, which was set up after the Singapore WTO Ministerial, and in particular the work since the Doha Ministerial has focused on a number of modest proposals. These will form the substance of any decision in Cancun, although any decision to include competition may of course be seen by some as the first step down a slippery slope to more comprehensive provisions. These modest proposals include the establishment of national competition authorities, core principles on competition policy, nondiscrimination, hard-core cartels, 'modalities' for international co-operation in enforcement of competition laws, and the progressive strengthening of competition policies in smaller WTO Members. This list may not be exhaustive, and ideas of proposals for what measures should be included in the WTO may still emerge in negotiations.

Finally, the paper suggests some broad conclusions. It argues that the issue at hand is not one of far-reaching harmonisation of existing national competition policies or indeed, imposing standardised competition regimes on WTO members that do not yet have national competition provisions. The issue is what role the WTO can play in helping to promote good/best practice in national competition policies by co-operative procedures on policy formulation, promoting national institutional structures, establishing some basic principles, promoting effective international co-operation in enforcement and some specific obliga-

tions to tackle a few specific RBPs, such as hard-core cartels.

On many of these issues the proposals put forward by the EU and other supporters of including competition in the Doha Development Agenda are not far reaching and do not represent major obligations for developing countries. However, they do represent a first step towards integrating competition rules into the WTO. The paper therefore discusses implications of this integration for developing countries.

What might WTO provisions on competition include? It is not the aim of this paper to rehearse the general debate on whether international co-operation in competition policy is required, but for completeness some of the main arguments for and against integrating competition and trade regimes are given in the table below. It is not so much a question of whether but what type of coverage there should be of competition in the WTO. It is therefore important to look at the substance of a WTO agreement might be. This section of the paper therefore summarizes the universe of possible provisions that could come into consideration, either now or at some time in the future. These take the form of core principles, substantive provisions, procedural measures, means of accommodating countries at different levels of development (and more or less developed competition policies and ‘cultures’) and dispute settlement provisions.

Core principles. One of the core principles in any international agreement is transparency, or the provision of information on national competition laws and their implementation and enforcement. Providing information on the *de jure* structure of competition law should not be controversial. Most if not all countries publish their competition laws and procedures. In addition to publication, transparency may mean notification of laws to the relevant WTO Committee. This could be more re-

source intensive. Inevitably there are costs entailed in producing and collating all information, but much of this basic information already exists in a series of inventories or data-bases. Transparency concerning the procedures for implementing national laws or *de facto* transparency represents a greater level of obligation. This concerns information on the decisions and guidelines handed down by courts or competition authorities on the interpretation of competition provisions. Given the nature of competition policy, in which each case is different, such ‘case law’ is at least as important as the statutory provisions, but providing all relevant decisions to other WTO members would be a complex and costly process. This raises important questions concerning the scope of transparency provisions. Perhaps only those competition cases that have an impact on trade be notified, as has been the case for technical regulations under the WTO’s Technical Barriers to Trade Agreement, if so who decide what affects trade?

A second core principle included in all WTO agreements is non-discrimination. In the case of competition policy, it involves treating foreign companies the same as national companies. Most favoured national status is not difficult in the sense that, for example, restrictive business practices by any group of foreign suppliers is likely to be treated the same by national competition policies. Nevertheless, should bilateral competition agreements and perhaps the competition provisions in RTAs be reconciled with an MFN obligation for competition policy? The extension of national treatment is more controversial. First of all, national competition policies whether in developed or developing countries often make use of the discretion provided by national laws when deciding whether to act against a restrictive practice or not. For example, competition authorities may find that the potential productivity or economies

of scale gains from a restrictive agreement outweighs the negative effects on welfare. In the past in developed WTO members and in many developing countries today, discretionary powers have also been used in order to allow concentration/rationalisation of the domestic industry in the hope that this will contribute to the international competitiveness. In such cases it would be difficult to reconcile the exercise of such discretion with national treatment obligations. Again the case specific nature of competition policy raises difficulties when it comes to applying general principles.

Substantive provisions. A key substantive element would be the requirement to have an (effective) national competition or anti-trust policy. This is for example, provided for in the North American Free Trade Agreement (NAFTA) and a number of other regional agreements. Simply having competition laws may mean little since there have been a number of cases of countries having sophisticated anti-trust legislation, which have never effectively applied. Therefore, a possible central purpose of an agreement on competition, whether in the WTO or anywhere else would be to ensure effective compliance. One area in which there is growing evidence (see below) in support- of the need to act is that of 'hard-core' cartels (or cartels which significantly influence prices or output and thus trade, without having any beneficial effects in terms of improved productivity). If private cartels restrict trade or result in increased prices this is clearly detrimental to welfare for all countries. Recent evidence suggests that countries without effective competition policies might be disproportionately affected by such restrictive practices. When cartels have no effects on the domestic market, they may be excluded from national competition jurisdictions. This provides a loophole for export cartels to exist, which can be especially distorting to trade. Any agreement might also cover

other forms of horizontal agreements. The difficulty here is in deciding when agreements are damaging. National competition regimes have developed rather different rules on horizontal agreements.

If there is a reasonable measure of agreement on the need to deal with cartels and other horizontal agreements, national approaches to vertical agreements, or those between suppliers at different levels of the production or distribution process, vary quite significantly. Some national policies favour vertical integration as a means of promoting productivity improvements, others see them as equally damaging to competition as horizontal agreements. Furthermore national policies have changed over time, with changes in markets and competition theory, so that finding an agreement on substantive measures governing vertical agreements is more challenging. Another possible element in an international agreement would be provisions on mergers and acquisitions (possibly including strategic alliances). The growth in cross border mergers and acquisitions could be seen as a threat to international competition. However, national policies on mergers have varied even more than those on vertical agreements. Until recently, many governments used merger policy as an instrument in national industrial strategy by blocking foreign acquisitions in 'sensitive' or strategic sectors. Many developing countries still see a need for control mergers as a means of ensuring foreign multinational companies do not control strategic sectors for development. Agreement on substantive provisions in this field is therefore very difficult and probably beyond the ambition of the current negotiations. Indeed, the only agreement that has been reached on mergers has been in the EU and even this came only thirty years after the original Treaty of Rome was signed. The prevalence of international merger and acquisition activity

has however meant that there have been procedural measures agreed in the OECD and bilateral agreements to help avert conflicts between national merger policies.

Many national competition policies, as well as bilateral and regional policies, exclude specific sectors, such as air and sea transport, or specific types of agreements, such as co-operation in research and development, franchising or restrictive distribution agreements, from competition obligations. Some national competition laws also formally exclude regulated sectors (such as utilities) from the scope of competition policies. Any WTO provision would therefore need to address the exclusions issue. Some continued use of exclusions seems most likely, perhaps subject to effective transparency provisions (i.e. a listing of exclusions), but should there be an expectation that such exclusions should be reduced? Should this be done through peer pressure or through (reciprocal) negotiations based on (negative) listing? WTO provisions on competition could also cover intrusions by the public sector into competitive markets. Public distortions to competition take various forms, such as the provision of subsidies, the cross-subsidisation of competitive market activities through rents from public monopolies or through the activities of private companies granted special or exclusive rights by governments or regulators. Provisions aimed at controlling such public or private monopolies have been included in most agreements between developed countries. There are also provisions in the GATT and GATS on most of these issues. The issue is therefore perhaps one of whether there should be tighter more effective disciplines within the WTO. Here there may be some developing countries that wish to retain the option of using such instruments in their development/industrial strategies.

Procedural provisions. Generally speaking procedural measures in (deep inte-

gration) trade agreements are less controversial than substantive commitments, because they often seek to facilitate voluntary co-operation rather than compliance with common binding rules. However the combination of procedural measures with an obligation to have an 'effective' national competition regime can have profound implications for national policies. Most agreements covering competition include some form of policy co-operation. This generally takes the form of the establishment of a committee to discuss developments in competition policy, provide peer review or technical assistance. The impact of such committees is difficult to assess, but if there is a genuine belief that there needs to be more co-operation in the field of competition policy, such 'soft' flexible instruments may be advantageous when there are differences between national policies and levels of development. A WTO Competition Committee could, for example, discuss best practice in policy formulation and implementation and enforcement. Such a Committee could also provide for peer review of national competition policies and co-ordinate technical assistance to developing countries in this area. One question that would need to be answered is why there is a need for a WTO Competition Committee when there are already similar bodies in the UNCTAD and other plurilateral and regional organisations?

As much of competition policy is case specific, agreements may also provide for cooperation on implementation of laws, either by providing information to competition authorities in other jurisdictions or by agreement to co-operate on enforcement. Developed countries do this through bilateral agreements. Developing countries are also keen to co-operate in cases because action against RBPs of MNCs, which operate in developed markets, would not be possible without information on the market behaviour of such firms. As with trans-

parency and non-discrimination, cooperation in specific cases (*de facto* application) implies a greater level of obligation and correspondingly higher compliance costs than for the co-operation on (*de jure*) policy formulation discussed in the proceeding paragraph.

Agreements may include co-operation in the form of negative or positive comity provisions. Negative (or traditional) comity means that a national competition authority takes account of the interests of third parties in any investigation. Positive comity means that the relevant authority in a country 'A' can request the competition authority in another country 'B' to investigate anti-competitive practices within its jurisdiction that affect the market conditions in 'A'. Co-operation means exchanging information so commercial confidentiality is a major factor. In addition to the costs of collecting and analysing market information, there is also the problem that certain information is commercially sensitive. Nearly all provisions on co-operation between competition authorities have exclusions for commercial confidentiality unless the companies involved in any investigation are willing waive their right to secrecy. But not all market information is confidential, so may be scope for exchange of information on such things as market structures and behaviour.

Procedural measures in an agreement may also be intended to ensure the process of investigating and enforcing national competition rules is fair and transparent. Such due process provisions are very similar to transparency measures. Their aim is to ensure that all procedures are transparent so that third countries or companies involved in any investigation are aware of all stages of the process. Due process provisions can also include requirements that parties to any case have a right to participate in any decisions and/or have recourse to a judicial or administrative review of

competition authority decisions. This can be very costly in terms of the resources of national administrations.

Special and differential treatment or technical assistance. As noted above procedural provisions may provide a channel through which to promote the use of best practice in competition policy and provide for technical assistance for developing countries or countries that have not yet or are still developing national competences in the field. Technical assistance may take the form of exchanges of personnel, the provision of model competition rules/law, or assistance in dealing with specific cases.

Dispute settlement. Few international agreements, with the notable exception of the European Union and European Economic Area provisions, subject competition policy rules to dispute settlement. The NAFTA, which otherwise has quite strong dispute settlement rules, explicitly excludes the competition provisions from NAFTA dispute settlement. Again, the question of *de jure* and *de facto* compliance is important. Dispute settlement that covers *de jure* compliance, i.e. the introduction of competition law and procedures in the country concerned, is one thing. Nevertheless, dispute settlement with regard to the *de facto* application of these national laws is a quite different kettle of fish. Provisions to ensure *de facto* implementation are likely to be intrusive and expensive, although arguably necessary unless the parties can rely on good will when it comes to implementation. These difficulties may mean that 'softer' rules will find application in any WTO framework agreement on competition, at least at the outset, such as the use of peer review of national competition policies within a WTO Competition Committee

It is necessary to discuss the growth of international initiatives in competition policy and shows that there is a dense network of co-operative agreements, which touch

upon important aspects of competition policy. These agreements increasingly include developing countries. It also shows that various WTO agreements already include important elements of competition policy.

The ITO and the GATT. The experience with international cartels during the 1930s provided the incentive to include restrictive business practices (RBPs) in the draft ITO. Chapter V of the ITO devoted nine articles to the subject with the aim of; *'prevent(ing), on the part of private or commercial public enterprises, business practices affecting international trade which constrain competition, limit access to markets, or foster monopolistic control, whenever such practices have harmful effects on the expansion of production or trade and interfere with the achievement of any of the other objectives set forth in Article I [of the charter] [4]*

The ITO provisions listed six practices that were considered harmful to trade. The ITO was to investigate any complaint brought by a member and if upheld the country concerned would have to do everything possible to remedy the situation. As the ITO was never ratified one can only speculate on how these comprehensive provisions might have been implemented in practice. At the time, differences over the substance of policy were not a major problem, since only the US really had a competition policy. The US Congress was, however, concerned about loss of regulatory sovereignty over this important policy and indeed the lack of support for the ITO in the US Congress resulted in it never being ratified. In 1954 and 1955 a number of Contracting Parties to the GATT pressed for the inclusion of RBPs in GATT rules. A Group of Experts on RBPs reported in 1961, after considering the subject for a number of years, and although it found .. 'that the [GATT] should now be regarded as the appropriate and competent body to initiate action in this field,' there was

no consensus on the what the substance of GATT rules might be. [5] This lack of consensus was due, in part, to a perception that cartels were not a major problem at the time and, in part, to opposition to loss of national policy autonomy in such as sensitive policy area. There was agreement on notification procedures on RBPs, but these provisions were never been used. [6]

Competition provisions in Existing WTO agreements. There are a number of provisions under GATT 1994 and other WTO agreements, such as TRIPs and GATS that have possible application in cases where anticompetitive practices restrict trade, especially market access. Article II of the GATT requires that if a monopoly is retained by a WTO member, such a monopoly shall not 'operate so as to afford protection in excess of that provided for in schedules.' Article III (*national treatment*) is fundamentally about the maintenance of competitive conditions for imported products compared to domestically produced goods. A number of cases in the GATT have sought to show that national competition laws and procedures are covered by Article III, but without much success. There is also a possible application of Articles XI (quantitative restrictions) and XVII (state trading enterprises) against anti-competitive practices, although here the focus is on government actions or the application of non-commercial criteria by state owned companies or companies that benefit from exclusive or special rights granted by government. The use of so-called *non-violation cases* under Article XXIII of the GATT provides the option of using existing GATT rules to address anti-competitive practices. This provision can be used when a WTO Member believes that benefits accruing to it under the agreement are being nullified or impaired by measures that do not violate any part of the GATT. Article XXII can, for example, be used when the benefits of market access

for a WTO Member(s) are nullified by the absence of competition in a target market. Although this Article is held up as a possible alternative to a framework agreement on competition in the WTO, there a number of drawbacks with it. Perhaps the most important it that nullification is, in practice, very difficult to prove and as a result there have been few attempts (none successful) to use this provision. Another difficulty is that in the absence of any agreed framework of rules WTO Panels would have to judge what national competition laws are acceptable and what are not. Such an activist approach to WTO jurisprudence would be based on trade considerations, predominantly market access, rather than the rather broader competition policy criteria. This would not result in an integration of trade and competition policies, but the dominance of market access considerations and would fit uneasily with the general desire to bolster the WTO's legitimacy.

The *GATS agreement* by its very nature is concerned with regulatory issues, many of which touch upon questions of competition. This is clear in the treatment of dominant or monopoly suppliers of services, such as in networked services (e.g. basic telecommunications, utility companies and transport operators). Article II of the GATS therefore obliges monopolies not to abuse their market power when competing in services outside their monopoly rights. The sector agreements in the GATS also include important elements of competition policy. The Understanding on Commitments in Financial Services, requires monopoly rights to be listed and efforts to be made to reduce them. The Reference Paper on Basic Telecommunications negotiated in 1997 also prohibits cross subsidisation (of non-monopoly operations with monopoly services). Any further sector agreements, such as on transport or the 'liberal' professions are also likely to include elements of competition policy.

The issue arises as to whether competition criteria should be applied in general across all such sectors, rather than being the substance of specific sector agreements. In general the efforts to apply general horizontal criteria to all services sectors have not made much progress. The general application of competition criteria to (the regulation) of all services, would be a significant extension of WTO commitments that many WTO members would have difficulty accepting. As a consequence the current proposals for a framework agreement on competition in the WTO would limit commitments to the application of core principles in competition policy as such and not to regulatory policy across the board. The *TRIPs agreement* also contains elements of competition policy. WTO Members may take 'appropriate measures .. to prevent abuse of intellectual property rights having an adverse effect on competition in the relevant market.' The scope for the use of competition policies in this field is, however, as in all existing GATT/WTO provisions quite tightly constrained. [7] The TRIPs Agreement (in article 40) also allows competition authorities in WTO members to control certain licensing agreements on competition grounds. Finally, article 31 provides for compulsory licensing as a remedy in cases where anti-competitive practices have been based on intellectual property rights. Other WTO agreements also include elements of competition, for example, the Agreement on Technical Barriers to Trade requires standards be no more restrictive on trade than is necessary. These provisions (in Articles 3,4 and 8) could be used to challenge the use of proprietary standards to restrict competition, such as in cases where standards limit essential access to networked services. Provisions in the plurilateral Government Purchasing Agreement might also be used to challenge bid rigging, which is probably an important (and large-

ly unmeasured) form of RBP. Whilst the WTO contains a fair number of elements of competition law, most of the provisions are weak, have seldom been used and even more seldom used with success, and are geared to serving specific narrow needs. There is no over-arching set of principles or interpretation of the WTO rules as they apply to competition.

The OECD. As in other 'Singapore' issues the OECD has played an important role in developing approaches to international co-operation/regimes in competition policy and the interaction between trade and competition policy. The OECD first made recommendations, drawn up by the Competition Law and Policy Committee, on cooperation as early as 1967. The 1967 OECD Recommendation and subsequent revisions in 1973 and 1979 filled the vacuum left by the failure to agree on competition principles in the GATT. The OECD Recommendation included transparency provisions, voluntary provisions on notification, exchange of information and voluntary provisions on co-ordination in cases when investigation of RBPs in one country had implications for another. An OECD Committee of Experts on Restrictive Business Practices was to provide for conciliation and to assist in settling any dispute. The OECD approach therefore covered transparency and cooperation on policy formulation and introduced elements of 'positive comity', but did little to make co-operation in specific cases more effective. There was a steady increase in the number of notifications (of investigations) from an average of 37 notifications each year initially to over 100 a year after 1985, mostly involving the United States and the European Communities. The conciliation provisions have never been used.

The OECD work continued throughout the 1980s with work on the interaction between trade and competition, and co-operation on enforcement between competition

authorities. The latter elaborated the previous recommendations and developed more extensive guidelines on notification, exchanges of information and consultations between national competition authorities. The main impact of the OECD provisions appears to have been in promoting transparency and facilitating a dialogue on policy development. The OECD rules were not seen as the beginning of a multilateral competition regime, but were explicitly seen as providing the model for bilateral co-operation between OECD members.

The bilateral agreements that have indeed been agreed have, however, not resulted in a cessation of efforts to develop OECD wide principles. In 1995 a further revision of the Recommendation extended the guidelines on co-operation. This OECD Recommendation now states that Member competition authorities should:

- inform each other possible violations of the other's law;
- forewarn each other of cases which may affect the other's interests;
- request the other's agencies to act against practices which affect the requesting country's interests (positive comity);
- collect and share information to the extent permitted under national confidentiality laws;
- co-ordinate investigations and remedial actions.

In addition to developing guidelines for procedural co-operation the OECD has undertaken considerable work on substantive policy issues. The first product of this work was the 1998 Recommendation on hard-core cartels. A series of reports have also been produced on other issues.

The UNCTAD Set of Multilaterally Agreed Equitable Principles and Rules for the Control of Restrictive Business Practices. The UNCTAD Set was adopted in 1980 and was the rather limited product of earlier efforts by developing countries to get some control over potential RBPs of

multinational companies. Compared with some of the current provisions in regional and bilateral agreements, the UNCTAD Set contained few concrete provisions and did not commit national governments to any binding provisions. What it provided was an early model for both international and national competition policies. This, combined with the establishment of UNCTAD based technical assistance and support, has helped a range of developing countries in drafting their national competition rules.

Competition law and practice in regional and bilateral agreements. Readers familiar with these may wish to skip this section and go straight to the discussion of the current debate in the WTO in the following section. However, precedents set in regional and bilateral agreements are likely to have a significant bearing on the multilateral discussions. Furthermore, if no multilateral approach is agreed in the DDA, there is likely to be a continued growth of such regional and bilateral agreements.

The European Union. The EC has extensive provisions on competition policy covering RBPs (vertical and horizontal agreements and abuse of market dominance), mergers, public enterprise, controls on some public monopolies and provisions on state aid/subsidies. These emanate from powers granted to the European Communities and the European Commission in the Treaty of Rome and were intended to ensure that private restrictive practices or subsidies were not used to countermand the effects of market liberalisation within Europe. Article 85 and 86 (now 81 and 82) granted the European Commission powers to intervene, subject to review by the European Court of Justice, in cases of restrictive agreements or the abuse of market dominance. Over a period of forty years EC legislation, Commission guidelines and case law has developed a body of European law, which has been implemented in national courts and progressively adopted by

the national governments in their national law. The EC has therefore succeeded in bringing about a convergence in national competition policies, with implementation shared between the European Commission and national competition authorities. The European Commission has made use of EU competition law (in the shape of Article 90), to help bring about liberalisation of sectors in which national public monopolies were dominant. European competition policy is also increasingly seen as a 'horizontal' alternative to detailed sector-by-sector EU Directives aimed at creating a single European market. This can, for example, be seen in recent EU policy on energy and telecommunications liberalisation.

The EU's experience with its own approach to the interaction between trade and competition policy has clearly shaped its thinking on international policy. This is particularly pronounced in the belief, which permeates European competition policy, that the removal of controls on trade and investment has to be complemented by competition policy in order to ensure that private restraints do not replace the public restraints on business. As a result the EU has been the main proponent of more cooperation in competition policy to complement market liberalisation, including the inclusion of competition in the WTO's agenda. [7]

The European Economic Area (EEA). The EU (and increasingly the US) also influence international competition policy through a network of bilateral and regional agreements. In the case of the EEA, the entire EU *acquis* (law and case law) on competition policy is applied to the EFTA Members of the EEA. Whilst the EFTA countries accepted a common set of competition rules, they were not ready to accept the jurisdiction of the European Commission, so the EFTA Surveillance Body (ESB) was established along with an EFTA court to implement the common

European provisions on competition in the EFTA EEA states. Whilst the importance of the EEA decreased with the accession of Sweden, Austria and Finland to the EU, the competition provisions are of interest because they accommodated different national competition jurisdictions within a progressively integrated single market, by using a 'one-law-two-implementing-authorities solution.' The European Commission has responsibility in 'pure EC cases' when a RBP or abuse of market dominance only affects trade between member states of the EC. In 'mixed' cases involving trade within the EU and trade between the EU and EFTA is affected, the European Commission has sole jurisdiction with review to the ECJ, as long as no more than 33% of the turn over of the companies concerned is within EFTA EEA members. The EFTA Surveillance Body has jurisdiction in (rare) 'pure' EFTA cases, which is when there is no effect on EFTA-EC trade or in so-called 'specific mixed cases' in which trade between EU member states and between the EU and EFTA EEA members is affected and when greater than 33% of the turnover of the companies concerned is within EFTA. There are equivalent divisions of labour for merger control policy. In the EEA common competition provisions have replaced other remedies against 'unfair' competition, such as anti-dumping and countervailing duty measures.

The North American Free Trade Agreement (NAFTA). In contrast to the extension of the EC *acquis* to the EU's partners, the NAFTA merely calls for each party to adopt or maintain measures to proscribe anti-competitive business conduct (Article 1501). It also urges co-operation between the respective competition authorities and mutual assistance in enforcing national competition laws. There are provisions covering monopolies and state enterprises but these are considerably weaker than the Article 90 (EEC). The right to maintain a

state monopoly or public enterprise is safeguarded, but the national authorities must ensure that state monopolies comply with the provisions of the Agreement and are not used as surrogate means of providing a national preference or to restrict competition and trade in non-monopoly sectors. As with virtually all provisions of the NAFTA, the competition provisions were shaped by the precedent of the Canada-US negotiations on the CUSFTA. In these Canada sought common criteria for competition policy in the hope that these could replace (US) anti-dumping and countervailing duties. Similar efforts also failed in the NAFTA, and the NAFTA Working Group on Trade and Competition does not seem to have moved any closer to this aim. It would seem the only way Canada can succeed in replacing anti-dumping with competition provisions is to do so when the US is not at the negotiating table, as in the Canada-Chile Free Trade Agreement. The hope is perhaps that this will set a precedent for the FTAA. The Canada – Costa Rica Free Trade Agreement, however, does not dispense with anti-dumping provisions even though it includes most of the elements of competition policy currently under discussion in the WTO (i.e. requirement to have national competition provisions on RBPs, an independent competition authority and application of the core principles for competition discussed in the WTO WGCTP. [11] NAFTA does, however, promote co-operation between the US and Canadian competition authorities on the one hand and the Mexican authorities on the other. Unusually for an agreement that stresses effective enforcement, the competition provisions of the NAFTA agreement are not subject to the general bilateral dispute settlement provisions. This may reflect the difficulties of applying dispute settlement to the application of competition policies. As in the WTO and other regional agreements, provisions that touch upon elements of com-

petition can be found in other parts of the NAFTA. This is especially the case with regard to the market access implications of any (non) application of competition or anti-trust policy, such as the provisions on investment and services. These, like the GATS sector agreements, oblige the parties to ensure that monopoly operators of basic telecommunications services do not use their market power to distort competition in other telecommunications markets.

Conclusions. This paper has shown that there is a growing network of agreements, both bilateral or regional and multilateral – including the existing WTO agreements – that cover aspects of competition policy. These agreements, especially the regional agreements, are now including a significant number of smaller and developing country WTO Members. The issue is therefore not whether there should be international rules governing cooperation in competition policy but what role, if any should the WTO play. From the discussion of the work in the WGTCF of the WTO it should be clear that what is likely to be on the negotiating table is not a far reaching harmonisation of national competition regimes, or obligations on developing countries to adopt comprehensive national legislation. The current negotiations do appear to assume that WTO members will be required to have national competition policies, although even here there is recognition of the need for flexibility. From a developing country perspective the obligations on core principles, such as transparency, nondiscrimination and cooperation, whilst not without their difficulties, do not in themselves represent far reaching obligations. For example, the transparency and nondiscrimination obligations that are likely to appear in any proposed framework agreement seem likely to be limited to *de jure* policies and not extend to how policies are implemented *de facto*. The emphasis on the role of compe-

tion policy in market opening that characterised the debate on trade and competition in the early and mid-1990s has also changed. Although the proponents of competition in the WTO envisage some market access benefits from competition, this no longer seems to be (an explicit) policy priority. The emphasis is rather on the progressive improvement of competition regimes in all WTO members. This is reflected in the apparent willingness to consider ‘soft’ enforcement mechanisms, such as peer review, rather than an insistence on the full application of WTO dispute settlement provisions in all cases. The main substantive provisions are likely to take the form of obligations to prohibit hard-core cartels. The effective implementation of these provisions will mean compliance costs for developing countries, but the argument has been made that such cartels may well have been disproportionately costly for developing countries. Furthermore the parallel discussion of special and differential treatment for developing countries and measures to help reinforce the development of national competition policies in smaller WTO members, suggests that developing countries will be faced with a progressive rather than immediate obligations. This should enable the WTO members concerned to ensure that compliance costs are in line with what is considered appropriate for the competition policy needs of the country concerned. There also seems to be some acceptance that developing countries, indeed all WTO members, may wish to exclude certain sectors. This may provide scope for countries to continue to pursue development/industrial policies, although the scope for exclusions is likely to be a sensitive issue in negotiations. If this presents a benign view of the likely impact of a framework agreement on competition in the WTO, there remain a number of real concerns, especially from the point of view of developing countries.

The first issue is why co-operation needs to occur in the WTO? As has been shown above the UNCTAD already provides a forum for co-operation on competition policies. The relatively modest proposals for a WTO framework agreement go some way, but not very far beyond what already happens in the UNCTAD and developed WTO members can also have recourse to the OECD machinery. One answer to this question is that trade and competition are becoming more and more linked, so that it makes sense to integrate both within the WTO. The more rules-based WTO also offers 'harder' rules than are available in the perpetually 'soft' UNCTAD approach. This could mean more obligations on WTO members, if not now then perhaps in the future when they are ready to accept greater bindings. The case may also be made that a rules based system may protect the smaller WTO members from the abuse of extraterritorial or effects doctrines by the US or EU, and provide a multilateral framework for bilateral agreements. The desire to bring competition into the WTO may be seen as the thin end of the wedge that leads to pressure for ever-increasing commitments by developing countries that will result in domestic companies being shut down or taken over by more powerful (but possibly more efficient) companies in the developed WTO members. GATT and WTO agendas are developed in an iterative fashion over many years, so pressure to build on a modest framework agreement is quite likely to occur in the future. All that can be said is that the current proposals do not emphasis market access. Nor is there the same unified support for extensive WTO disciplines in competition policy among developed country WTO members as in the case of intellectual property in the Uruguay Round, for example. Some developing/middle income countries are also likely to be asked to accept obligations on competition policy in regional/bilateral

agreements whatever happens, so that multilateral rules negotiated on the basis of one country one vote is likely to provide a more balanced outcome than in bilateral negotiations with the EU or US. If one accepts that increased competition is likely to benefit developed and developing countries alike, there is still the issue of compliance costs. The costs of implementing WTO provisions, especially with regard to hard-core cartels, transparency provisions regarding decisions implementing competition laws and possibly the provisions on co-operation, could be significant for developing countries. On the other hand, a growing number of developing countries are introducing national competition regimes in any case. So provided the obligations under the WTO are in line with what countries national policies would aim to do in any case, there would be limited additional cost and some benefit from the external discipline of WTO rules. Developing countries may indeed be able to get serious technical and financial assistance for developing their national policies, by linking acceptance of a framework agreement in the WTO to real commitments on the part of the EU and possibly other countries. If there are inevitably risks associated with accepting a framework agreement on competition, it is worth mentioning that there may also be risks in not going down the WTO route. In the absence of agreed international principles on competition, the policy vacuum is likely to be filled by plurilateral, regional and bilateral agreements. On the one hand, the commitments expected of developing countries in these agreements could well be higher than those included in any WTO agreement. On the other hand, the regional arrangements may provide for even more technical and financial assistance in developing national policies. From the point of view of third countries not participating in such regional or bilateral agreements, there may be difficul-

ties gaining access to the information their competition authorities need to address international RBPs. This could mean that the damage of cartelisation may (continue) to fall disproportionately on non-participating (developing) countries. From a private sector point of view there is a risk, in the long term, that the absence of agreed WTO principles and norms will result in double or multiple jeopardy and increased compliance costs whenever they wish to conclude

international mergers or agreements. Furthermore, the norms and procedures developed in the regional and bilateral agreements will continue to shape the debate on future provisions on competition policy. The risks of engaging in a debate must therefore be set against the risks of disengagement, which could mean that policy will (continue) to be shaped by a small group of WTO members that have well developed competition policies.

References

1. Competition Policy and the New Trade Order: Strengthening International Cooperation Rules (1995), Commission of the European Communities. Group of Experts, COM(95) 359, Brussels. 25 p.
2. Report of the Working Group on the Interaction between Trade and Competition Policy(2002), WTO WT/WGTCP/6 9 December 2002. Available at: https://docs.wto.org/dol2fe/Pages/FE_Search/FE_S_S009-DP.aspx?language=E&CatalogueIdList (Accessed 29 May 2019)
3. Experiences gained so far on international cooperation on competition policy issues and the mechanisms used revised Report for the Unctad Secretariat (2002), UNCTAD TD/B/COM.2/CLP/21/Rev.1 Available at: // https://unctad.org/en/Docs/tdrbpconf6d12rev1_en.pdf (Accessed 29 May 2019)
4. Lloyd and Sampson, (1995) "Competition and Trade Policy: identifying the issues after the Uruguay Round", World Economy, vol. 18, p. 687.
5. Petersmann, Ernst-Ullrich (1993), "Competition Rules for Governments in the GATT/MTO World Trade and Legal System", St. Gallen conference on Competition Policy in International Trade, 44 p.
6. Hindley, Brian Bhagwati, J. and Hudec, R. (1996), "Competition Law and the WTO: Alternative Structures for Agreement", Fair Trade and Harmonization, 120 p.
7. Competition Policy and the New Trade Order: Strengthening International Cooperation Rules, Commission of the European Communities. Group of Experts, (1995), COM(95) 359, Brussels, 25 p.
8. Article 33 (EA 63) of the Interim Agreement with the CSFR (1992), Official Journal, vol. 115, P. 167. Available at: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A31992L0032> (Accessed 29 May 2019)
9. Baert, Tomas (2003), "The Euromed Agreements. in Gary Sampson and Stephen Woolcock Regional Integration Agreements and Multilateralism; recent experience", UN University Press, available at: <https://digitallibrary.un.org/record/500894> (Accessed 29 May 2019)
10. UNCTAD, Experience Gained so Far on International Co-operation on Competition Policy Issues and Mechanisms Used, Intergovernmental Group of Experts on Competition Law and Policy (2002), TD/B/COM.2/CLP/21/REV, available at: <https://unctad.org/en/Pages/DITC/Competition-Law/ccpb-PubsPage06.aspx> (Accessed 29 May 2019)
11. Canada – Costa Rica Free Trade Agreement Chapter XI Competition Policy (2002), available at: https://www.international.gc.ca/trade-commerce/trade-agreements-accords-commerciaux/agr-acc/costa_rica/fta-ale/11.aspx?lang=eng Second draft Chapter on Competition Policy FTAA.TNC/w/133/Rev2 1 November 2002 (Accessed 29 May 2019)
12. Musonda. Regional Competition Policy for COMESA countries and implications for the FTA in 2000 (2000), UNCTAD, Competition Policy, trade and development in the Common Market of Eastern and Southern Africa (UNCTAD/ITCD/CLP/Misc.18), available at: // <https://unctad.org/en/Docs/poitcdclpm18.en.pdf> (Accessed 29 May 2019)
13. Distler, Catherine (1991), "Convergence and Conflicts over Competition Law", Conflict, Competition and Cooperation, Vol. I, No 15, available at: <http://etheses.lse.ac.uk/2955/1/U615907.pdf> (Accessed 29 May 2019)

Стаття надійшла до друку 18.05.2019 року

УДК 348.6

DOI: <https://doi.org/10.31732/2707-9155-2019-35-114-121>

Особливості правового регулювання фінансування нової моделі медичних послуг в системі охорони здоров'я

Чернетченко О.М.

*Кандидат юридичних наук, доцент кафедри державно-правових дисциплін,
ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»,
м. Київ, вул. Табірна, 30-32, 03113, Україна
тел.: (093) -87-306 -01, e-mail: elenapm@ukr.net
ORCID: 0000-0002-4653-4871*

Features of legal regulation of financing of the new model of medical services in the health care system

Chernetchenko O.M.

*Ph.D. in Law, Associate Professor of Department of the state legal disciplines,
"KROK" University,
st. Tabirna, 30-32, 03113, Kyiv, Ukraine
tel.: (093) -87-306 -01, e-mail: elenapm@ukr.net
ORCID: 0000-0002-4653-4871*

Анотація. У статті досліджено правові засади фінансування нової моделі медичних послуг в Україні та заходи щодо їх оптимізації як важливої складової розбудови держави, а також покращення і осучаснення механізму фінансової основи охорони здоров'я. Проаналізовано, що реалізація такої оптимізації дасть змогу щодо продовження і удосконалення пріоритетів державного фінансування як сучасної, демократичної моделі фінансового забезпечення охорони здоров'я та раціональне використання бюджетних коштів. В статті визначено, що сучасний стан сфери охорони здоров'я в Україні містить позитивні зміни тільки останні роки. В останній час прийнято ряд законодавчих актів і нормативних документів, що відповідають світовим моделям фінансування медичних закладах. В Україні було прийнято Закон України від 19.10.2017 № 2168-VIII «Про державні фінансові гарантії медичного обслуговування населення», який має реформувати охорону здоров'я в Україні, закласти основоположні засади щодо фінансових гарантій медичного обслуговування населення, відновлення соціальних стандартів і збереження життя, та утвердити принцип справедливості. Згідно Закону змінився новий підхід до фінансування медичних послуг, а саме введено нову модель «гроші ходять за пацієнтом», що дозволить пацієнту обирати лікаря, чи лікарню, незалежно від місця реєстрації, та отримати гарантований, безкоштовний пакет якісних медичних послуг. Автор статті окремо дослідила недоліки Закону України «Про державні фінансові гарантії медичного обслугову-

вання населення», а саме велику кількість юридичних колізій, що суперечить основним положення Конституції України та іншим нормативним актам. Автором статті надано рекомендації щодо вдосконалення медичної сфери та напрямки оптимізації фінансування медичних послуг в системі охорони здоров'я: розробити і запровадити систему контролю якості за надання медичних послуг щодо відповідності сучасним викликам; впровадити інститут медичного менеджменту для раціонального розподілення виділених коштів на розвиток медичних установ за допомогою мультидисциплінарного підходу; проведення тренінгів та курсів підвищення кваліфікації щодо отримання знань у сфері медичного менеджменту.

Ключові слова: охорона здоров'я, медична реформа, фінансування, медичні послуги.

Формул: 0, рис.: 0, табл.: 0, бібл.: 9.

Annotation. The article explores the legal principles of financing a new model of health care services in Ukraine and measures to optimize it as an important component of state building, as well as to improve and modernize the mechanism of the financial basis of health care. It is analyzed that the implementation of such optimization will allow to continue and improve the priorities of public funding as a modern, democratic model of financial health care and rational use of budgetary funds. The article states that the current state of health care in Ukraine has been positive only in recent years. Recently, a number of legislative acts and normative documents have been adopted, which correspond to the world models of financing medical institutions. In Ukraine it was accepted Law of Ukraine of October 19, 2017 No. 2168-VIII «On State Financial Guarantees of Public Health Services», which is supposed to reform the health care in Ukraine, to lay the foundations for financial guarantees of public health services, restoration of social standards and preservation of life, and to approve the principle of justice. According to the Law, a new approach to financing medical services has changed, namely the introduction of a new model of “money going for the patient”, which will allow the patient to choose a doctor or hospital, regardless of the place of registration, and to receive a guaranteed, free package of quality medical services. The author of the article separately examined the shortcomings of the Law of Ukraine «On State Financial Guarantees of Medical Services to the Population», namely a large number of legal conflicts, which contradicts the basic provisions of the Constitution of Ukraine and other normative act of the city. The author of the article provides recommendations on improvement of the medical sphere and directions of optimization of financing of medical services in health care systems: to develop and implement a quality control system for the provision of medical services in accordance with modern challenges; to introduce the Institute of medical management for rational allocation of allocated funds for the development of medical institutions through a multidisciplinary approach; conducting trainings and advanced training courses in obtaining knowledge in the field of medical management.

Keywords: health care, medical reform, financing, health services.

Formulas: 0, fig.: 0, tabl.: 0, bibl.: 9.

Постановка проблеми

Здоров'я населення є одним із пріоритетних чинників розвитку економіки, взірцем благополуччя та результатом щодо ефективності реформ, які відбуваються в країні. Тому кожна держава створює всі умови для покращення здоров'я громадян та підвищення якос-

ті надання медичних послуг. Оцінюючи сучасний стан сфери охорони здоров'я в Україні, можемо бачити позитивні зміни тільки останні роки. В Україні змінився новий підхід до фінансування медичних послуг, а саме: введено нову модель «гроші ходять за пацієнтом», яка дозволить пацієнту обирати

лікаря чи лікарню, незалежно від місця реєстрації, та отримати гарантований безкоштовний пакет якісних медичних послуг.

Але, незважаючи на активну реформу в сфері охорони здоров'я, відбувається неефективне використання фінансування нової моделі, що в свою чергу призводить до зниження рівня сервісних напрямків та стандартів медичних відносин.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Сучасні дослідники останнім часом почали ретельно вивчати проблему фінансування системи охорони здоров'я, у зв'язку з проведенням реформи в даній сфері. Н. Дейкун, О. Василик, Л. Жаліло, А. Підаєв, В. Журавель, М. Шевченко, В. Пономаренко, І. Солоненко досліджували особливості щодо надання медичних послуг, а також фінансування нової моделі «гроші ходять за пацієнтом». Дослідженню проблем нормативно-правової бази окреслили в своїх наукових працях Й. Бескида, О. Величко, О. Василик, О. Вашев. Але, не зважаючи на значні дослідження в даній сфері, проблема правового регулювання фінансування медичних послуг залишається відкритою, тому що в Законі України «Про державні фінансові гарантії медичного обслуговування населення» досить багато є невирішених питань фінансово-правового характеру. Тому одним з авангардних напрямів реформування системи охорони здоров'я в Україні науковці розглядають правове забезпечення якості надання медичної допомоги населенню і фінансування її моделі для підвищення рівня стандартів відносин між учасниками медичних послуг.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

У 2005 р. Всесвітня асамблея охорони здоров'я прийняла резолюцію,

в якій закликала всі країни створити систему фінансування, що забезпечить все їхнє населення загальним доступом до всіх медико-санітарних послуг (включаючи лікування, реабілітацію, профілактику і заходи, спрямовані на формування здорового способу життя) та зможе гарантувати кожному громадянину, що користування медичними послугами не буде загрожувати економічному стану його домогосподарства [5].

Головною проблемою фінансування медичних послуг в Україні є нераціональне розподілення коштів, яке пов'язане з дефіцитом бюджетних коштів та відсутністю інституту медичного менеджменту, що призводить до низького рівня якості надання медичних послуг в Україні і демотиваційних настроїв медичних працівників. Саме через недостатні обсяги фінансування й нераціональне використання наявних фінансових ресурсів, орієнтованих на утримання закладів охорони здоров'я, та не задоволення потреб населення в наданні медичної допомоги призвело до того, що сучасна система охорони здоров'я характеризується низькою якістю медичних послуг і відсутністю мотивації медичних кадрів.

Тому автор статті звернула особливу увагу на недоліки Закону України «Про державні фінансові гарантії медичного обслуговування населення», який має реформувати охорону здоров'я в Україні та адаптувати норми до європейського законодавства.

Формулювання цілей статті

Метою статті є дослідження щодо ефективного використання сучасних механізмів фінансування системи охорони здоров'я України при проведенні медичної реформи в Україні.

Виклад основного матеріалу дослідження

Організація ефективного функціонування та розвитку системи охорони здоров'я за умов обмеженості фінансових ресурсів є найважливішим завданням органів влади всіх рівнів. Тому питання оцінки сучасного стану охорони здоров'я та виокремлення основних проблем фінансування медичних послуг, які надаються вітчизняними установами охорони здоров'я, набувають особливої актуальності [1].

Водночас, у доповіді ВООЗ наголошується, що навіть країни з високим доходом не можуть забезпечити охоплення всього населення всім спектром безкоштовних медичних послуг. Якщо йдеться про бюджетне фінансування без залучення коштів на умовах передплати, то завжди доводиться шукати баланс між часткою населення, яку охоплює таке фінансування, спектром послуг, що доступні в межах нього, та часткою цих державних витрат в усіх ресурсах, спрямованих на утримання системи охорони здоров'я [4].

Сучасна Україна пройшла досить складний шлях своєї незалежності, це і нестабільна політична і економічна ситуація, дефіцит фінансування в різних галузі, що в свою чергу призвело до зниження показників стану здоров'я населення України, високі показники смертності, зменшення тривалості життя. Через відсутність коштів, населення не отримує належної допомоги. Незважаючи, що Конституція гарантує безоплатну медицину, за все доводиться сплачувати.

В багатьох країнах світу, в тому числі і Україні, охорона здоров'я визнана одним із передових напрямів діяльності держави, який має надзвичайно важливе соціальне, економічне та суспільне значення. Оскільки якість медичних послуг та стан здоров'я населення зале-

жать від рівня забезпеченості закладів охорони здоров'я фінансовими ресурсами та ефективності їх використання, ця система завжди потребує великих ресурсних вкладень [2].

Ухвалений Верховною Радою 19 жовтня 2017 р. Закон України «Про державні фінансові гарантії надання медичних послуг та лікарських засобів» є, по суті, першим кроком до введення поширеного в усьому світі механізму співплатежів за медичні послуги та товари медичного призначення. У цілому ВООЗ оцінює роботу цього механізму позитивно, оскільки він сприяє додатковому залученню коштів у систему охорони здоров'я, підвищує ефективність їх використання і знижує невиправдане надмірне споживання ресурсів системи [4].

Закон України від 19.10.2017 № 2168-VIII «Про державні фінансові гарантії медичного обслуговування населення», заклад основоположні засади щодо фінансових гарантій медичного обслуговування населення, відновлення соціальних стандартів, збереження життя та утвердження принципу справедливості. Саме даний закон впроваджує в Україні запровадження програми державних гарантій медичного обслуговування, а саме обсяг та перелік медичних послуг, які оплачуються з державного бюджету новоствореною Національною службою здоров'я як центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері державних фінансових гарантій медичного обслуговування населення реалізовується на сьогоднішній день.

Аналізуючи Закон України «Про державні фінансові гарантії медичного обслуговування населення», вбачаємо велику кількість юридичних колізій, що суперечить основним положенням Конституції України та іншим нормативним актам. А саме конституційне право гро-

мадянина на безоплатну медичну допомогу, недофінансування системи охорони здоров'я, що в свою чергу породжує неякісне надання медичної допомоги, непрозоре розроблення медичних послуг, нових правил надання медичної допомоги у сільській місцевості з використанням передових технологій та інше. Це в майбутньому може призвести до негативних тенденцій в сфері охорони здоров'я.

Основа фінансування медичних організацій становлять бюджетні кошти, що надходять з програми державних гарантій безкоштовної медичної допомоги за виконані обсяги медичних послуг, наданих медичною організацією населенню, через це збільшення бюджетного фінансування має принципове значення для стійкої роботи медичної організації. Проте необхідно активно шукати додаткові джерела фінансування у вигляді коштів добровільного медичного страхування; розвивати договірні відносини з різними структурами територіальної господарської системи; створювати благодійні фонди, забезпечувати медичними послугами пільгові категорії громадян; розширювати палітру платних медичних послуг і реалізувати інші інноваційні проекти медичного та іншого характеру [2].

Головною проблемою теперішньої системи охорони здоров'я в Україні є фінансова неповноцінність держави забезпечити встановлені нею соціальні гарантії у сфері охорони здоров'я. Існуюча система охорони здоров'я в Україні фінансується, головним чином, із загальних бюджетних надходжень. На тлі різкого скорочення ВВП впродовж 1990–2000 рр. рівень державних видатків на охорону здоров'я зменшився більш ніж на 60%. Бюджетні видатки усіх рівнів на охорону здоров'я почали нарощуватись в Україні починаючи з 2000 р., що дало підставу для обнадій-

ливих позитивних очікувань. Якщо у 2000 р. загальний фонд зведеного бюджету охорони здоров'я становив лише 4,4 млрд. грн., у 2004 р. – 12,2 млрд. грн., то у 2007 р. – близько 21 млрд. грн., що майже удвічі більше. Незважаючи на щорічне збільшення державних видатків на охорону здоров'я, рентабельність «виробництва» здоров'я в Україні продовжує знижуватись. Про це свідчать стійка тенденція до підвищення рівня поширеності захворювань, високий рівень смертності населення трудоактивного віку від причин, яким можна запобігти за умови надання своєчасної та якісної медичної допомоги, та низька середня тривалість життя, яка в українських чоловіків у середньому на 12–13 років, а у жінок – на 8–9 років менша, ніж у країнах Європейського Союзу [6].

З квітня 2019 р. Міністерство охорони здоров'я закінчило фінансування за «червоним списком» і перейшло на оплату медичних послуг за принципом «гроші ходять за пацієнтом». Цією нормою передбачаються зміни щодо ефективного фінансування охорони здоров'я України за рахунок бюджету, але, прогнозуючи в зазначеній сфері, потрібно розширювати напрямки фінансування в даній галузі.

Фінансові ресурси можуть бути отриманні з таких джерел як державно-приватне партнерство у формі фасиліті-менеджменту. Даний вид менеджменту зменшує втрати на утримання медичних об'єктів з підвищенням якості допоміжного персоналу. Всі непрофільні функції медичних закладів переходять на аутсорсинг. Використання накопичувальних фондів дасть змогу наповнити бюджет медичної установи за допомогою благодійних внесків чи пожертвувань.

Особливим джерелом фінансування є особисті кошти пацієнтів. У розвинутих

європейських країнах вони зазвичай не перевищують 20–30% загальних витрат на охорону здоров'я, а в Україні, за оцінкою ВООЗ, досягають 43%. Проведена у рамках міжнародного дослідження «Національні рахунки охорони здоров'я України 2003–2004 рр.» (НРОЗ) оцінка рівнів державних і приватних витрат у структурі загальних витрат на охорону здоров'я в Україні свідчить, що внесок держави становить в середньому 58%, близько 1% належить донорам, а решта витрат на медичні послуги припадає на приватні джерела, з яких витрати домашніх господарств становлять майже 38–39% від загальних витрат на охорону здоров'я в Україні [2].

Незважаючи на конституційні засади безкоштовної медицини, на практиці система охорони здоров'я залежить від коштів пацієнтів. Тому витрати на лікування для деяких пацієнтів є досить високими, і, як результат, частина з них відмовляється від лікування.

Такі витрати найчастіше виникають при отриманні невідкладної медичної допомоги, коли пацієнт не може чекати і воліє як найшвидше отримати кваліфіковану допомогу.

Удосконалення механізмів державного фінансування та раціоналізація використання наявних ресурсів системи охорони здоров'я є, безумовно, вагомими інструментами забезпечення ефективності діяльності сфери охорони здоров'я та надання якісного медичного обслуговування населенню. Між тим, слід шукати ще й інші шляхи вирішення проблеми фінансування даної сфери [8].

Опрацювання практики державних публічних закупівель медичних послуг в межах існуючої моделі фінансування та набуття відповідного досвіду разом з рядом інших змін стало б своєрідним перехідним і підготовчим етапом для подальшого реформування га-

лузі з можливістю поступового запровадження страхової медицини. Проте, перш ніж запроваджувати медичне страхування, необхідні відповідні законодавчі зміни та організаційні перетворення, що стосуються зокрема внесення змін до Бюджетного кодексу України [5].

Таким чином, в умовах трансформації соціально-економічних і політичних відносин в Україні спостерігається загострення цілої низки проблем в охороні здоров'я, які потребують нових наукових підходів до розв'язання та прийняття принципових рішень на рівні як держави, так і її регіонів. Найважливішими з них є організаційно-економічні проблеми, зокрема:

1) низька ефективність фінансового забезпечення охорони здоров'я, пов'язана з невідповідністю обсягів коштів, що спрямовуються на фінансове забезпечення цієї сфери з офіційних джерел, наявним потребам;

2) слабкість організаційно-фінансової підтримки з боку держави, що проявляється в суперечливому податковому законодавстві, значному податковому навантаженні;

3) нераціональне використання наявних ресурсів і низька доступність населення до якісних медичних послуг;

4) недосконалість і неузгодженість чинного законодавства. [7, 8].

Висновки

Отже, проаналізувавши низку проблем правового регулювання фінансування нової моделі в системі охорони здоров'я, можна дійти таких висновків:

- розробити і запровадити систему контролю якості за надання медичних послуг щодо відповідності сучасним викликам;

- впровадити інститут медичного менеджменту для раціонального розподілу виділених коштів на розвиток

медичних установ за допомогою мультидисциплінарного підходу;

- проведення тренінгів та курсів підвищення кваліфікації щодо отримання знань в сфері медичного менеджменту;

- встановлення обов'язкового граничного розміру фінансування без зменшення на наступний рік незахищених

напрямків в медицині (полівалентна допомога);

- впровадження передового закордонного досвіду, але з врахуванням фінансової складової України;

- створення та впровадження багатоканального фінансування медичних установ.

Література

1. Гончарук С.М. Сучасний стан і проблеми фінансування установ охорони здоров'я в Україні / Гончарук С.М., Приймак С.В., Даниляк Л.А. *Бізнес інформ*. №1. 2016. ст.190-194.

2. Глухова В.І. Джерела фінансового забезпечення системи охорони здоров'я в Україні / В.І. Глухова, М. О. Булах. *Гроші, фінанси і кредит*, № 10. 2016. ст. 760-764.

3. *Смертність населення у трудоактивному віці (колективна монографія)* / Відп. ред. Е.М. Лібанова. Київ: Ін-т демографії та соціальних досліджень НАН України, 2007. 211 с.

4. *Національні рахунки охорони здоров'я України. Том 1. Аналітичний звіт*. Київ, квітень 2006 р. 132 с.

5. Слабкий Г.О., Гаврилюк О.Ф. *Щодо основ державної політики України в галузі охорони здоров'я населення / Актуальні проблеми сучасної охорони здоров'я України. Кадри, стан організації, управління, медичні інформаційні системи та медичні інформаційні технології. Матеріали конференції*. Київ: Київський медичний інформаційно-аналітичний центр медичної статистики, 2007. 67 Попченко Т.П. *Реформування системи охорони здоров'я в Україні: організаційне, нормативно-правове та фінансово-економічне забезпечення*. Київ: НІСД, 2011. 41 с.

6. Долбнева Д.В., Гончарук С.М. *Необхідність та основні напрямки вдосконалення порядку формування та використання ресурсного потенціалу охорони здоров'я в Україні. Проблеми економіки*. 2016. № 3. С. 46–52.

7. Resolution WHA58.33. Sustainable health financing, universal coverage and social health insurance / WHO. URL: <https://apps.who.int/medicinedocs/documents/s21475en/s21475en.pdf> (дата звернення: 29.03.2019).

8. Доклад о состоянии здравоохранения в мире, 2010 г. Финансирование систем здравоохранения: путь к всеобщему охвату населения медико-санитарной помощью / Всемирная организация здравоохранения. URL: <https://www.who.int/whr/2010/ru/> (дата звернення: 29.03.2019).

Reference

1. Goncharuk, S.M. (2016) "The current state and problems of financing health care institutions in Ukraine", *Biznes inform*, vol.1, pp. 190-194.

2. Gluxova, V.I. (2016), "Sources of financial support for the healthcare system in Ukraine", *Groshi, finansy i kredyt*, vol.10, pp. 760-764.

3. Libanova, E.M. and Levchuk, N.M. and Ryngach, N.O. and others (2007), *Smertnist naseleennya u trudoaktyvnomu vici* [Mortality of the working-age population], Instytut demografiiyi ta socialnyx doslidzhen NAN Ukrayiny, Kyiv, Ukraine.

4. Derzhavnyj komitet statystyky Ukrayiny (2006), *Nacionalni raxunky oxorony zdorovyia Ukrayiny* [National Health Accounts of Ukraine], vol.1, Kyiv, Ukraine.

5. Slabkyj, G.O. and Gavrylyuk, O. F. (2007), "On the basics of the state policy of Ukraine in the field of public health", Kyiv, Ukraine.

6. Popchenko, T.P. (2011), *Reformuvannya systemy oxorony zdorovyia v Ukrayini: organizacijne, normatyvno-pravove ta finansovo-ekonomichne zabezpechennya*. [Reforming the health care system in Ukraine: organizational, regulatory and financial and economic support], *Nacionalnyj instytut strategichny`x doslidzhen*, Kyiv, Ukraine.

7. Dolbnyeva, D.V. and Goncharuk S.M., (2016), “The need and the main directions of improving the order of formation and using of the health care resource potential in Ukraine”, *Problemy ekonomiky*, vol.3, pp. 46–52.

8. Resolution WHA58.33. Sustainable health financing, universal coverage and social health insurance / WHO. Available at: <http://apps.who.int/medicinedocs/documents/s21475en/s21475en.pdf> (accessed 29.03.2019).

9. Vsemyrnaya organizatsiya zdavooxraneniya (2010) Fynansyrovanye system zdavooxraneniya: put k vseobshhemu oxvatu naseleniyya medyko-sanytarnoj pomoshhy. Doklad o sostoyaniy zdavooxraneniya v myre. URL: <https://www.who.int/whr/2010/ru/> (accessed 29.03.2019).

Стаття надійшла до редакції 12.04.2019

УДК 349.227

DOI: <https://doi.org/110.31732/2707-9155-2019-35-122-130>

Окремі аспекти нормативно-правового регулювання припинення трудових відносин із державними службовцями

Самань В.В.

*Кандидат юридичних наук, доцент кафедри державно-правових дисциплін,
ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»,
м. Київ, вул. Табірна, 30-32, 03113, Україна
тел.: (050)-38-722-54, e-mail: saman.viktoria@gmail.com
ORCID: 0000-0002-2320-3113*

Some aspects of legal regulation of termination of employment with civil servants

Saman V.V.

*Ph.D. in Law, Associate Professor of Department of the state legal disciplines,
“KROK” University,
st. Tabirna, 30-32, 03113, Kyiv, Ukraine
tel.: (050)-38-722-54, e-mail: saman.viktoria@gmail.com
ORCID: 0000-0002-2320-3113*

Анотація. У статті досліджено питання поширення дії трудового законодавства на регламентування праці державних службовців з метою недопущення дискримінації за критерієм здійснюваної ними професійної діяльності. Розглядаючи принцип єдності та диференціації у трудовому праві в аспекті регулювання праці державних службовців, де критерієм диференціації є специфіка трудової функції, яка передбачає, серед іншого, підвищені вимоги до моральних якостей, професіоналізму і відповідальності при здійсненні владних повноважень, а також аналізуючи питання співвідношення адміністративного та трудового права, зазначено, що відносини державних службовців під час застосування їх здатності до праці регулюються трудовим правом. Проаналізовано останні зміни у законодавстві з питань державної служби в частині застосування трудового законодавства при припиненні трудових відносин за ініціативою роботодавця, зокрема у разі змін в організації виробництва і праці, та дотримання гарантій, передбачених законодавством про працю, при звільненні вагітних жінок. Зазначені положення були проаналізовані з точки зору відповідності міжнародним стандартам Міжнародної організації праці, передбаченими Конвенцією № 151 «Конвенція про захист права на організацію та процедури визначення умов зайнятості на державній службі», яка наразі не ратифікована Україною, та ратифікованими Конвенцією № 158 про припинення трудових відносин за ініціативою роботодавця та Конвенцією про перегляд Конвенції (переглянутої) 1952 року № 183 про

охорону материнства, а також передбачені в акті Ради Європи, а саме Додатку до Рекомендації № R (2000) 6 Комітету Міністрів до держав-членів про статус державних службовців у Європі. На основі проведеного дослідження пропонується, розглядаючи державних службовців як особливих суб'єктів трудового права, застосовувати до них гарантії, передбачені трудовим законодавством, зокрема, у разі звільнення працівників за ініціативою роботодавця при зміні в організації виробництва і праці, а також щодо праці жінок.

Ключові слова: трудові відносини, державна служба, звільнення державних службовців, припинення трудових відносин за ініціативою роботодавця.

Формул: 0, рис.: 0, табл.: 0, бібл.: 17.

Annotation. The article deals with the issue of the application of the labour law to the employment relations of civil servants in order to prevent discrimination on the basis of their professional activity in general, and ensure compliance with procedures of termination of employment for reasons of an economic, technological, structural or similar nature and the existence of safeguards for pregnant women-civil servants, in particular. The main attention in the research is paid to the provisions of the recently adopted Law of Ukraine "On amendments to some laws of Ukraine on rebooting power" which provides for, inter alia, the possibility to terminate employment of civil servants while on sick leave or on vacation leave which contradicts to the labour legislation where it is prohibited to terminate employment at the initiative of the employer in cases presented above (excluding total liquidation of the enterprise, institution, organization) (part 3 of Article 40 of the Labour Code of Ukraine). Furthermore, the abovementioned Law excluded the application of norms of the Labour Code of Ukraine regarding the procedure of termination of employment for reasons of an economic, technological, structural or similar nature that may arise the issue of applicability of general provisions stipulated in the labour legislation to presented cases. In addition, the application of safeguards for pregnant women-civil servants defined in the Labour Code of Ukraine in terms of prohibition of termination of employment at the initiative of the employer (part 3 of Article 184 of the Labour Code of Ukraine) is questionable. Moreover, provisions set in the abovementioned Law were analyzed in terms of consistency with international trade standards stipulated in ILO Conventions No. 151, 158 and 183 (in terms of Labour relations (Public Service), Termination of employment and Maternity protection) and legal instrument of the Council of Europe, namely, Appendix to Recommendation No. R (2000) 6 of the Committee of Ministers to member states on the status of public officials in Europe. On the basis of the conducted research, it is suggested to regard civil servants as special subjects of the labor law and apply to them guarantees stipulated by the labour legislation, namely pertaining to termination of employment at the initiative of the employer.

Keywords: labour relations, civil service, civil servant, termination, termination of employment at the initiative of the employer.

Formulas: 0, fig.: 0, tabl.: 0, bibl.: 17.

Постановка проблеми

Ефективність державного управління через високоорганізований державний апарат є запорукою належного функціонування права як впорядкованої системи. Враховуючи стрімкий розвиток суспільних відносин в царині трудового права загалом та динаміку змін законодавства про державну службу зо-

крема, уникнути існування внутрішньо системних проблем вбачається малоймовірним.

З одного боку, слід погодитись з Н.В. Янюк, що «...підвищення вимог щодо державних службовців і своєчасне застосування заходів дисциплінарної відповідальності передусім, сприяє запобіганню корупційним ри-

зикам і сприяє підвищенню якості надання адміністративних послуг громадянам» [1].

Але і аргументованим вбачається твердження І. В. Альоніної, що інститут припинення службових відносин повинен бути цілісним, включати в себе визначені підстави звільнення, порядок припинення службових відносин і гарантії особам, звільненим зі служби. Формулюючи обов'язки службовця, визначаючи підстави і порядок звільнення, законодавець повинен керуватися правилами формальної логіки, принципами доцільності і законодавчої економії [2].

Тому набрання чинності Законом України «Про внесення змін до деяких законів України щодо перезавантаження влади» № 117-IX (законопроект № 1066 від 29.08.2019), прийнятого Верховною Радою України 19.09.2019 [3], переконливо свідчить про актуальність питання щодо законності встановлення відмінностей у правовому регулюванні припинення трудових відносин громадян на такому формальному критерію як сфера здійснюваної професійної діяльності (проходження державної служби), загалом, так і щодо процедури дотримання особливостей звільнення у разі наявності змін в організації виробництва і праці роботодавця та існування гарантій для вагітних жінок при звільненні з державної служби, зокрема.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Проблеми змісту та специфіки службового-трудова відносин державних службовців були предметом наукових досліджень Л.Ю. Величко, М.І. Іншина, О.В. Лавріненко, І.П. Лаврінчук, Л.І. Лазор, О.В. Петришина, В.О. Процевського, В.І. Щербини та інших науковців. Окремі аспекти проблеми дисциплінарної відповідальності

відображені у працях вітчизняних учених: В.Б. Авер'янова, О.Ф. Андрійко, Л.Р. Білої-Тіунової, Ю.П. Битяка, А.А. Горницького, С.Д. Дубенко, Т.О. Коломоєць, В.К. Колпакова, Л.М. Корнути, О.В. Кузьменко, О.Є. Луценко, Н.Р. Нижник, О.І. Щербака.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

У Пояснювальній записці до законопроекту № 1066 метою прийняття Закону визначалось «...припинення у подальшому зловживання державними службовцями службовим становищем, уникнення відповідальності за бездіяльність та неналежне виконання своїх посадових обов'язків, а також спрощення порядку прийняття на державну службу та розширення підстав її припинення» [4].

Поряд із чим, частиною 6 статті 43 Конституції України гарантується громадянам захист від незаконного звільнення [5]. В контексті положень Конституції слід врахувати пункт 16 «Звільнення з публічної служби» Додатку до Рекомендації № R (2000) 6 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам Ради Європи про статус публічних службовців у Європі, відповідно до якого звільнення повинно відбуватися лише у тих випадках та з тих причин, які обумовлені законом [6].

Запропоновані новели щодо спрощення процедури звільнення державних службовців зумовили проведення наукової розвідки.

Формулювання цілей статті

Проаналізувати норми законодавства про державну службу щодо особливостей припинення трудових відносин із державними службовцями на предмет їх відповідності міжнародним трудовим нормам та чинному трудовому законодавству України.

Виклад основного матеріалу дослідження

Питання співвідношення норм адміністративного та трудового права залишається одним із найбільш складних питань правозастосування у сфері державної служби. Професійна діяльність державних службовців завжди тією чи іншою мірою регулювалась нормами законодавства про працю із відмінністю щодо обсягу такого регулювання.

Принципово важливим є положення ст. 3 Кодексу законів про працю України, яка закріпила, що законодавство про працю регламентує трудові відносини працівників усіх підприємств, установ та організацій незалежно від форм власності, виду діяльності й галузевої належності, а також осіб, які працюють за трудовим договором з фізичною особою [7].

Поділяємо думку Л.Ю. Величко з приводу того, що «...вирішальним при визначенні сфери дії трудового законодавства на правове регулювання відносин державних службовців під час реалізації їх права на працю, має бути те, що, незважаючи на специфіку трудової функції державного службовця, яка полягає у виконанні завдань і функцій держави, все ж службовець підлягає господарській владі суб'єкта призначення, організаційно підпорядкований йому щодо місця виконання роботи, режиму роботи, конкретного її змісту та обсягу, а, отже, ці відносини за своєю природою є трудо-правовими [8].

Диференційований підхід законодавця до регулювання праці державних службовців обумовлено об'єктивним фактором, а саме – специфікою трудової функції таких суб'єктів, яка передбачає здійснення повноважень, безпосередньо пов'язаних з виконанням завдань і функцій такого державного органу, тобто тих, які за своєю природою є адміністративними правами та обов'язками,

та передбачають підвищені вимоги до моральних якостей, професіоналізму і відповідальності при здійсненні владних повноважень. Таким чином, адміністративне право регламентує відносини державних службовців із третіми особами щодо реалізації посадових (владних) повноважень, а відносини цих суб'єктів під час застосування їх здатності до праці регулюються трудовим правом.

Останнім часом простежується тенденція щодо відокремленого правового регулювання державної служби на відміну від інших видів професійної діяльності, формування так званого інституту «службового права», в основі якого закладено виключно чи переважно публічно-правові механізми впливу [9; 10]. Однак обґрунтованою є позиція О.С. Луценко, який, розглядаючи двоєдність соціальної функції трудового права для забезпечення рівноваги приватних та публічних інтересів, приходить до висновку, що «...жодних специфічних ознак, які вказували б на приналежність дисциплінарної відповідальності держслужбовців до адміністративного права, немає і бути не може, оскільки норми, що регламентують дисциплінарну відповідальність держслужбовців, за своєю природою є трудовими, та відносинам, що виникають під час притягнення до цього виду юридичної відповідальності, притаманні всі ознаки трудових» [11].

Проте не втратила своєї актуальності позиція Н.М. Неумивайченко, яка при аналізі статусу державних службовців прийшла до висновку, що незважаючи на направленість їх професійної діяльності на виконання завдань і функцій держави, «...державна служба визнається різноманітною трудовою діяльністю, у зв'язку з чим регламентація правовідносин на державній службі повинна здійснюватися на підставі галузевих принципів трудового права, інакше це

може привести до необґрунтованого обмеження трудових прав державних службовців, погіршенню їх особистого правового статусу в процесі професійної діяльності. Разом з тим, державні службовці є особливими суб'єктами трудових правовідносин. Виконуючи завдання і функції держави, вони мають забезпечувати права і свободи громадян, соціальну стабільність в державі» [12].

Крім того, про нерозривну сутнісну єдність трудових відносин і відносин з проходження державної служби побічно свідчить і зміст Конвенції МОП № 151 «Конвенція про захист права на організацію та процедури визначення умов зайнятості на державній службі», яка на сьогодні досі не ратифікована Україною [13]. Конвенція № 151 містить положення, які мали вирішальне значення для запуску механізму захисту інтересів державних службовців та розвитку соціального діалогу в галузі державного управління. Це, насамперед, положення щодо захисту права на організацію, надання можливості для діяльності організаціям державних службовців, процедури участі представників державних службовців у визначенні умов зайнятості, переговорів між сторонами та процедур урегулювання спорів, громадянських та політичних прав державних службовців. У ст. 9 цієї Конвенції задекларовано, що державні службовці користуються рівними соціальними, громадянськими та політичними правами, як і інші працівники, що має велике значення для нормального здійснення ними права на свободу об'єднання. У ст. 5 задекларовано право на повну незалежність організацій державних службовців від державних органів влади, а ст. 4 гарантує належний захист державним службовцям від будь-яких дискримінаційних дій, спрямованих на обмеження свободи

об'єднання в галузі зайнятості. Проте головним досягненням цього документа було закріплення (хоча й з певними обмеженнями) права працівників сфери державної служби на організацію та на участь у процесі визначення умов зайнятості.

Стаття 5 Закону України «Про державну службу» передбачає субсидіарне застосування законодавства про працю до державних службовців для усунення правових прогалин. Зазначена конструкція, яка мала на меті інтегрувати механізм правового регулювання службової діяльності на стадії формування не тільки не вирішила проблем, що постають перед органом правозастосування, але і створила додаткову невизначеність при виборі нормативної бази для регулювання відносин про проходження служби [14].

Цю невизначеність законодавець пропонував вирішити у законопроекті № 1066 (у первісній редакції від 29.08.2019) шляхом викладення частини 3 статті 5 Закону України «Про державну службу» у такій редакції: «Дія норм законодавства про працю не поширюється на державних службовців, окрім випадків прямо передбачених цим Законом», тобто передбачалось суттєве скорочення сфери застосування трудового законодавства. У Висновку Головного науково-експертного управління від 05.09.2019 було зазначено, що «...такий підхід означає появу величезної прогалини у регулюванні трудових відносин державних службовців, оскільки у Законі відсутні положення, що регулюють багато аспектів праці майже у всіх її сферах, включаючи визначення випадків оформлення трудових відносин у письмовій формі; можливість реалізації переважного права на залишення на роботі; питань часу відпочинку (у Законі визначаються лише окремі питання надання щорічних від-

пусток); оплати праці (у Законі не встановлено, як здійснюється оплата роботи у надурочний час, святкові та неробочі дні, нічний час, не визначені строки виплати заробітної плати тощо), гарантій та компенсацій; матеріальної відповідальності за шкоду, заподіяну роботодавцю, тощо. Повністю поза межами правового регулювання опиняються питання колективно-договірного регулювання та охорони праці.

Виведення регулювання питань праці державних осіб за межі регулювання трудового законодавства штучно створює категорію працівників (службовців), режим роботи яких матиме ознаки дискримінації (відсутність норм щодо охорони праці, гарантій і компенсацій, пов'язаних з трудовою діяльністю інвалідів, працівників із сімейними обов'язками, ветеранів) у порівнянні із «звичайними» працівниками. Причому спроба вирішення цих питань безпосередньо у Законі означає просте «подвоєння» відповідного правого матеріалу шляхом дублювання однакових правових норм у двох різних законах, що не відповідає вимогам системності законодавства» [4].

Слід зауважити, що у редакції, яка вносила на голосування у другому читанні та яка міститься у Законі України № 117-IX зазначене положення відсутнє. Проте в останньому залишилися норми, які зважаючи на їх дискусійність потребують детального аналізу.

Так, у Висновку Комітету з питань європейської інтеграції від 06.09.2019 та у Зауваженнях Головного юридичного управління від 19.09.2019 наголошувалось, що «...змінами, що вносяться до статті 87 Закону України «Про державну службу» звужено права державного службовця у порівнянні із правами інших працівників на працевлаштування у разі скорочення посади, чисельності або штату державних

службовців, реорганізації у державному органі, а також позбавлено права поворотного прийняття на службу, передбаченого діючою частиною третьою статті 87 цього Закону та частиною першою статті 42 Кодексу законів про працю України. Доповнення статті частиною п'ятою передбачає видання наказу про звільнення державного службовця в період його тимчасової непрацездатності або відпустки без визначення підстав такого звільнення, що не відповідає вимогам Кодексу законів про працю України та пункту 16 Рекомендацій Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам Ради Європи «Про статус публічних службовців у Європі» [4].

Захист вагітності, у тому числі шляхом встановлення гарантій для вагітних жінок в сфері праці, відповідно до Конвенції Міжнародної організації праці № 183 «Про перегляд Конвенції (переглянутої) 1952 року про охорону материнства» є спільним обов'язком урядів і суспільства (пreamбула) [15].

Відповідно до статей 24 та 51 Конституції України сім'я, дитинство, материнство і батьківство охороняються державою, а рівність прав жінки і чоловіка забезпечується, зокрема, шляхом створенням умов, які дають жінкам можливість поєднувати працю з материнством; правовим захистом, матеріальною і моральною підтримкою материнства і дитинства, включаючи надання оплачуваних відпусток та інших пільг вагітним жінкам і матерям [5].

Ряд додаткових гарантій і можливостей передбачено і у нормах КЗпП України: ст. 26 (заборона на встановлення випробування при прийнятті на роботу), ст.ст. 55, 63, 176 (заборона залучення до робіт у нічний час, до надурочних робіт і робіт у вихідні дні і направлення у відрядження), ст. 56 (обов'язок роботодавця встановити неповний робочий

день або неповний робочий тиждень на прохання вагітної), ст. 184 (заборона звільнення з ініціативи власника або уповноваженого ним органу, крім випадків повної ліквідації підприємства, установи, організації, коли допускається звільнення з обов'язковим працевлаштуванням) тощо [7].

Непослідовною та такою, що може викликати неоднозначність при правозастосуванні, вбачається позиція законодавця, який із загальних гарантій у сфері праці для вагітних жінок, передбачених положеннями КЗпП України, у спеціальному законі вибірково зазначає про неможливість переведення вагітних жінок в іншу місцевість (ст. 41), направлення у відрядження без їхньої згоди вагітних жінок (ст. 42), обов'язок встановити на прохання вагітної жінки неповний робочий день або неповний робочий тиждень. Тому викликає сумнів поширення гарантій, передбачених ст. 184 КЗпП України при звільненні вагітної жінки за підставами, передбаченими новою редакцією статті 87 Закону України «Про державну службу».

Важливою та незаперечною гарантією під час розірвання трудового договору за пунктом 1 статті 40 КЗпП України є встановлення порядку вивільнення працівників, передбачене статтею 49-2 КЗпП України, у якій встановлено, що про наступне вивільнення персонально попереджають працівників не пізніше ніж за 2 місяці. Це положення повністю відповідає вимогам статті 11 Конвенції МОП № 158 про припинення трудових відносин з ініціативи роботодавця 1982 р., відповідно до якої працівник, з яким намічено припинити трудові відносини, має право бути попередженим про це за розумний строк або має право на грошову компенсацію замість попередження, якщо він не вчинив серйозної провини, тобто такої провини, у зв'язку з якою було б недоцільно вимагати від

роботодавця продовжувати з ним трудові відносини протягом строку попередження [16].

Відповідно до частини 3 статті 22 Закону України «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності» у разі, якщо роботодавець планує звільнення працівників з причин економічного, технологічного, структурного чи аналогічного характеру або у зв'язку з ліквідацією, реорганізацією, зміною форми власності підприємства, установи, організації, він повинен завчасно, не пізніше як за три місяці до намічуваних звільнень надати первинним профспілковим організаціям інформацію щодо цих заходів, включаючи інформацію про причини наступних звільнень, кількість і категорії працівників, яких це може стосуватися, про терміни проведення звільнень, а також провести консультації з профспілками про заходи щодо запобігання звільненням чи зведенню їх кількості до мінімуму або пом'якшення несприятливих наслідків будь-яких звільнень [17].

Проте виникає питання про можливість поширення вищезазначених гарантій при звільненні державних службовців, адже Законом № 117-IX було виключено положення абзаців 1 та 2 частини 3 статті 87 Закону України «Про державну службу» про проведення процедури вивільнення державних службовців у разі змін в організації виробництва і праці роботодавця відповідно до положення законодавства про працю.

Висновки

На підставі проведеного дослідження, вважаємо за доцільне поширювати на державних службовців як особливих суб'єктів трудового права гарантії, передбачені законодавством про працю, при припиненні трудових відносин за ініціативою роботодавця.

Література

1. Янюк Н. Дисциплінарна відповідальність державних службовців за Законом України «Про державну службу» (2015): правовий аналіз. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2016. Вип. 62. С. 138–147.
2. Аленина І.В. Направлення совершенствования системы оснований прекращения трудовых отношений с государственными гражданскими служащими. *Вестник Омского университета. Серия «Право»*. 2015. № 2 (43). С. 198–209.
3. Про внесення змін до деяких законів України щодо перезавантаження влади: Закон України від 19 вер. 2019 р. № 117-ІХ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/117-20#n433> (дата звернення: 01.03.2019).
4. Проект Закону про внесення змін до деяких законів України щодо перезавантаження влади № 1066 від 29 серп. 2019 р. URL: https://wl1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=66291 (дата звернення: 01.04.2019).
5. Конституція України : станом на 21 лют. 2019 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 01.04.2019).
6. Appendix to Recommendation No. R (2000) 6 of the Committee of Ministers to member states on the status of public officials in Europe : adopted on Feb 24 2000 URL: https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectID=09000016805e2d3b (дата звернення: 01.03.2019).
7. Кодекс законів про працю України: станом на 25 верес. 2019 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va06p710-19> (дата звернення: 01.03.2019).
8. Величко Л. Ю. Дія норм трудового права на правове регулювання праці державних службовців. *Актуальні проблеми державного управління*. 2017. № 1. С. 102–106.
9. Припутень Д. М. Предмет службового права: деякі аспекти сучасного розуміння. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки»*. 2018. № 3. Т. 2. С. 71–77.
10. Службове право: витоки, сучасність та перспективи розвитку: колективна монографія / за заг. ред. Т. О. Коломоєць, В. К. Колпакова. Запоріжжя: видавничий дім «Гельветика», 2017. 328 с.
11. Луценко О. Є. Галузева належність дисциплінарної відповідальності державних службовців України. *Право та інновації*. 2016. № 1. С. 159–165.
12. Неумивайченко Н. М. Особливості виникнення, зміни та припинення трудових правовідносин державних службовців: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: 12.00.05. Харків, 2002. 20 с.
13. Конвенція про захист права на організацію та процедури визначення умов зайнятості на державній службі № 151 : Конвенція Міжнародної організації праці від 27 черв. 1978 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=993_187 (дата звернення: 01.04.2019).
14. Про державну службу: Закон України від 10 груд. 2015 р. № 889-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/889-19#n895> (дата звернення: 01.03.2019).
15. Конвенція про перегляд Конвенції (переглянутої) 1952 року про охорону материнства № 183 : Конвенція Міжнародної організації праці від 15 черв. 2000 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_294 (дата звернення: 01.03.2019).
16. Про ратифікацію Конвенції Міжнародної організації праці № 158 про припинення трудових відносин з ініціативи підприємця: постановою Верховної Ради України від 4 лют. 1994 р. № 3933-ХІІ. *Відомості Верховної Ради України*. 1994. № 23. Ст. 166.
17. Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності : Закон України від 15 верес. 1999 р. № 1045-XIV. *Відомості Верховної Ради України*. 1999. № 45. Ст. 39.

Reference

1. Yaniuk, N. (2016), “Disciplinary liability of civil servants under the Law of Ukraine “On civil service” (2015): legal analysis”, *Visnyk Lvivskoho Universytetu. Seriiia yurydychna*, vol. 42, pp. 138–147.
2. Alenyna, I.V. (2015), “Directions for improving the system of grounds for termination of

employment with civil servants”, *Vestnyk Omskoho unyversyteta. Seriya “Pravo”*, vol. 2 (43), pp. 198–209.

3. The Verkhovna Rada of Ukraine (2019), The Law of Ukraine “On amendments to some laws of Ukraine on rebooting power”, available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/117-20#n433> (Accessed 01 March 2019).

4. The Verkhovna Rada of Ukraine (2019), “Draft Law on amendments to some laws of Ukraine on rebooting power”, available at: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=66291 (Accessed 01 April 2019).

5. The Verkhovna Rada of Ukraine (1996), “Constitution of Ukraine”: available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA%96-%D0%B2%D1%80> (Accessed 01 April 2019).

6. The Committee of Ministers (2000) “Appendix to Recommendation No. R 6 of the Committee of Ministers to member states on the status of public officials in Europe”, available at: https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectID=09000016805e2d3b (Accessed 01 March 2019).

7. The Verkhovna Rada of URSR (1971), “Labour Code of Ukraine”, available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va06p710-19> (Accessed 01 March 2019).

8. Velychko, L. Yu. (2017), “Effect of labor law norms on legal regulation of work of civil servants”, *Aktualni problemy derzhavnoho upravlinnia*, vol. 1, pp. 102–106.

9. Pryputen, D. M. (2018), “Subject of Service Law: Some Aspects of Modern Understanding”, *Naukovyi visnyk Khersonskoho derzhavnoho universytetu. Seriya “Yurydychni nauky”*, vol. 3, no. 2, pp. 71–77.

10. Kolomoiets, T. O., Kolpakov, V. K. (2017), *Sluzhbove pravo: vytoky, suchasnist’ ta perspektyvy rozvytku: kolektyvna monohrafiia* [Service law: sources, modernity and prospects for development: collective monograph], Vydavnychyj dim “Hel’vetyka”, Zaporizhzhia, Ukraine.

11. Lutsenko, O. Ye. (2016), “Branch of law of disciplinary liability of civil servants of Ukraine”, *Pravo ta innovatsii*, vol. 1, pp. 159–165.

12. Neumyvaichenko, N. M. (2002) “Features of emergence, change and termination of labour relations of civil servants”, Ph.D. Thesis, Law, Kharkiv, Ukraine.

13. The International Labour Organisation (1978) “Labour Relations (Public Service) Convention No. 151”, available at: https://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=993_187 (Accessed 01 April 2019).

14. The Verkhovna Rada of Ukraine (2015), The Law of Ukraine “On state service”, available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/889-19#n895> (Accessed 01 March 2019).

15. The International Labour Organisation (2000) “Maternity Protection Convention No. 183”, available at: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_294 (Accessed 01 March 2019).

16. The Verkhovna Rada of Ukraine (1994), “Resolution of the Verkhovna Rada of Ukraine “On ratification of Convention of International Labour Organisation Termination of Employment Convention”, *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*, vol. 23, p. 166.

17. The Verkhovna Rada of Ukraine (1999), The Law of Ukraine “On trade unions, their rights and guarantees of activity”, *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*, vol. 45, p. 39.

Стаття надійшла до редакції 15.04.2019 року

УДК 339.543:339.9(477)

DOI: <https://doi.org/10.31732/2707-9155-2019-35-131-139>

Митне регулювання зовнішньоекономічної діяльності в Україні: історія і сучасність

Гіжевський В.К.

*Проректор, кандидат юридичних наук, професор,
ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»,
м. Київ, вул. Табірна, 30-32, 03113, Україна
тел.: (044) -45-569-85 , e-mail: gvk@krok.edu.ua
ORCID: 0000-0001-9697-6718*

Бабенко В.В.

*Здобувач вищої освіти ступеня магістр,
ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»,
м. Київ, вул. Табірна, 30-32, 03113, Україна
тел.: (067) 19-232-05 , e-mail: valy19@bigmir.net
ORCID: 0000-0001-9726-152X*

Customs regulation of foreign economic activities in Ukraine: history of formation and modernity

Hizhevskyy V.K.

*Vice-Rector, Candidate of Law Sciences (Ph.D), Professor
“KROK” University, st. Tabirna, 30-32, 03113, Kyiv, Ukraine
tel.: (044) -45-569-85, e-mail: gvk@krok.edu.ua
ORCID: 0000-0001-9697-6718*

Babenko V.V.

*Master student, “KROK” University,
st. Tabirna, 30-32, 03113, Kyiv, Ukraine
tel.: (067) 19-232-05 , e-mail: valy19@bigmir.net
ORCID: 0000-0001-9726-152X*

Анотація. У статті розглянуто поняття, сутність, зміст, мета, значення та основні напрями митного регулювання зовнішньоекономічної діяльності (далі – ЗЕД) в Україні. Наведено основні етапи еволюції вітчизняної системи митного регулювання та проаналізовано ключові особливості, характерні для кожного періоду. Реформування митної системи України є тривалим та ускладненим різноманітними об’єктивними та суб’єктивними чинниками. Законодавча база все ще залишається досить громіздкою та знаходиться в процесі постійного вдосконалення. Адаптація до міжнародних норм та правил потребує

все більшого сприяння з боку держави. Проведено порівняльний аналіз та дослідження розвитку нормативно-правового забезпечення адміністрування митних платежів в Україні. Недостатня прозорість практичного визначення митної вартості товарів під час виконання митних формальностей в нашій державі вважається чи не найбільшою і найголовнішою проблемою при нарахуванні митних податків та зборів від початку її запровадження. Висвітлено сучасний стан розвитку митного регулювання зовнішньоекономічної діяльності в Україні. Сьогодні розвиток світової економіки характеризується суттєвим збільшенням ускладнених міжнародних економічних зв'язків. Недосконалість митної політики держави значною мірою сприяє тінізації зовнішньоекономічної діяльності та передумує виникнення корупційних схем. Запровадження національної електронної транзитної системи та підключення України до New Computerised Transit System (далі – NCTS) – це не лише суттєве наближення нашої держави до світової практики, це встановлення єдиних правил з переміщення товарів через кордони для 35 країн в режимі реального часу. День початку роботи системи програмного продукту «NCTS» повинен стати новою датою для відліку чергової епохи в розвитку системи митного регулювання в історії незалежності нашої держави. Окреслено проблеми реалізації митної політики та надано пропозиції щодо вирішення основних проблем у системі митного регулювання в Україні. Сьогодні підвищення ефективності митної політики є обов'язковою передумовою успішної реалізації євроінтеграційних прагнень нашої держави.

Ключові слова: митне регулювання, зовнішньоекономічна діяльність, митні платежі, митні відносини, тарифні та нетарифні методи регулювання, адміністрування митних платежів.

Формул: 0, рис.: 0, табл.: 0, бібл.: 19.

Annotation. The article deals with the concepts, essence, sense, the purpose, values and the main directions of customs regulation of foreign economic activity (further - foreign trade activities) in Ukraine. The main stages of evolution of a domestic system of customs regulation are given and it is analysed characteristic key features for every period. Reforming of a customs system of Ukraine is long and complicated different objective and subjective factors. The legislative base still remains rather bulky and is in process of constant improvement. Adaptation to the international standards and rules demands the increasing assistance from the state. Comparative analysis and researches of development of standard legal support of administration of customs payments in Ukraine is carried out. The transparency of practical determination of customs value of goods is not sufficient during performance of customs formalities in our state it is considered nearly the biggest and most important problem when charging customs taxes and fees from the beginning of its introduction. Are lit the current state of development of customs regulation of foreign economic activity in Ukraine. Today development of world economy is characterized by significant increase in the complicated international economic relations. The imperfection of customs policy of the state considerably promotes a tenization of foreign economic activity and precedes emergence of corruption schemes. Introductions to a national electronic transit system and connection of Ukraine to New Computerised Transit System (further - NCTS) are not only significant approximations of our state to world practice, this establishment of uniform rules on movement of goods through borders for 35 countries in real time. Day of the beginning of work of a system of the NCTS software product has to become new date for counting of the next era in development of a system of customs regulation in the history of independence of our state. Problems of implementation of customs policy are outlined and offers on the solution of the main problems in the system of customs regulation in Ukraine are given. Today increase in efficiency of customs policy is preconditions of successful realization of eurointegration aspirations of our state.

Key words: Customs regulations, foreign economic activity, customs payments, customs relations, tariff and non-tariff methods of regulation, administration of customs payments.

Formulas: 0, *fig.:* 0, *tabl.:* 0, *bibl.:* 19.

**Постановка проблеми
в загальному вигляді та її
зв'язок із важливими науковими
чи практичними завданнями**

Кожна країна намагається позиціонувати себе на міжнародній арені як незалежна, сильна та правова держава. Сьогодні Україна має на меті вступити до впливових міжнародних організацій, таких як Європейський Союз та НАТО, але для цього потрібно формувати стабільну економічну систему, сприяти вільному обігу товарів, забезпечити умови для належного розвитку підприємництва.

Потрібно звернути увагу, що протягом останнього часу в Україні змінився вектор зовнішньоекономічної діяльності у бік євроінтеграційних аспектів розвитку. В свою чергу, зовнішньоекономічна діяльність є важливим складовим елементом національної економічної політики, в результаті чого підлягає державному регулюванню. Слід також зазначити, що актуальність досліджень з питань митного регулювання зовнішньоекономічної діяльності значно зростає в сучасних умовах, коли динамічно змінюється структура товарообігу між державами, зростає зацікавленість у застосуванні зарубіжного досвіду розвитку митного законодавства.

Сьогодні головні пріоритети зовнішньоекономічної діяльності України формуються в умовах економічних, політичних та соціальних змін, що в більшій мірі пов'язано із членством у Європейському співтоваристві. В умовах політичної та соціально-економічної нестабільності в нашій державі важливого значення набувають питання державного регулювання зовнішньоекономічної діяльності, яке проводиться у формі митного регулювання.

Вирішення проблем митного регулювання зовнішньоекономічної діяльності необхідно починати з розуміння сутності митного регулювання, дослідження сучасного стану проблем у його розвитку та наданні пропозицій щодо вдосконалення митного регулювання, що є одним з ключових завдань у напрямі зміцнення відносин України із країнами Європи та світу в цілому.

**Аналіз останніх досліджень
і публікацій**

Дослідженням особливостей митного регулювання ЗЕД в Україні займалися такі науковці, як: К.Ю. Величко, Ю.О. Голинський, О.Г. Гуменюк, В.О. Козуб, О.О. Мужев, В.В. Муляр, О.І. Новік, Л.Л. Носач, О.І. Печенка, О.В. Сторожук, Г.М. Свириденко, Л.О. Чернишова, Н.С. Ситник, В.Я. Дубик та інші.

**Не вирішені раніше частини
загальної проблеми**

Необхідно зауважити, що недостатньо дослідженим залишається питання щодо вивчення досвіду зарубіжних країн та шляхів удосконалення механізму митного регулювання зовнішньоекономічної діяльності в Україні.

Формулювання цілей статті

Метою статті є дослідження особливостей митного регулювання зовнішньоекономічної діяльності в Україні, визначення проблем та шляхів удосконалення митного регулювання для формування сприятливих умов для подальшого розвитку нашої держави.

**Виклад основного матеріалу
дослідження**

Наразі митне регулювання виступає важливим механізмом державного регулювання зовнішньоекономічної діяль-

ності, яке реалізується у відповідності до Конституції України [1].

Митне регулювання, згідно ст.1 Закону України «Про зовнішньоекономічну діяльність», – це регулювання питань, пов'язаних із встановленням мит та інших податків, які справляються в процесі переміщення товарів через митний кордон України, процедурами митного контролю, організацією діяльності органів митного контролю України» [3].

Слід зазначити, що митне регулювання зовнішньоекономічної діяльності в Україні проводиться з метою:

- забезпечення збалансованості економіки та рівноваги на внутрішньому ринку України;
- стимулювання структурних економічних змін, в тому числі у сфері зовнішньоекономічних відносин суб'єктів ЗЕД;
- формування сприятливих умов для залучення економіки України в світову економічну систему [5].

Основним його завданням є захист української економіки від зовнішніх негативних впливів [10].

Загалом, митне регулювання є однією із найбільш важливих сфер державного регулювання, оскільки саме митне регулювання розкриває принципи та засади формування міжнародних відносин, створення ефективної, прозорої та справедливої системи оподаткування для суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності [11]. Перш, ніж розглядати сучасний стан розвитку вітчизняної системи митного регулювання, проведемо дослідження еволюції розвитку митної політики в Україні.

Генезис розвитку системи митного регулювання ЗЕД в Україні проходив у 6 етапів.

Перший етап (1991–1993 рр.) характеризується майже цілковитою відсутністю митного регулювання. Митне регулювання на той час визначалося

митним тарифом СРСР 1981 р., а з січня 1993 р. було введено Єдиний митний тариф України [12]. І лише через 20 років з набранням чинності Митним кодексом України [2], в червні 2012 р. його дія була припинена.

Для другого етапу (1994–1995 рр.) характерне оподаткування експортно-імпортних операцій більшою мірою з фіскальною метою. У цей час формуються основи митної політики, зокрема у 1994 р. створюється Митно-тарифна рада [13], яку було ліквідовано в 2013 р. [14]. Слід зауважити, що впровадження на даному етапі фіскальних мит вплинуло на зниження темпів економічного занепаду та сприяло поступовому відновленню економіки і формуванню позитивного платіжного балансу держави [6].

Третій етап (1996–1998 рр.) характеризується впровадженням більш активних методів, спрямованих на захист вітчизняної промисловості. На цьому етапі система митного регулювання приводиться у відповідності до вимог Генеральної угоди з тарифів і торгівлі 1994 року (далі – ГАТТ) [15] та Світової Організації Торгівлі (далі – СОТ). Ставки на імпорт сировини встановлені на мінімальному рівні, вводиться експортне мито на певні види товарів.

На четвертому етапі (1999–2005 рр.) проходить вдосконалення митного регулювання згідно норм міжнародного митного законодавства та вимог ГАТТ/СОТ. Проводиться поступова оптимізація ставок мита та товарної номенклатури. Підвищення ставок мита на готову продукцію сприяє тінізації економіки та виникненню контрабандних схем.

На п'ятому етапі (2006–2010 рр.) активізується співпраця із СОТ шляхом підписання 35 із 44 двосторонніх протоколів стосовно доступу до ринків товарів та послуг. У 2008 р. Украї-

на стає повноправним членом Світової Організації Торгівлі, в рамках якої проводиться лібералізація імпортного та експортного тарифів, що супроводжується зниженням ставок мита на значну кількість товарів [18]. Наприклад, Україна прийняла на себе зобов'язання не застосовувати обов'язкові мінімальні експортні ціни, знизити експортні мита на насіння олійних культур, металолом кольорових і чорних металів, зниження рівня імпортного тарифного захисту тощо [17].

Шостий період (з 2010 р. по теперішній час) характеризується змінами в структурі митного регулювання, що посилює контроль за правильністю визначення митної вартості, класифікації та країни походження товарів. Ключовими пріоритетами реформування митниці стають скорочення часу митного оформлення, впровадження митного пост аудиту, єдиного вікна та електронного декларування товарів [6]. Головною особливістю цього етапу є введення в дію нового Митного Кодексу, який радикально змінює митне законодавство держави в цілому. Він містить низку нововведень, які направлені на спрощення процедур митного оформлення товарів [2].

Як бачимо, за весь період незалежності митна політика в Україні підлягала багатьом змінам в інституційному забезпеченні її організації. Так, Україна пройшла складний та важливий етап становлення митної політики. В той же час, законодавство і надалі залишається складним і громіздким, не дивлячись на те, що прийняття Митного кодексу призвело до об'єднання багатьох нормативних документів [9].

Сучасна митна діяльність України являє собою систему заходів, направлених на імplementацію основних положень митної політики. Основними засобами митного регулювання виступа-

ють: тарифні (митний контроль, митне оформлення) та нетарифні (ліцензування, митні обмеження) [8].

Раніше головною метою митного регулювання був збір митних платежів для формування державного бюджету, але сьогодні митна політика зазнає кардинальних змін та потребує системного підходу при визначенні ролі митних органів України.

Наразі діяльність митних органів спрямована на створення сприятливих зовнішньоекономічних умов для забезпечення ефективного сталого розвитку України шляхом реалізації конкретних заходів у наступних сферах суспільного життя: у сфері державної безпеки; у сфері безпеки державного кордону України; в економічній сфері; в екологічній сфері [10].

Сьогодні основними напрямками митного регулювання є:

- 1) формування митного середовища для імпорту товарів (робіт, послуг) на митну територію України;
- 2) покращення комунікації між митними органами та суб'єктами ЗЕД;
- 3) перешкоджання ввезенню неякісних товарів на територію України;
- 4) імplementація сучасних інноваційних технологій для вдосконалення митних послуг [8].

Наразі вітчизняна митна політика передбачає забезпечення її єдності на всій території нашої держави, координацію зусиль усіх підрозділів Державної податкової служби України, Державної митної служби (знаходяться у процесі створення) на виконання її пріоритетних напрямків роботи, удосконалення нормативно-правової бази, тісної взаємодії із митними органами інших країн [4].

На сьогоднішній день митна політика нашої держави характеризується недосконалістю, викликаною значною мірою у загальному обсязі обігу товарів,

які переміщуються шляхом контрабанди; великою кількістю правопорушень у сфері інтелектуальної власності; невідповідністю діючої системи митного контролю сучасним стандартам пропускної спроможності; наявністю шахрайських і корупційних схем у системі митного регулювання; значним обсягом тінізації зовнішньоекономічної діяльності вітчизняних підприємств тощо [4].

Для підвищення ефективності митного регулювання необхідно, в першу чергу, насамперед: стабілізувати ситуацію в країні; сформувані пріоритетні напрямки державної підтримки розвитку галузей народного господарства, які саме забезпечують державу високоякісними конкурентоспроможними товарами; ввести обмеження на продукцію, імпорт якої може зашкодити національному товаровиробнику; забезпечити підвищення конкурентоспроможності вітчизняної продукції; сприяти залученню іноземних інвестицій та інтеграції вітчизняної економіки у світову [4].

Також варто звернути увагу, що прийняття 12 вересня 2019 р. Закону України «Про режим спільного транзиту та запровадження національної електронної транзитної системи» [16] (набирає чинності 25 березня 2020 р.) має сприяти оптимізації митних процедур та забезпечити їх прозорість у відповідності до європейської практики. Підключення України до системи New Computerised Transit System надасть можливість нашій державі налагодити обмін митною інформацією в режимі реального часу з 35 країнами Європейського Союзу. Саме цей момент має стати точкою відліку для нового (наступного) сьомого етапу розвитку митного регулювання в Україні.

Висновки і перспективи подальшого дослідження

Розглянувши сучасні тенденції та умови розвитку системи митного регулювання в Україні, можна зробити висновки, що пріоритетами у цій сфері повинні стати: захист національних інтересів держави з одночасним застосуванням міжнародних вимог та стандартів; спрощення митних процедур; формування сприятливого середовища для учасників ЗЕД; удосконалення чинного митного законодавства; підвищення ефективності системи виявлення та запобігання негативним явищам у сфері зовнішньоекономічної діяльності.

Таким чином, в умовах євроінтеграції ведення ефективної митної політики України сприятиме: спрощенню доступу до ринку збуту українських товарів на європейські ринки; залученню іноземних інвестицій; покращенню ділового іміджу України у світі; швидкому економічному реформуванню тощо. Адже саме система митного регулювання в Україні повинна створити достатньо сприятливі умови для адаптації національної економіки до міжнародної конкуренції не лише шляхом приєднання до системи вільного переміщення ресурсів.

Отже, можна вважати, що перспективною формою подальшого удосконалення митної політики є уніфікація вітчизняного митного законодавства у відповідності до світових норм, зокрема в частині забезпечення соціальної справедливості у сфері митної політики; забезпечення стабільності митного законодавства; впровадження загальновізнаних світових стандартів митної діяльності держави; надання можливості вибору альтернативних варіантів поведінки учасникам митних процесів; забезпечення ефективного митного контролю.

Для цього необхідно внести відповідні зміни та доповнення до чинного законодавства нашої держави в частині:

- відходу від превалювання фіскального пріоритету у системі адміністрування митних платежів;
- зменшення податкового тягаря непрямих податків (стосується податку на додану вартість (далі – ПДВ), в тому числі чіткого визначення порядку нарахування платежів при виконанні митних формальностей та заборони нарахування податку на податки (стосується

нарахування ПДВ при оформленні імпорту на суму митної вартості, мита та акцизного податку) [19];

- забезпечення умов для прозорого розрахунку митної вартості;
- перегляду і спрощення процедури застосування пільг у митному регулюванні.

Подальші дослідження мають бути направлені на розробку рекомендацій щодо забезпечення високої ефективності митного регулювання України за умов членства України у Європейському Союзі.

Література

1. Конституція України станом на 21 лют. 2019 р. / Верховна Рада України : веб-сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80/ed20190221> (дата звернення 15.02.2019).
2. Митний кодекс України станом на 7 листоп. 2019 р. № 4495-6. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4495-17/ed20190922> (дата звернення 15.02.2019).
3. Про зовнішньоекономічну діяльність : Закон України від 16 квіт.1991 р. № 959-12. *Відомості Верховної Ради України*. 1991. 16 лип.
4. Голинський Ю.О. Митна політика та її вплив на менеджмент зовнішньоекономічної діяльності. *Молодий вчений*. 2018. Вип. 10 (62). С. 745–748.
5. Гуменюк О.Г. До питання про основні принципи митного регулювання зовнішньоекономічної діяльності. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2016. Вип. 16 (4). С. 113–116.
6. Гуменюк О.Г. Еволюція системи митно-тарифного регулювання зовнішньоекономічної діяльності. *Економіка і суспільство*. 2018. Вип. 14. С. 784–791.
7. Митне регулювання зовнішньоекономічної діяльності: навчальний посібник / К.Ю. Величко, В.О. Козуб, Л.Л. Носач, Л.О. Чернишова, О.І. Печенка. Харків, 2017. 221 с.
8. Мужев О.О. Імплементация сучасних заходів митної політики в Україні. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2018. Вип. 18. С. 165-169.
9. Новік О.І. Еволюція становлення нормативно-правового забезпечення адміністрування митних платежів в Україні. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2017. Вип. 13 (2). С. 44-50.
10. Сторожук О.В., Свириденко Г.М. Митно-тарифне регулювання як фактор забезпечення зовнішньоекономічної безпеки держави в умовах інтеграції. *Глобальні та національні проблеми економіки*. 2017. № 17. С. 94-98.
11. Ситник Н.С., Дубик В.Я., Голинський Ю.О. Сучасна митна політика в умовах поглиблення інтеграційних процесів. Збірник тез доповідей та матеріалів учасників круглого столу студентського Науково-практичного гуртка митної справи кафедри державних та місцевих фінансів. 27 березня 2018 р. Львів : ФУФБ, 2018. 112 с.
12. Про Єдиний митний тариф України : Декрет Кабінету Міністрів України від 11 січ. 1993 р. № 4-93. *Відомості Верховної Ради України*. 1993. 23 берез.
13. Про Митно-тарифну раду України : Постанова Кабінету Міністрів України від 07 лют. 1994 р. № 62. URL: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/995_420 (дата звернення 05.04.2019).
14. Про ліквідацію деяких консультативних, радничих та інших допоміжних органів, утворених Кабінетом Міністрів України : Постанова Кабінету Міністрів України від 13 берез. 2013 р. № 180. *Офіційний вісник України*. 2013. 2 квіт.

15. Генеральна угода з тарифів і торгівлі 1994 року від 15 квіт. 1994 р. *Офіційний вісник України*. 2010. 12 листоп.
16. Про режим спільного транзиту та запровадження національної електронної транзитної системи : Закон України від 12 верес. 2019 р. № 78-20. *Відомості Верховної Ради України*. 2019. 11 жовт.
17. Про заснування Світової організації торгівлі : Угода від 15 квіт. 1994 р. *Офіційний вісник України*. 2010. 5 лип.
18. Про вступ України до Світової організації торгівлі : Протокол від 05 лют. 2008 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/981_049 (дата звернення 5.04.2019).
19. Податковий кодекс України : станом на 20 жовт. 2019 р. № 2755-17. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/2755-17> (дата звернення 5.04.2019).

Reference

1. Constitution of Ukraine (1996, June 28), Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrainy. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80/ed20190221> (Accessed 15 February .2019).
2. Customs Code Ukraine (2012, March 13). Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrainy. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4495-17/ed20190922> (Accessed 15 February 2019).
3. The Verkhovna Rada of Ukraine (1991), The Law of Ukraine “On foreign economic activity”, Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrayiny, vol. 29., p. 377.
4. Holynskyy, Yu.O. and Mulyar, V.V. (2018), “Customs policy and its influence on foreign economic activity management”, *Young Scientist*, vol. 10 (2), pp. 745-748.
5. Humenyuk, O.H. (2016), “Over the issues of main principles of customs regulations of foreign economic activity”, *Scientific bulletin of the Kherson state university*, vol. 16 (4), pp. 113-116.
6. Humenyuk, O.H. (2018), “Evolution of the system of customs-tariff regulation of foreign economic activity”, *Economy and society*, vol. 14, pp. 784-791.
7. Velichko, K.Yu., Kozub, V.O., Nosach, L.L., Chernishova, L.O. and Pechenka, O. I. (2017) *Customs regulations of foreign economic activity*, Publishing house Fort, Kharkiv, Ukraine.
8. Muzhev, O.O. (2018), “Implementation of current policy current measures in Ukraine”, *Scientific bulletin of the Uzhhorod national university*, vol. 18, pp. 165-169.
9. Novik, O.I. (2017), “The evolution of regulatory support customs duties administration in Ukraine”, *Scientific bulletin of the Uzhhorod national university*, vol. 13 (2), pp. 44-50.
10. Storozhuk, O.V. and Sviridenko, G.M. (2017), “Customs and tariff regulation as a factor of foreign state security under european integration”, *Global and national problems of economy*, vol. 17, pp. 94-98.
11. Sytnyk, N.S., Dubyk, V.Ya. and Holynskyy, Yu.A. (2018), “Modern customs policy in the conditions of deepening of integration processes”, *Zbirnyk tez dopovidej ta materialiv uchasnykh kruhloho stolu students'koho Naukovo-praktychnoho hurtka mytnoi spravy kafedry derzhavnykh ta mistsevykh finansiv* [Collection of theses of reports and materials of participants of a round table of student scientific and practical circle of customs affairs of department of the public and local finances], FUFB, Lviv, Ukraine.
12. Cabinet of Ministers of Ukraine (1993), “Decree “About a common customs tariff of Ukraine”, Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrainy, vol. 12., p. 107.
13. Cabinet of Ministers of Ukraine (1994), “Resolution “About mitno tariff Rada of Ukraine”. URL: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/995_420 (Accessed 5 April 2019).
14. Cabinet of Ministers of Ukraine (2013) “Resolution “About liquidation of some advisory, advisory and other subsidiary bodies formed by the Cabinet Ministriv Ukraine”, *Ofitsiyni Visnyk Ukrainy*, vol. 23, p. 781.
15. General Agreement on Tariffs and Trade (1994), *Ofitsiyni Visnyk Ukrainy*, vol. 84., p. 2989.
16. The Verkhovna Rada of Ukraine (2019), The Law of Ukraine “On about the mode of the general transit and introduction to the National electronic transit system”, Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrainy, vol. 41, p. 232.

17. Agreement on establishment of the World Trade Organization of 15.04.1994 in edition of 15.04.1994 (1994). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_342 (Accessed 5 April 2019).

18. Protocol on the entry of Ukraine into the World Trade Organization of 05.02.2008 (2008). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/981_049 (Accessed 5 April 2019).

19. Tax Code Ukraine (2010, December 02). Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrayiny. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/2755-17> (дата звернення 5 Apr il 2019).

Стаття надійшла до друку 17 травня 2019 року

Розділ 4

Кримінальне право та криминологія; кримінально-виконавче право. Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність

УДК 355.40

DOI: <https://doi.org/10.31732/2707-9155-2019-35-140-147>

Перспективи запровадження інституту приватної детективної діяльності в Україні

Француз А.Й.

*Герой України, Заслужений юрист України,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри державно-правових дисциплін,
ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»,
м. Київ, вул. Табірна, 30-32, 03113, Україна
тел.: (050) -33-944 -02 , e-mail: AnatoliyFJ@krok.edu.ua
ORCID: 0000-0003-2861-1252*

Галагоза В.О.

*Аспірант, ВНЗ «Університет «КРОК»,
м. Київ, вул. Табірна, 30-32, 03113, Україна
тел.: (066)-31-653-65, e-mail: vankif15@gmail.com
ORCID: 0000-0002-2989-9887,*

Prospects for introduction of private detective activity institute in Ukraine

Frantsuz A.J.

*Hero of Ukraine, Honored Lawyer of Ukraine
Doctor of Laws Sciences, Professor,
Professor of Department of State Legal Disciplines,
“KROK” University, st. Tabirna, 30-32, 03113, Kyiv, Ukraine
tel.: (050) -33-944 -02 , e-mail: AnatoliyFJ@krok.edu.ua
ORCID: 0000-0003-2861-1252*

Halahoza V.O.

Postgraduate student, "KROK" University,
st. Tabirna, 30-32, 03113, Ukraine
tel.: (066)-31-653-65, e-mail: vankif15@gmail.com
ORCID:0000-0002-2989-9887

Анотація. У статті досліджено перспективи запровадження інституту приватної детективної діяльності в Україні. Автор статті розкриває проблемні аспекти запровадження інституту приватної детективної діяльності в Україні. В статті проаналізовано законодавство України та міжнародні договори які регулюють діяльність приватних детективів. Досліджується питання адаптації інституту приватної детективної діяльності до правового поля України та подальшого його розвитку. Зазначаються перелік нормативно-правових актів, які містять суперечність щодо діяльності приватного детектива в Україні. Акцентовується увага на можливих негативних та позитивних аспектах діяльності приватних детективів. Зазначено пропозиції по вирішенню питань законодавчого регулювання приватної детективної діяльності. Звертається увага на перелік обов'язкових положень які повинен містити закон який буде регулювати приватну детективну діяльність. Зазначається вичерпний перелік повноважень приватного детектива. Аналізується сучасний стан розвитку інституту приватної детективної діяльності в Україні. Зазначається конкретний перелік конституційних прав та свобод людини і громадянина які можуть бути порушені при здійсненні приватної детективної діяльності, зокрема права людини на невтручання в особисте життя та сімейне життя. Проаналізовано етапи законодавчої процедури щодо законопроекту про приватну детективну діяльність. Зазначаються правові підстави та організаційно-правові форми здійснення приватної детективної діяльності. Аналізується перелік принципів на яких повинна базуватися діяльність приватного детектива в Україні. Проаналізовано зарубіжний досвід діяльності інституту приватного детектива. Наводиться порівняльна характеристика приватної детективної діяльності та діяльності державних правоохоронних інституцій. Наголошується на необхідності запровадження іноземного досвіду для здійснення приватної детективної діяльності в Україні. Обґрунтовується посилення відповідальності приватних детективів за порушення норм законодавства при здійсненні професійної діяльності. Зазначаються запобіжники порушення конституційних прав і свобод людини і громадянина через прийняття відповідних нормативно - правових актів.

Ключові слова: приватна детективна діяльність, приватний детектив, інститут приватного детектива.

Формул: 0, рис.: 0, табл.: 0, бібл.: 11.

Annotation. The article explores the prospects of establishing an institute of private detective activity in Ukraine. The author of the article reveals the problematic aspects of establishing an institute of private detective activity in Ukraine. The article analyzes the legislation of Ukraine and international treaties governing the activity of private detectives. The issue of adaptation of the private detective activity institute to the legal field of Ukraine and its further development is investigated. The list of legal acts that contradict the activity of a private detective in Ukraine is noted. Attention is drawn to possible negative and positive aspects of private detectives. Suggestions for resolving the issues of legislative regulation of private detective activity are stated. Attention is drawn to the list of mandatory provisions that must be contained in the law governing private detective activity. An exhaustive list of the powers of a private detective is indicated. The

current state of development of the Institute of Private Detective Activity in Ukraine is analyzed. A specific list of constitutional rights and freedoms of a person and a citizen, which may be violated in the exercise of private detective activity, in particular the human right to non-interference with privacy and family life, is noted. The stages of the legislative procedure on the draft law on private detective activity are analyzed. Legal grounds and organizational - legal forms of private detective activity are indicated. The list of principles on which the activity of a private detective in Ukraine should be based is analyzed. The foreign experience of the activity of the private detective institute is analyzed. The comparative characteristics of private detective activity and the activity of state law enforcement institutions are given. The necessity of introducing foreign experience for private detective activity in Ukraine is emphasized. Increased responsibility of private detectives for violation of the rules of the law in carrying out professional activity is substantiated. Fuses of violation of the constitutional rights and freedoms of the person and the citizen by adoption of the corresponding normative - legal acts are noted.

Keywords: *private detective activity, private detective, institute of private detective.*

Formulas: 0, **fig.:** 0, **tabl.:** 0, **bibl.:** 11.

Постановка проблеми

Міжнародний досвід країн демократії засвідчує необхідність розроблення вітчизняної системи, яка дозволить функціонувати приватним детективним агентствам. Приватна детективна діяльність в Україні законодавчо неврегульована. В законах немає прямої заборони на здійснення детективної діяльності, але й немає і законодавчого її регулювання. Проте їх виникнення і поширення на території України, навіть без належного правового регулювання, свідчить про об'єктивну затребуваність з боку суспільства у їх діяльності, але відсутність контролю та належного правового регулювання створює сприятливі передумови для здійснення правопорушення. Тому актуальним питанням на сьогодні є дослідження можливості запровадження інституту приватної детективної діяльності в Україні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Науковці до цього часу не приділяли значної уваги запровадженню інституту приватної детективної діяльності в Україні, хоча окремі з них, досліджуючи діяльність приватної детективної діяльності, частково торкалися даної

теми, зокрема, серед них слід відзначити: І.Б. Гончаренко, Ю.О. Михайлова, С.К. Даниленка В.І. Литвиненка, А.Й. Француза, В.В. Корольову.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

На даний час питання легалізації приватної детективної діяльності в Україні обмежується невеликою кількістю наукових праць. Питання дослідження запровадження інституту приватних детективів в Україні на даний час є досить актуальним. Вона викликана динамічними змінами у суспільно-політичному житті та економічному поступі України. [1]. Актуальність питання законодавчого забезпечення приватної детективної діяльності підтверджується як результатами розгляду проектів законів уже поданих до Верховної Ради України, так і науковими роботами у даній галузі. Тому автор статті звернув особливу увагу на можливість запровадження інституту приватної детективної діяльності в аспекті адаптації даного інституту в законодавство України.

Формулювання цілей статті

Метою статті є дослідження перспектив запровадження інституту приватної детективної діяльності в Україні.

Виклад основного матеріалу дослідження

У травні 2012 року було створено «Всеукраїнську асоціацію приватних детективів», до складу даної асоціації входять майже 50 підприємств, які надають послуги у сфері приватної детективної діяльності. На території країни створюються детективні агентства, правові підстави і характер діяльності яких виглядає сумнівними. На даний час приватна детективна діяльність продовжує розвиватися. Приватні детективи в Україні посилаються як на підставу своєї діяльності на Національний класифікатор професій України, затверджений наказом Державного комітету з питань технічного регулювання та споживчої політики від 11.10.2010 №0457609-10. Згідно з документом приватна детективна діяльність отримала код КВЕД: 80.30 «Проведення розслідування», який містить у собі «діяльність з розслідування та діяльність детективів», а також «будь-яку діяльність приватних детективів незалежно від типу клієнта або цілей розслідування» (код 80.30) [2].

Відповідно до Закону України «Про інформацію», на який також посилаються приватні детективи у своїй діяльності, з клієнтом укладається договір з приводу надання у переважній більшості інформаційно-аналітичних послуг, а не детективних. Виходячи з вище зазначеного логічним постає питання про законодавче регулювання діяльності приватних детективів в Україні. Виникає питання, починаючи з 1990 року чому Верховна Рада України практично ніколи не знімала з порядку денного питання про прийняття закону, що регулює діяльність детективів. На жаль на даний час закон так і не прийнято. Тільки у період з 2000 по 2015 р. було внесено і зареєстровано вісім законопроектів про приватну детективну діяльність. Участь

у створенні цих законопроектів брали провідні в Україні науковці і практики. Останній проект № 3726 нині пройшов перше читання у Верховній Раді України. Така багата практика законотворчої діяльності у галузі приватної детективної діяльності вимагає ґрунтовного осмислення і виокремлення найбільш вдалих положень, які можуть бути використані у майбутньому законі. Приватна детективна діяльність може розглядатися як один із альтернативних недержавних механізмів забезпечення прав людини і громадянина [3].

Впровадження в Україні інституту приватного детектива і подальша його правова регламентація є відповідальним кроком, який вимагає ретельного дослідження усіх позитивних та негативних наслідків, що можуть впливати із цього, з урахуванням історичної тягlosti, історико-філософського осмислення, демократичних підходів цивілізаційних канонів науки і практики Європейських народів демократичних держав.

Супротивники інституту приватних детективів зазначали, що запровадження детективної діяльності в Україні призведе до порушення прав і свобод громадян, зокрема права людини на невтручання в особисте життя та сімейне життя, закріплене у ст. 31 Конституції України [4], ст. 18 Європейської конвенції із захисту прав людини та основоположних свобод, ст. 11 Закону України «Про інформацію» [5]. Стаття 182 Кримінального Кодексу України встановлює юридичну відповідальність за порушення недоторканності приватного життя. Предметом злочину є конфіденційна інформація про особу. Нею є відомості про приватне життя особи, що становлять її особисту чи сімейну таємницю (зокрема, інформація про освіту, сімейний стан, релігійність, стан здоров'я, дату і місце народження, майновий стан та інші персональні дані про

особу). Особисту таємницю становлять відомості про приватне життя конкретної особи, які ця особа бажає зберегти у таємниці від інших осіб. Такими відомостями можуть бути відомості про її здоров'я, хобі, особливості сімейних стосунків. Сімейна таємниця – відомості про приватне життя членів окремої сім'ї чи декількох сімей, які вони бажають зберегти у таємниці від сторонніх осіб.

Для того, щоб приватна детективна діяльність узгоджувалася з недоторканістю приватного і сімейного життя, вона підлягає належній правовій регламентації. Законодавчо повинні бути закріплені наступні норми: по-перше, перелік детективних прав має бути вичерпним (більшість законопроектів містять не вичерпний перелік прав приватного детектива); по-друге, окремі дії суб'єктів приватної детективної (розшукової) діяльності повинні проводитися виключно за згодою фізичних та юридичних осіб; по-третє, вимагає чіткої регламентації порядок проведення внутрішнього огляду суб'єктами приватної детективної (розшукової) діяльності споруд, приміщень, інших об'єктів; по-четверте, існує необхідність у визначенні порядку та вимог щодо змісту, оформлення, строків розгляду письмового звернення приватного детектива (приватного детективного агентства) до органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб, підприємств, установ, організацій, громадських об'єднань, а також до фізичних осіб [6].

Аналізуючи вище зазначене можна зробити висновок, що закон, який повинен буде регулювати приватну детективну діяльність в Україні повинен чітко окреслювати компетенцію приватних детективів при здійсненні професійної діяльності. Надзвичайно важливо не тільки легалізувати приватну детектив-

ну діяльність, а й встановити належний контроль з боку держави, встановивши гарантії захисту конституційних прав та свобод. Унормування детективної діяльності в Україні є необхідним не тільки з позиції визначення правового статусу приватного детектива, прав і повноважень, організаційно-правових форм їхньої діяльності але із позиції того, що приватна детективна діяльність тісно пов'язана із конституційними правами людини і громадянина. Легалізація приватної детективної діяльності в Україні на засадах суворого дотримання конституційних прав і свобод людини та громадянина дозволить розширити перелік послуг, які можуть надаватися приватними детективами з питань розшуку зниклого майна, виявлення порушень прав інтелектуальної власності а саме незаконне використання товарних знаків [7].

Враховуючи вимоги Європейської конвенції з прав людини, норм Конституції України щодо дотримання конституційних прав і свобод людини та громадянина в сфері недоторканості житла, гарантування таємниці листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції, заборони збирання, зберігання, використання та поширення інформації про особу без її згоди мають бути уточненими окремими положення проекту Закону «Про приватну детективну (розшукову) діяльність», а сама приватна детективна діяльність має здійснюватися із суворим дотримання принципу верховенства права. Загалом легалізація приватної детективної діяльності в Україні збільшить можливість громадян у захисті своїх конституційних прав, свобод та законних інтересів; закладе законодавчу основу для створення нових робочих місць; збільшить надходження до бюджету за рахунок сплати суб'єктами приватної детективної діяльності податків; дасть

можливість підвищити відповідальність правоохоронних органів держави в питаннях реагування на потреби громадян та суспільства; зумовить процес інтеграції приватного детективного підприємництва України в діяльність Всесвітньої асоціації детективів; підвищить імідж України як демократичної, правової, соціальної держави серед країн світу [8].

Однією із перепон легалізації приватної детективної діяльності в Україні є суперечність нормам кримінально-процесуального законодавства. Детективам надано можливість збирати докази в рамках кримінального провадження. А це є неприпустимим для такого виду діяльності. Але з одного боку детективам надано право збирати лише відомості та дані, які можуть бути визнані доказами лише після дослідження у суді (ст. 23 Кримінального Процесуального Кодексу України) [9]. Також здійснення зовнішнього спостереження на відкритій місцевості суперечить Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність», так як це компетенція виключно оперативних підрозділів. Зовнішнє спостереження в розрізі закону «Про оперативно-розшукову діяльність» здійснюється «із застосуванням оперативних та оперативно-технічних засобів». Відтак, зовнішнє спостереження без застосування таких засобів не буде вважатись оперативно-розшуковою діяльністю. Відповідно до ч. 5 статті 246 Кримінального Процесуального Кодексу України за рішенням слідчого чи прокурора до проведення негласних слідчих (розшукових) дій можуть залучатися також інші особи. Тобто, можна зробити висновок про те, що є можливим залучення приватного детектива [10].

Отже, у контексті вищезазначеного, діяльність приватних детективів за умови належної правової регламентації

може узгоджуватися з недоторканістю особистого та сімейного життя [11]. Доцільно також у разі легалізації детективної діяльності доповнити Кримінальний Кодекс України та Кодекс України про адміністративні правопорушення нормами, які встановлювали б відповідальність за перевищення повноважень службовців приватних охоронних або детективних служб та використання технічних засобів отримання інформації, що порушують таємницю особистого життя, телефонних переговорів тощо [12].

За змістом приватна детективна діяльність наближена до правоохоронної системи. Водночас, досліджуючи особливості здійснення детективної діяльності в інших країнах, фахівцями зазначається, що приватна детективна діяльність відрізняється від правоохоронної діяльності, здійснюваної державними органами, за такими ознаками: приватна детективна діяльність здійснюється на договірній основі й розрахована на отримання прибутку; приватна детективна діяльність базується на договірних відносинах, де чітко визначені межі й час виникнення та припинення цих відносин; особи, які здійснюють приватну розшукову діяльність, не наділені повноваженнями посадових осіб правоохоронних органів і в разі порушення своїх обов'язків несуть відповідальність в іншому порядку, ніж посадові особи державних правоохоронних органів; приватна детективна діяльність носить переважно превентивний характер. Компетенція цих структур закінчується (переходить до державних правоохоронних органів) у разі скоєння злочинних дій стосовно клієнта [13].

Висновки

У багатьох країнах світу приватна детективна діяльність ефективно доповнює діяльність правоохоронних орга-

нів та відіграє важливу роль у протидії злочинності, оскільки результати їх діяльності можуть бути використані як докази в суді при розгляді майже усіх категорій справ. При прийнятті Закону «Про приватну детективну діяльність» слід звернути особливу увагу на розроблення дієвих механізмів, які надавали б приватним детективам реальні можливості для збору різного роду інформації, забезпечували їм максимальне сприяння в її отриманні, а також гарантували

їх особисту безпеку та встановлення конкретного переліку повноважень приватного детектива для недопущення порушення конституційних прав та свобод людини та громадянина при здійсненні професійної діяльності.

Особливої ваги набуває потреба у запровадженні іноземного досвіду держав з його наступною адаптацією до національних правових, суспільних економічних, реалій та з урахуванням перспектив подальшого розвитку в даній галузі.

Література

1. Француз А.Й. Становлення, розвиток, діяльність інституцій приватних детективів: вітчизняна і зарубіжна практика. Теоретико-правові аспекти. *Теоретико-правові засади становлення, розвитку та діяльності інституту приватних детективів: вітчизняна та зарубіжна практика*: тези міжнародної науково-практичної конференції, 2 берез. 2017 року. Київ: Вищий навчальний заклад «Університет економіки та права «КРОК», 2017. С. 4-16.
2. Юрко С.С. Недержавна охоронна і правоохоронна діяльність в Україні : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.10. / Національний університет «Одеська юридична академія», Одеса, 2017. 252 с.
3. Корольова В.В. Суб'єкти приватної детективної діяльності в механізмі забезпечення прав і свобод людини і громадянина. *Теоретико-правові засади становлення, розвитку та діяльності інституту приватних детективів: вітчизняна та зарубіжна практика*: тези міжнародної науково-практичної конференції, 2 берез. 2017 року. Київ: Вищий навчальний заклад «Університет економіки та права «КРОК», 2017. С. 110-113.
4. Конституція України від 28 червня 1996 року URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> (дата звернення 15.04.2019). Про інформацію: Закон України від 02.10.1992 № 2657-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12> (дата звернення 15.04.2019)
6. Засць А. Приватна детективна діяльність в Україні і конституційні права людини. *Теоретико-правові засади становлення, розвитку та діяльності інституту приватних детективів: вітчизняна та зарубіжна практика*: тези міжнародної науково-практичної конференції, 2 берез. 2017 року. Київ: Вищий навчальний заклад «Університет економіки та права «КРОК», 2017. С. 58-64.
7. Гончаренко І. Б., Михайлова Ю.О. Проблемні питання законодавчих пропозицій щодо легалізації приватної детективної діяльності в Україні. *Публічне право*. 2016. № 2, С. 196-203. URL: https://nbuv.gov.ua/UJRN/pp_2016_2_28 (дата звернення 21.03.2019)
8. Даниленко С. К. Поняття, зміст детективних послуг та перспективи їх розвитку в Україні. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2015. № 3. С. 84-86. URL: https://nbuv.gov.ua/UJRN/Pupch_2015_3_27 (дата звернення 21.03.2019)
9. Кримінальний процесуальний кодекс України: № 4651-VI від 13 квітня 2012 р. URL: <https://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/4651-17> (дата звернення 16.03.2019)
10. Риженко І.М. Приватна детективна діяльність в Україні в контексті реалізації права на особисте життя. *Митна справа*. 2013, №1. С. 385-389.
11. Підюков П.П. Проблеми легалізації в Україні приватної детективної діяльності та започаткування спеціальної підготовки її суб'єктів. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*, 2016. № 2. С. 165-177.
12. Курта Є.О. Проблеми законодавчого врегулювання здійснення приватної детективної

діяльності в Україні на сучасному етапі. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2017. № 4, С. 254-260.

13. Ведерніков Ю.А. Правоохоронна діяльність в Україні: теоретико-правовий аспект. Дніпро: Знання України, 2015. 219 с.

Reference

1. Frantsuz, A. (2017), "Formation, development, activity of institutions of private detectives: domestic and foreign practice. Theoretical and legal aspects", *Teoretyko-pravovi zasady stanovlennia, rozvytku ta diial'nosti instytutu pryvatnykh detektyviv: vitchyzniana ta zarubizhna praktyka* [Theoretical and Legal Foundations of the Establishment, Development and Activity of the Institute of Private Detectives: Domestic and Foreign Practice], Mizhnarodnoi naukovo-praktychna konferentsiya [International scientific and practical conference], «KROK» University, Ukraine, pp. 4-16.
2. Yurko, S.S. (2017), "Non-state security and law enforcement activities in Ukraine", Abstract of Ph.D. dissertation, International Law, National University "Odessa Law Academy", Kyiv, Ukraine.
3. Korolova, V.(2017), "Subjects of private detective activity in the mechanism of ensuring the rights and freedoms of the individual and the citizen", *Teoretyko-pravovi zasady stanovlennia, rozvytku ta diial'nosti instytutu pryvatnykh detektyviv: vitchyzniana ta zarubizhna praktyka* [Theoretical and Legal Foundations of the Establishment, Development and Activity of the Institute of Private Detectives: Domestic and Foreign Practice], Mizhnarodnoi naukovo-praktychna konferentsiya [International scientific and practical conference], «KROK» University, Ukraine, pp. 110-113.
4. The Verkhovna Rada of Ukraine (1996), The Constitution of Ukraine, available at: <https://zakon.rada.gov.ua/lavs/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> (Accessed 15 April 2019)
5. The Verkhovna Rada of Ukraine (2014), The Law of Ukraine "On information", available at: <https://zakon.rada.gov.ua/lavs/show/2657-12> (Accessed 15 April 2019)
6. Zaec, A (2017), "The private detective activity in Ukraine and constitutional rights of human", *Teoretyko-pravovi zasady stanovlennia, rozvytku ta diial'nosti instytutu pryvatnykh detektyviv: vitchyzniana ta zarubizhna praktyka* [Theoretical and Legal Foundations of the Establishment, Development and Activity of the Institute of Private Detectives: Domestic and Foreign Practice], Mizhnarodnoi naukovo-praktychna konferentsiya [International scientific and practical conference], «KROK» University, Ukraine, pp. 58-64.
7. Honcharenko, I. B. and Mykhajlova, Yu. O. (2016), "Problematic issues of legislative proposals on the legalization of private detective activity in Ukraine", *Publichne pravo*, vol. 2, pp. 196-203. available at: https://nbuv.gov.ua/UJRN/pp_2016_2_28 (Accessed 21 March 2019)
8. Danylenko, S. K. (2015), "Concept, content of detective services and prospects for their development in Ukraine", *Pivdennoukrains'kyj pravnychyy chasopys*, vol. 3, pp. 84-86, available at: https://nbuv.gov.ua/UJRN/Pupch_2015_3_27 (Accessed 21 March 2019)
9. The Verkhovna Rada of Ukraine (2012), The Criminal Procedure Code of Ukraine, available at: <https://zakon5.rada.gov.ua/lavs/show/4651-17> (Accessed 16 March 2019)
10. Ryzhenko, I.M. (2013), "Private detective activity in Ukraine in the context of the exercise of the right to privacy", *Mytna sprava*, vol. 1, pp. 385-389.
11. Pidiukov, P.P. (2016), "Problems of legalizing private detective activity in Ukraine and launching special training for its subjects", *Yurydychnyy chasopys Natsional'noi akademii vnutrishnikh sprav*, vol. 2, pp. 165-177.
12. Kurta, Ye.O. (2017), "Problems of legislative regulation of private detective activity in Ukraine at the present stage", *Naukovyy visnyk Dnipropetrovs'koho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav*, vol. 4, pp. 254-260
13. Vediernikov, Yu. A. (2015), *Pravookhoronna diial'nist'v Ukraini: teoretyko-pravovyy aspekt* [Law Enforcement in Ukraine: Theoretical and Legal Aspects], Znannia Ukrainy, Dnipro, Ukraine.

Стаття надійшла до редакції 01.05.2019 року

Актуальні проблеми психології

УДК 159.923

DOI: <https://doi.org/10.31732/2707-9155-2019-35-148-157>

Організаційно-психологічні чинники, що впливають на управлінську ефективність: уявлення працівників

Сингаївська І.В.

*Кандидат психологічних наук, доцент, директор ННІ психології,
ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»
м. Київ, вул. Табірна, 30-32, 03113, Україна
тел.: (063) -69-484-42, e-mail: irinas@krok.edu.ua
ORCID: 0000-0001-6802-0081*

Федорець С.Б.

*Аспірант, ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»
м. Київ, вул. Табірна, 30-32, 03113, Україна
тел.: (066)-118-11-60, e-mail: FedoretsSB@krok.edu.ua
ORCID: 0000-0003-0753-8797*

Organizational-psychological factors affecting management efficiency: perception of employees

Syngaivska I.V.

*PhD (Psychological sciences), Associate Professor,
Head of the Department of Psychology, KROK University
st. Tabirna, 30-32, 03113, Kyiv, Ukraine
тел.: (063) -69-484 -42 , e-mail: irinas@krok.edu.ua
ORCID: 0000-0001-6802-0081*

Fedorets S.B.

Post-graduate student, KROK University
st. Tabirna, 30-32, 03113, Kyiv, Ukraine
tel.: (066)-118-11-60, e-mail: FedoretsSB@krok.edu.ua
ORCID: 0000-0003-0753-8797

Анотація. У статті обґрунтовано актуальність дослідження питання підвищення ефективності діяльності управлінців державних органів. Проаналізовано дослідження науковцями проблеми ефективності професійної діяльності керівників державних органів, особливостей професійної компетентності державних службовців (загальні знання; професійні знання; професійні навички; спеціальні навички). Підкреслено, що перелік професійних компетентностей, які сьогодні очікуються від осіб, задіяних у сфері державної служби, має тісні взаємозв'язки з їх особистісними особливостями, а також з уявленнями працівників про перелік компетентностей, які вважатимуться ознакою управлінської ефективності. Надано результати емпіричного дослідження стосовно уявлень працівників про чинники управлінської ефективності керівника. Здійснений аналіз конструктів семантичного диференціалу дав можливість виявити організаційно-психологічні чинники, які, на думку працівників, впливають на загальну професійну ефективність керівника в органах державної влади. Серед переліку демотивуючих дій керівника респонденти вказували, що найдеструктивніший вплив чинять байдужість та відстороненість з боку управлінців. Досліджено також систему уявлень працівників про загальне ставлення керівників до гідності підлеглих. Одержаний результат засвідчив переконаність у відносно високому рівні поваги з боку управлінців. В дослідженні виявлено, що організаційно-психологічні чинники професійної ефективності керівника в органах державної влади сприймаються працівниками через призму їх особистісних особливостей. Особливо відмічається необхідність вдосконалення існуючої системи мотивації працівників. Даються рекомендації керівникам щодо врахування відмінностей між різними категоріями підлеглих при конструюванні різних стилів заохочення, стимулювання та взаємодії з колективом. Виявлені в дослідженні результати дають підстави виокремити організаційно-психологічні чинники професійної ефективності керівника органів державної влади. За результатами проведеного дослідження відмічається доцільність вдосконалення існуючої системи мотивації працівників органів державної влади, врахування керівниками статево-рольових відмінностей між підлеглими.

Ключові слова: державна служба, мотивація, організаційні чинники, психологічна компетентність, управління, управлінська ефективність.

Формул: 0, рис.: 0, табл.: 1, бібл.: 11.

Annotation. The article under consideration substantiates the relevance of research of an issue regarding the increase of government sector executives activity efficiency. The article analyzes the research of scientists on the issue of efficiency of professional activity of state bodies executives, peculiarities of professional competence of civil servants (general knowledge; professional knowledge; professional skills; special skills). It emphasizes that the list of professional competences expected of civil servants today has a close relationship with their personal characteristics, as well as with employees' perceptions of the competences that will be considered as a sign of managerial effectiveness. The reviewed article presents the results of empirical research on employees' perceptions of managerial effective performance factors. The analysis of the se-

mantic differential constructs made it possible to identify organizational and psychological factors that, in the opinion of the employees, influence the overall professional effectiveness of an executive in state authorities. Considering demotivating actions of the executive, the respondents indicated that the indifference and remoteness of the executives has the most destructive influence. The system of employees' perceptions of the general attitude of managers to the dignity of their subordinates has been also investigated. Although the result showed a high level of respect from executives. The research has found that organizational and psychological factors of professional effectiveness of the executive in public authorities are perceived by employees through the lens of their personal characteristics. The need to improve the existing system of employee motivation is particularly noted. Therefore, the article offers recommendations for executives to consider differences between various categories of subordinates when designing diverse styles of encouragement, stimulation, and cooperation with the team. The results revealed in the research give grounds to distinguish organizational and psychological factors of the public authorities executive professional effectiveness. According to the study, it is expedient to improve the existing system of motivation of employees of public authorities as well as to take into account the subordinates gender-role differences.

Key words: public service, motivation, organizational factors, psychological competence, management, managerial effectiveness.

Formulas: 0, fig.: 0, tabl.: 1, bibl.: 11.

Постановка проблеми

В сучасних умовах соціально-економічних трансформацій гостро постає питання професійної ефективності державних службовців, особливо керівного складу. Динамічне втілення адміністративно-правової реформи на шляху до інтеграції в Європейський Союз проникає також і в управлінську діяльність в системі державної служби України. Питання підвищення ефективності керівника державних органів неодноразово висвітлювалось з позицій різних наукових підходів: психології, соціології, юриспруденції, менеджменту, акмеології, педагогіки тощо. На сьогодні вже беззаперечний той факт, що досвід, стаж роботи, кандидатські ступені, рекомендації колег, не завжди є гарантією того, що службовець буде якісно виконувати свою роботу, а управління в системі державної служби буде здійснюватись найефективніше. Таким чином, з огляду на стійкі тенденції до реформування та модернізації державної служби, питання професійної ефективності керівника в органах державної влади

набуває особливої актуальності, оскільки є одним із першочергових чинників підвищення якості всього державного управління.

Загалом, в Україні фіксуються динамічні зміни довготривалого характеру, які стосуються різних аспектів управлінської діяльності у системі державної служби. Окрему роль в цьому відіграє розвиток професійної компетентності персоналу, а особливо керівного складу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Дослідниця О. Єфремова слушно зазначає, що нині оцінювання державних службовців лише за академічними знаннями, знаннями положень нормативних актів не може гарантувати ефективності роботи, особливо в критичних та непередбачуваних ситуаціях. З огляду на це, ще у процесі конкурсної процедури відбору доцільно враховувати не тільки професійні, а й ділові та моральні якості кандидатів [4]. Внаслідок цього особливо актуалізується потреба в профілях професійних компетенцій, які встановлюють кваліфікаційні ви-

моги, беручи до уваги не тільки освітній рівень, а й досвід роботи, володіння спеціальними знаннями, уміннями, навичками, необхідними для ефективного виконання посадових обов'язків [10]. Зазначимо, у відповідних навчальних виданнях, до компетентності державних службовців відносять наступні елементи: загальні знання (отримані в результаті базової освіти та самонавчання); професійні знання (отримані в процесі професійної діяльності); професійні навички (необхідні для здійснення функціональних обов'язків, передбачених посадою); спеціальні навички (стратегічне мислення, лідерство, комунікативні навички, управління конфліктом, креативність тощо) [3].

Огляд останніх наукових досліджень та публікацій вказує на те, що сьогодні в питанні професійної ефективності вагому роль відіграє психологічна компетентність державного службовця, тим більше особи, що займає керівну посаду. На думку В. Брич, психологічну компетентність можна визначити, як структуровану систему знань про людину як особистість, індивідуальність, суб'єкт праці та особистість, яка включена в індивідуальну чи спільну діяльність, що здійснює професійні та інші взаємодії [2]. За дослідженням А. Рачинського, в сучасних умовах принципово змінюються місце та роль персоналу в розвитку та функціонуванні організаційних структур державного управління, що пов'язується із генезою організаційних відносин, відповідно до чого знижується стратегічна роль керівника, посилюється стратегічна спрямованість персоналу [9]. Існуючі підходи до управління персоналом у сфері державної служби не повною мірою відповідають сучасним вимогам, європейським стандартам, недостатньо враховують пріоритети нової державної кадрової політики [5].

Доповнення до висловленого ми знаходимо в дослідженні Р. Науменко та О. Бериславської, де вчені стверджують, що значна частина державних службовців з різних причин не займається системним розвитком свого професійного ресурсу, основу якого складає творчий потенціал. При цьому високий рівень напруженості професійної діяльності, специфічні труднощі в системі державної служби обумовлюють проблеми в особистісно-професійному розвитку державних службовців, ускладнюючи тим самим процес розкриття цього потенціалу і, відповідно, набуття вищого рівня компетентності для здійснення професійної діяльності [7]. Крім того, сучасні системи оцінки не повною мірою забезпечують комплексне оцінювання керівників з урахуванням вивчення потреб державних службовців у підвищенні їх рівня компетентності [8]. При цьому Н. Левицька, з метою вдосконалення системи методів управління персоналом державної служби, пропонує здійснити заходи щодо: вдосконалення організаційної структури, створення в органах державної влади служб управління персоналом, вдосконалення методів морального і матеріального стимулювання тощо [5]. Важливим також є стимулювання особистісного розвитку керівників з метою підвищення їх психологічної та професійної компетентності [1; 11].

Отже, стає очевидним, що перелік професійних компетентностей, які сьогодні очікуються від осіб, задіяних у сфері державної служби, має тісні взаємозв'язки з їх особистісними особливостями, а також з уявленнями працівників про перелік компетентностей, які вважатимуться ознакою управлінської ефективності. З метою дослідження зазначеного нами було використано методіку визначення ставлення до організаційних чинників управлінської

ефективності в досліджуваних органах (семантичний диференціал). Даний метод дослідження був розроблений в 1952 році в ході дослідження механізмів синестезії групою американських психологів, очолюваних Ч. Осгудом. З часом метод одержав широке застосування, особливо в дослідженнях, які були пов'язані з поведінкою людини, її уявленнями, сприйманням нею різних об'єктів і явищ, з аналізом існуючих соціальних установок і особистісних конструктів. На основі цієї техніки можлива розробка цілої низки методик і тестів, спрямованих на виявлення установок в сфері індивідуальної та масової свідомості, сприймання інформації, творів мистецтва тощо [6].

Дослідження уявлень працівників про організаційно-психологічні чинники, які впливають на управлінську ефективність, було проведено авторами на базі виконавчих органів влади: Секретеріату Кабінету Міністрів України (далі – СКМУ) та Міністерства економічного розвитку і торгівлі України (далі – МЕРТ).

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Аналіз наукової літератури свідчить про те, що сьогодні досить багато уваги приділяється питанням добору управлінців, підвищення рівня їх кваліфікації та формування фахової компетенції. Разом з тим існує дефіцит досліджень уявлень самих працівників про організаційно-психологічні чинники, які на їх думку визначають управлінську ефективність керівника.

Формулювання цілей статті

Цілі статті – здійснити емпіричний аналіз уявлень державних службовців про організаційно-психологічні чинники, які, на їх думку, визначають управлінську ефективність керівника.

Виклад основного матеріалу дослідження

Здійснений аналіз конструктів семантичного диференціалу дав можливість сформулювати певні уявлення щодо організаційно-психологічних чинників, які, на думку працівників, впливають на загальну професійну ефективність керівника в органах державної влади. Так, за уявленнями досліджуваних, дійсно ефективний керівник повинен дотримуватись більш одноосібного стилю під час прийому рішень та уникати колегіального підходу (0,33). При чому, для чоловічої частини респондентів даний показник є більш значущим (0,67), ніж для жіночої (0,1). Проведений кореляційний аналіз (табл. 1.1) показує статистичну значущість виявленої відмінності ($r_s = 0,175$; $p < 0,05$). При цьому чим вищим є службове становище досліджуваних, тим більше вони схиляються в сторону колегіального прийняття рішень, як показника ефективності керівника ($r_s = -0,268$; $p < 0,01$). При зниженні службового положення цей вектор більше спрямовується в сторону одноосібного характеру прийняття рішень.

В той же час, досліджувані вважають, що на сьогодні з боку керівництва найбільш бракує стимулювання та заохочення (0,66). При цьому для працівників жіночої статі даний конструкт набуває дещо більшої сили (1,1), ніж для держслужбовців чоловічої статі (0,21). Що додатково підтверджується наявністю кореляційного зв'язку ($r_s = -0,281$; $p < 0,01$). Очевидно, що словесна підтримка та існування системи позитивного стимулювання може розцінюватись як один із показників ефективності управлінця. Цікаво зазначити, що чим старшим є працівник і чим довше він є зайнятим в умовах державної служби, та чим більшим є його загальний трудовий стаж, тим більш значущими для нього стають підтримка та схвалення викона-

Таблиця 1.1

Шкали	Характеристики досліджуваних					
	Стать	Вік	Стаж державної служби	Загальний трудовий стаж	Службове положення	Місце роботи
1	0,175*	0,118	0,101	0,134	-0,268**	-0,057
2	-0,281**	-0,242**	-0,206**	-0,239**	0,361**	-,072
3	0,070	-0,028	-0,041	-0,004	0,270**	-0,033
4	0,049	0,096	-0,018	0,101	0,134	-0,078
5	-0,185*	-0,127	-0,134	-0,109	0,123	0,038
6	-0,100	-0,111	-0,145	-0,101	0,261**	0,107
7	-0,245**	-0,085	-0,108	-0,073	0,324**	0,191*
8	-0,134	-0,025	-0,052	-0,030	0,131	0,126
9	-0,065	-0,041	-0,067	-0,024	0,146	0,214**
10	-0,111	-0,166*	-0,192*	-0,151	0,223**	0,062
11	-0,072	-0,044	-0,091	-0,037	0,217**	0,092
12	0,004	-0,047	-0,023	-0,038	-0,217**	0,016
13	-0,307**	-0,100	-0,065	-0,116	0,216**	0,225**

* - $p < 0,05$; ** - $p < 0,01$

ної роботи ($r_s = -0,242$; $-0,206$; $-0,239$; $p < 0,01$). Тоді як підвищення службового положення позитивно корелює з потребою в стимулюванні та заохоченні ($r_s = 0,361$; $p < 0,01$), з одночасним зниженням пріоритетності підтримки та схвалення.

Поруч з цим, оцінюючи існуючу систему мотивації (третій конструкт) з боку керівництва, опитані працівники дають досить усереднену оцінку в її ефективності чи, навпаки, недостатності (0,32), яка знаходиться майже посередині зазначеного конструкту. При цьому жінки державні службовці гостріше відчувають брак мотиваційного заохочення (0,17) у порівнянні з опитаними чоловіками (0,47). Однак, статистично значущої кореляції за даним параметром ми не виявили. Натомість, оцінка існуючої системи мотивації корелює з службовим положенням працівника ($r_s = 0,270$; $p < 0,01$), іншими словами, чим нижчим є службове положення досліджуваних, тим більше вони схильні оцінювати існуючу мотивацію як ефективну.

Серед переліку демотивуючих дій керівника респонденти більше схиляються до того, що найдеструктивніший вплив чинять байдужість та відстороненість з боку управлінців (-1,1). В той же час, різниця між уявленнями стосовно зазначеного конструкту в опитаних жінок та чоловіків є досить незначною (-1,2; -1). Зазначене дає можливість зробити припущення про важливість одержання зворотної реакції від керівника, наявність його зацікавленості в діяльності, що виконується, тощо. Кореляційних зв'язків між даним конструктом та особистісними характеристиками досліджуваних виявлено не було.

Під час аналізу наступного (п'ятого) конструкту, ми виявили, що в системі уявлень досліджуваних працівників більш мотивуючими способами заохочення виступає матеріальна винагорода (1,65), у порівнянні з врученням грамот та відзнак. Це додатково вказує на доцільність розробки низки засобів мотивуючого характеру. При чому, жіноча

частина колективу продемонструвала більшу чутливість до зазначеного конструкту (1,95), на відміну від чоловіків (1,33), що додатково було підтверджено виявленням кореляційним зв'язком ($r_s = -0,185$; $p < 0,05$).

Певне розуміння організаційно-психологічних чинників професійної ефективності керівника в органах державної влади ми можемо одержати, дослідивши уявлення працівників щодо послідовності задач, які ставляться перед ними в процесі роботи. Так, при середньому значенні в 0 балів, усереднений показник по групі досліджуваних склав 0,69, що загалом дає підстави для висновку про досить послідовний характер постановки задач. При цьому досліджувані чоловіки оцінюють постановку задач як менш послідовну (0,46), у порівнянні з опитаними жінками (0,9). Однак, виявлена відмінність не набуває статистичної значущості з причини відсутності кореляції між зазначеними параметрами. В той же час, нами було виявлено позитивну кореляцію між службовим положенням та оцінкою послідовності задач ($r_s = 0,261$; $p < 0,01$). Тобто, чим нижчу посаду займають досліджувані, тим більше в їх уявленнях поставлені завдання носять послідовний характер.

Так само, відштовхуючись від середніх групових показників, ми можемо говорити і про досить збалансований рівень контролю виконуваних задач (0,62). Однак, проаналізувавши ці ж результати з урахуванням статі працівників, ми виявили, що жінки відчують вищий рівень контролю (1,12), тоді як для чоловіків можливим є відчуття дефіциту контролю та більше покладання на відповідальність працівника (0,09). Статистична значущість цього була підтверджена виявленням кореляційним зв'язком ($r_s = -0,245$; $p < 0,01$). В той же час, кореляційний аналіз дав можливість виявити, що чим нижчим

є службове положення досліджуваних, тим більше вони схильються в сторону міркувань про наявність повного контролю на всіх етапах роботи ($r_s = 0,324$; $p < 0,01$). При цьому серед службовців МЕРТ дане уявлення є більш вираженим, ніж серед працівників СКМУ ($r_s = 0,191$; $p < 0,05$).

Одним із важливих чинників, які впливають на загальне уявлення про професійну ефективність керівника, є загальний ступінь організованості робочого дня у підлеглих. За даним конструктом, середній показник дорівнює 1,17. Це свідчить про те, що загалом всі поставлені задачі є чітко визначеними, а працівник забезпечений усім необхідним для виконання поставлених завдань. При цьому досліджувані жінки продемонстрували більшу чутливість до зазначеного конструкту (1,41) у порівнянні з працівниками чоловічої статі (0,91). Запропонувавши оцінити рівень оперативності виконуваних завдань у підрозділах, де працюють досліджувані, ми виявили, що загалом працівники відмічають досить високий рівень оперативності (1,93). Відмінності за групами жінок та чоловіків є не надто суттєвими – 2,02 та 1,82 відповідно. Відсутність суттєвих розбіжностей додатково підтверджується і відсутністю кореляційних зв'язків між оцінками працівників жіночої та чоловічої статі. В той же час, нами було виявлено позитивну кореляцію між місцем роботи та аналізованим конструктом ($r_s = 0,214$; $p < 0,01$). Тобто, працівники МЕРТ оцінюють оперативність виконуваних завдань вище, ніж це роблять службовці СКМУ.

До числа психологічних чинників, які дають розуміння професійної ефективності керівника в органах державної влади, слід віднести його здатність створювати продуктивну атмосферу в колективі. За даним конструктом було виявлено, що загалом досліджувані

державні службовці схильні вважати, що керівництво більше створює психологічний комфорт, ніж дискомфорт (1,14), при цьому жінки оцінили даний показник дещо вище (1,34), а чоловіки нижче (0,94). Це могло б дати підстави для припущення, що, можливо, нинішні методи впливу на колектив, які використовують керівники, є менш значущими для працівників чоловічої статі. Однак, відсутність кореляційного зв'язку вказує на те, що виявлені відмінності не є статистично значущими, на відміну від інших особистісних характеристик досліджуваних. Так, чим молодшими є працівники, та чим меншим є їхній стаж державної служби, тим більше вони оцінюють дії керівника як такі, що створюють психологічний комфорт ($r_s = -0,166$; $p < 0,05$; $r_s = -0,192$; $p < 0,05$). Такий же взаємозв'язок існує і стосовно службового становища ($r_s = 0,223$; $p < 0,01$). Іншими словами, працівники, які займають підлегле становище, вище оцінюють спроможність керівника створювати психологічний комфорт в колективі.

Поруч з цим було досліджено систему уявлень працівників про загальне ставлення керівників до гідності підлеглих. Одержаний результат (1,62) засвідчив переконаність у відносно високому рівні поваги з боку управлінців. При цьому як досліджувані жінки (1,73), так і чоловіки (1,5) надали досить високі оцінки за зазначеним конструктом ($r_s = 0,217$; $p < 0,01$).

Крім цього, цікаво було виявити, що оцінюючи мистецтво управління на перетині рис характеру, здібностей людини та рівня знань і навичок, респонденти дали найбільш усереднені відповіді, які дорівнюють нулю. Зазначене свідчить, що, на думку досліджуваних, обидва полюси даного конструкту є важливими для досягнення професійної ефективності керівника. При цьо-

му, спостерігається зворотна кореляція з службовим становищем ($r_s = -0,217$; $p < 0,01$). Чим вищим є службове становище досліджуваних, тим більше вони схиляються до думки, що мистецтво управління залежить від характеру та здібностей людини. І навпаки, займаючи нижче службове становище, респонденти більше переконані в значущості рівня знань та навичок, як умови ефективного керівництва.

Опрацювання останнього конструкту засвідчило, що для досліджуваної групи державних службовців притаманною є потреба в збільшенні контактів з керівництвом (0,61), при чому така потреба є суттєво вираженішою у досліджуваних жінок (1,02), ніж у чоловіків (0,17). Наявний кореляційний зв'язок підтверджує статистичну значущість виявлених відмінностей ($r_s = -0,307$; $p < 0,01$). При цьому потреба в більш частих контактах з керівництвом позитивно корелює з підлеглим службовим становищем ($r_s = 0,216$; $p < 0,01$) та з місцем роботи ($r_s = 0,225$; $p < 0,01$). Так, працівники СКМУ відмічають бажання менше контактувати з керівництвом, на відміну від колективу МЕРТ.

Висновки та перспективи подальших досліджень

Виявлені результати дають нам підстави стверджувати, що організаційно-психологічні чинники професійної ефективності керівника в органах державної влади сприймаються працівниками через призму їх особистісних особливостей. За результатами проведеного дослідження відмічається доцільність вдосконалення існуючої системи мотивації працівників. Відтак, є сенс пропонувати керівникам враховувати статево-рольові відмінності між різними категоріями підлеглих та виробляти різні стилі заохочення, стимулювання та взаємодії з колективом.

Література

1. Бондарчук О.І. Формування психологічної компетентності керівників освітніх організацій в умовах післядипломної педагогічної освіти: наук.-метод. посіб. / О.І. Бондарчук, Л.М. Карамушка, О.В. Брюховецька та ін.; за наук. ред. О.І. Бондарчук). Київ: Наук. світ, 2012. 190 с.
2. Брич В.Я. Акмеологічна модель фахівця нового типу / В. Брич, Х. Снігур. *Демографія та соціальна економіка*. 2017. № 1 (29). С. 122-131.
3. Державна служба: підручник: у 2 т. / Нац. акад. держ. упр. при Президентові України; редкол.: Ю.В. Ковбасюк, О.Ю. Оболенський, С.М. Серьогін та ін. К.; Одеса: НАДУ, 2013. Т. 1. 348 с.
4. Єфремова О.П. Конкурсний відбір у системі державної служби України (теоретико-прикладний аналіз): автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Єфремова О.П.; Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. Київ, 2015. 20 с.
5. Левицька Н. А. Особливості управління керівним персоналом в органах державної служби України / Н. А. Левицька. *Управління розвитком*. 2014. № 7. С. 135-138.
6. Лозова О. М. Методологія психосемантичних досліджень етносу. Монографія. Київ: Видавничий Дім «Слово», 2011. 176 с.
7. Науменко Р.А., Бериславська О.М. Детермінанти нової моделі публічного управління. Публічне врядування в Україні: стан, виклики та перспективи розвитку: матеріали щоріч. Всеукр. наук.-практ. конф. за міжнар. участю, присвяч. 100-річчю держ. служби в Україні (Київ, 25 трав. 2018 р.): у 5 т. / за заг. ред. В.С. Куйбіди, М.М. Білінської, О.М. Петрос. Київ: НАДУ. 2018. Т.5. С. 58-61.
8. Науменко Р.А. Компетентнісний підхід в оцінюванні керівного персоналу державної служби України / Р.А. Науменко, І.П. Миколайчук. // *Теорія та практика державного управління і місцевого самоврядування*. 2018. № 2. URL: https://nbuv.gov.ua/UJRN/Ttpdu_2018_2_35 (дата звернення 03.03.2019 року).
9. Рачинський А.П. Стратегічне управління персоналом органів державної влади: теоретико-методологічні засади: автореф. дис ... д-ра наук з державного управління: 25.00.01 / А.П. Рачинський. Київ: Б.в., 2011. 36 с.
10. Серьогін С. Професійна компетентність керівних кадрів державної служби / С. Серьогін, Н. Серьогіна. *Державне управління та місцеве самоврядування*. 2013. Вип. 3. С. 215-223.
11. Сингаївська І.В. Стимулювання особистісного розвитку керівників освітніх організацій. *Соціальна психологія*. Київ, 2007. №3 (23). С. 124-129.

Reference

1. Bondarchuk, O.I. (2012), *Formuvannja psihologichnoi kompetentnosti kerivnykiv osvitnih organizacij v umovah pisljadyplomnoi pedagogichnoi osvity* [Formation of psychological competence of heads of educational organizations in the conditions of postgraduate pedagogical education], Nauk. svit, Kyiv, Ukraine.
2. Brych, V.Ja. (2017), "Acmeological model specialist new type", *Demografija ta socialna ekonomika*, vol. 1 (29), pp. 122-131.
3. Kovbasjuk, Ju.V., Obolenskyj, O. Ju. and Serogin, S.M. (2013), *Derzhavna sluzhba* [Public service], Odesa: NADU, Kyiv, Ukraine.
4. Jefremova, O.P. (2015), "Competitive selection in the civil service of Ukraine (theoretical and applied analysis)", Ph.D. Thesis, Theory of State and Law, Dragomanova National Pedagogical University, Kyiv, Ukraine.
5. Levytska, N.A. (2014), "Features of Management of Management Personnel in the Bodies of the Civil Service of Ukraine", *Upravlinnja rozvytkom*, vol. 7, pp. 135-138.
6. Lozova, O.M. (2011), *Methodology of Psychosemantic Ethnic Studies* [Metodologija psyhosemantychnyh doslidzhen etnosu], Vydavnychyj Dim «Slovo», Kyiv, Ukraine.
7. Naumenko, R.A. and Beryslavska, O.M. (2018), "Determinants of a new model of public administration. Public Governance in Ukraine: Status, Challenges and Prospects for Development", *Determinanty novoi modeli publichnogo upravlinnja. Publichne vryaduvannja v Ukraini: stan, vyk-*

lyky ta perspektyvy rozvytku [All-Ukrainian Scientific and Practical Conference on International Participation on the 100th Anniversary of Civil Service in Ukraine], Vseukr. nauk.-prakt. konf. za mizhnar. uchastju, prysvjach. 100-ricchju derzh. sluzhby v Ukraini, National Public Service Academy, Kyiv, Ukraine, pp. 58-61.

8. Naumenko, R.A. (2018), "Competent Approach to Assessing Civil Service Personnel in Ukraine", *Teorija ta praktyka derzhavnogo upravlinnja i misceвого samovrjaduvannja*, vol.2, available at: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ttpdu_2018_2_35 (Accessed 3 March 2019).

9. Rachynskyj, A.P. (2011), "Strategic management of personnel of public authorities: theoretical and methodological principles", Ph.D. Thesis, Theory and history of state management, Kyiv, Ukraine.

10. Serogin, S. (2013), "Professional competence of civil service executives", *Derzhavne upravlinnja ta misceve samovrjaduvannja*, vol. 3, pp. 215-223.

11. Synhaivska, I.V. (2007), "Stimulating personal development of heads of educational organizations", *Socialna psihologija*, vol. 3 (23), pp. 124-129.

Стаття надійшла до редакції 25 квітня 2019 року

УДК 159.923

DOI: <https://doi.org/10.31732/2707-9155-2019-35-158-167>

Гендерні особливості професійної компетентності майбутніх економістів

Васильченко О.М.

*Доктор психологічних наук, доцент, професор кафедри психології
ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»,
м. Київ, вул. Табірна, 30-32, 03113, Україна
тел.: (050) -81-333-46, e-mail: vasy14enko.olha@gmail.com
ORCID: 0000-0002-2502-8072*

Чернікова Ю.Л.

*Магістр за спеціальністю «Психологія»,
ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»,
м. Київ, вул. Табірна, 30-32, 03113, Україна
тел.: (050) -31-007-38, e-mail: ChernikovaJ@krok.edu.ua
ORCID: 0000-0003-0753-8797*

Gender features of professional competence of future economists

Vasilchenko O.M.

*Doctor of Psychological Sciences, Associate Professor,
Professor of Psychology Department,
“KROK” University, st. Tabirna, 30-32, 03113, Kyiv, Ukraine
tel.: (050) -81-333-46, e-mail: vasy14enko.olha@gmail.com
ORCID: 0000-0002-2502-8072*

Chernikova Y.L.

*Master of Psychology, “KROK” University,
st. Tabirna, 30-32, 03113, Kyiv, Ukraine
tel: (050) -31-007-38, e-mail: ChernikovaJ@krok.edu.ua
ORCID: 0000-0003-0753-8797*

***Анотація.** У статті аналізуються результати емпіричного дослідження гендерних особливостей професійної компетентності студентів економічного профілю. Проблема формування професійної компетентності майбутніх економістів має пріоритетний напрямок, що викликано підвищенням уваги суспільства та держави до конкурентності та результативності економічної освіти. З іншого боку важливо враховувати вплив гендерних аспектів на формування професійної компетентності особистості, адже це не тільки процес професійного становлення особистості, а й вибір життєвого шляху, а також взаємозв'язок її з соціальним середовищем і отримання особистісного соціального досвіду.*

Проблема професійної компетентності особистості у гендерному аспекті, попри свою актуальність, залишається мало вивченою. Це створює передумови для проведення ґрунтовних досліджень, пов'язаних з визначенням гендерних особливостей формування професійної компетентності майбутніх економістів. Метою статті є виклад результатів емпіричного дослідження гендерних особливостей професійної компетентності майбутніх економістів. Виявлено, що для більшості студентів-економістів характерний помірний та низький рівень професійної дезадаптації; інтеграція стилів життя, тобто бажання збалансованого об'єднання різних сторін свого життя; інтелектуальний тип професійної спрямованості. Для більшості студентів також є характерними сформовані комунікаційні навички, емоційна врівноваженість та орієнтація на повну відповідальність за кінцевий результат та середній рівень розвитку рефлексивності. З'ясовано гендерні особливості професійної компетентності майбутніх економістів. Виявлено, що студенти чоловічої статі значущо більше мають прояви професійної дезадаптації. Для студентів чоловічої статі характерними є такі кар'єрні орієнтації як: менеджмент, автономія та виклик; для студенток такі, як: служіння, стабільність та інтеграція у сфери життя. Виявлена достовірна різниця між показниками юнаків та дівчат за типами професійної спрямованості, а саме: у юнаків переважає реалістичний та інтелектуальний типи; у дівчат переважають заповзятливий тип та конвенціональний тип. Результати ступеню незадоволеності поточною життєвою ситуацією, а також внутрішньої конфліктності не мають особливих відмінностей за гендерною ознакою у цій вибірці дослідження. Результати дослідження гендерних особливостей рівня рефлексивності вказують на наявність у дівчат достовірно вищого рівня рефлексивності.

Ключові слова: професійна компетентність, професійна підготовка, професійна спрямованість; гендер, гендерні стереотипи, кар'єрні орієнтації, економісти, ідентичність; внутрішньособистістний конфлікт.

Формул: 0, рис.: 1, табл.: 4, бібл.: 5.

Annotation. *The article analyzes the results of empirical study of gender peculiarities of professional competence of students of economic profile. The problem of forming the professional competence of future economists has a priority direction, which is caused by increasing the attention of society and the state to the competitiveness and efficiency of economic education. On the other hand, it is important to take into account the influence of gender aspects on the formation of a person's professional competence, because it is not only a process of professional development of the individual, but also the choice of life path, as well as its relationship with the social environment and personal personal social experience. The problem of gender professional competence, despite its relevance, remains poorly understood. This creates the preconditions for thorough research related to identifying the gender traits of future economists' professional competence formation. The purpose of the article is to present the results of an empirical study of gender peculiarities of future economists' professional competence. Most economics students are found to have moderate and low levels of professional maladaptation; integration of lifestyles, that is, the desire for a balanced integration of different aspects of one's life; intellectual type of professional orientation. Most students are also characterized by their communication skills, emotional balance and a focus on full responsibility for the end result and the average level of development of reflectivity. The gender peculiarities of the professional competence of future economists are revealed. Male students were found to be significantly more likely to have professional maladaptation. Male students are characterized by career orientations such as management, autonomy, and challenge. For students, such as: service, stability and integration into the realms of life. A significant difference was found between the indicators of boys and girls by types of professional orientation, namely: the boys are*

dominated by realistic and intellectual types; girls have the predominant type and the conventional type. The results of dissatisfaction with the current life situation as well as internal conflict have no significant differences by gender in our study sample. The results of the study of gender features of the level of reflectivity indicate that girls have a significantly higher level of reflectivity.

Keywords: professional competence, professional training; professional orientation; gender, gender stereotypes, career orientations, economists, identity; interpersonal conflict.

Formulas: 0, fig.: 1, tabl.: 4, bibl.: 5.

Постановка проблеми

Сьогодні існує стійкий інтерес до проблеми професійної компетентності. Досліджуються окремі види професійної компетентності: аутопсихологічна (І. Єлшин, А. Деркач, А. Ситников, А. Гусева); психолого-акмеологічної (В. Маркін, І. Дроздов); соціально-перцептивна компетентність в системі професійного спілкування (Н. Єршова); соціально-психологічна (В. Первутинський, Г. Білицька, Л. Берестова); конфліктологічна (О. Денисов); інформаційно-технологічна (П. Беспалов), комунікативна компетентність (Л. Петровська). Розрізненість сутнісного наповнення цього поняття не сприяє єдності у вирішенні головного питання, яке стосується теоретичних аспектів формування компетентних професіоналів.

Проблемою формування професійної компетентності майбутніх економістів і застосування сучасних освітніх технологій у рамках компетентнісно-орієнтованого навчання займалися О. Іскандерова, І. Ломакіна, В. Рогачов, О. Юдіна та ін. Сьогодні проблема формування професійної компетентності майбутніх економістів здобуває пріоритетний напрям, що викликано підвищенням уваги суспільства та держави до конкурентності та результативності економічної освіти. З іншого боку важливо враховувати вплив гендерних аспектів на формування професійної компетентності особистості, адже це не тільки процес професійного становлення особистості, а й вибір життєвого шляху, а також взаємозв'язок її з соці-

альним середовищем і отримання особистісного соціального досвіду.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Гендерні дослідження в психології вказують, що соціально-психологічна стать особистості є найважливішим фактором, що впливає на розвиток професійного образу «Я». Досягнення взаємозв'язку гендерної та професійної ідентичності – це складний поетапний процес, що включає взаємодію різних змістовних характеристик і властивостей особистості. У наукових розробках, присвячених проблемі гендерних особливостей професіоналізації особистості, переважає гуманістичний підхід, представлений у роботах К. Абульханової-Славської, Л. Ожигова, А. Маркова, О. Здравомислова, Н. Пряжнікова, Е. Зеєр та ін. У зв'язку зі зміною соціальних стереотипів вивчення особливостей становлення професійної компетентності особистості на сучасному етапі відбувається з урахуванням соціально-культурного розуміння гендеру, що стало основою досліджень В. Лапшина, М. Ткалича, С. Гусаківської, О. Васильєвої та ін.

На думку Л. Ожигової, гендер є однією з провідних, базових характеристик жінки на різних етапах її професійного становлення [5]. Займаючи пріоритетне становище в ієрархії соціальних ролей на різних етапах професіоналізації, гендер стає найбільш домінуючою характеристикою на етапі професіоналізації жінки, особливо, коли та освоює

додаткову (суміжну) спеціальність. При цьому Л. Ожигова стверджує, що, реалізуючи себе у різних просторах свого буття – сім'ї, професії, відпочинку та творчості, жінка та чоловік ризикують потрапити в стресову й кризову ситуацію.

Одним з актуальних психологічних аспектів проблеми професійної компетентності І. Євсевічева вважає гендерний. Вона констатує, що у прикладній психології професійного розвитку часто піднімається проблема поєднання «сім'ї» і «роботи», причому, зараз «авторами запиту «про допомогу» все частіше стають не тільки жінки, а й чоловіки» [3].

На думку А. Мальцева, «введення в технології професійного орієнтування інформації про особливості гендерної соціалізації дозволить більш ефективно здійснювати процес професійної орієнтації» [4]. Натомість, дослідник зазначає, що юнаки та дівчата, як і раніше нерівномірно розподілені по різних спеціальностях. Технічні вузи і технічні спеціальності вважаються «чоловічими», гуманітарні – «жіночими». Дослідники прогнозують скорочення числа студентів у вищих технічних навчальних закладах, які традиційно є «чоловічими» вузами.

На сьогодні гендерний аспект є функцію різномірних явищ об'єктивного й суб'єктивного порядку, які знаходять відображення в рольовій поведінці особистості професійної компетенції [2]. Роль гендеру часто відносять до типу запропонованих ролей, як фактор гендерних стереотипів.

В дослідженнях Н. Андрєвої відзначається, що в ході становлення професійної компетенції у жінок на перший план виходить соціально-психологічний аспект, тоді як у чоловіків – професійно-діяльнісний [1]. Навіть здійснюючи однакову професійну діяльність, чоловіки і жінки по-різному

до неї ставляться. Дослідниця зазначає, що сучасне суспільство висуває єдині вимоги до працюючих – як до чоловіків, так і до жінок. І ті, і інші повинні бути високопрофесійними, ефективними у вирішенні виникаючих в їх діяльності проблем, надійними і виконавчими. Але, при цьому, в суспільній свідомості досі існують стереотипи, що відводять жінці вторинну, допоміжну роль при чоловікові – активному діячу.

Гендерні дослідження в психології вказують, що соціально-психологічна стать особистості є найважливішим фактором, що впливає на розвиток професійного образу «Я». Дослідники виділяють різні аспекти взаємодії гендерної та професійної ідентичності у представників різних професійних, вікових, соціальних та етнічних груп. Більшість авторів відзначають, що досягнення взаємозв'язку гендерної та професійної ідентичності – це складний поетапний процес, що включає взаємодію різних змістовних характеристик і властивостей особистості. Причому більша частина досліджень присвячена вивченню проблем гендерного та фахового образу «Я», що існують у жінок [2]. Однак, треба зазначити, що проблема поєднання, або інтеграції, образів «Я» не може бути розглянута тільки як жіноча. В процесі життя чоловіки також долають цілий ряд протиріч, пов'язаних зі зміною свого «Я».

Таким чином, гендерна ідентичність, будучи однією з базових структур само-свідомості, грає важливу роль в процесах професійного становлення особистості, зокрема гендерний аспект являє собою функцію різномірних явищ об'єктивного й суб'єктивного порядку, які знаходять відображення в рольовій поведінці особистості під час формування професійної компетентності. Водночас, сьогодні спостерігається зміна як чоловічої, так і жіночої моделі

поведінки. У професійній сфері чоловікам все частіше доводиться рахуватися з освіченими і цілеспрямованими конкурентками-колегами, а в сімейному житті – з професійними інтересами і устремліннями дружин. Настільки драматичні зміни не можуть не позначитися на характері запиту до психологів-консультантів, а грамотна відповідь на нього вимагає нових професійних знань.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Проблема професійної компетентності особистості у гендерному аспекті, попри свою актуальність, залишається мало вивченою. Це створює передумови для проведення ґрунтовних досліджень, пов'язаних з визначенням гендерних особливостей формування професійної компетентності майбутніх економістів.

Формулювання цілей статті

Емпірично дослідити гендерні особливості професійної компетентності майбутніх економістів.

Виклад основного матеріалу дослідження

Нами було здійснено дослідження гендерних особливостей професійної компетентності майбутніх економістів. *Вибірка дослідження*: студенти 3–4 курсів спеціальністю «економіст», 120 осіб. Вибірка була збалансована за гендерною ознакою: 60 дівчат та 60 хлопців. Вік досліджуваних від 20 до 25 років (середній вік 21,8 р.).

У дослідженні було використано такі методики:

1. Опитувальник для оцінки соціально-психологічної, професійної дезадаптації (М. Дмитрієва). Опитувальник може використовуватись для оцінки стану дезадаптації працівників різних професій, наприклад, економістів, юристів, військових тощо. Мета опитувальника

– виявити стан сприйняття працівниками змін в робочому середовищі з метою сприяння адаптації співробітників до нової професії або професійної реадaptaції до умов праці, що змінилися.

2. Методика вивчення кар'єрних орієнтацій «Якорі кар'єри» З. Шейна (адаптація В. Чикер і В. Винокурової). Методика може бути використана при консультуванні щодо вибору професії, профорієнтації, а також для оцінки мотивації до професійної діяльності в процесі індивідуального консультування та в процесі роботи з колективами на підприємствах. Також методика може застосовуватись в дослідженнях кар'єрних орієнтацій студентів економічних, управлінських, педагогічних і психологічних спеціальностей.

3. Методика вивчення професійної спрямованості (Дж. Голланда). Опитувальник розроблений для: учнів старших класів, які мають незабаром стати абітурієнтами; людей, які хотіли б змінити вид діяльності, але не знають, яку професію обрати, щоб більше не робити помилок; для підприємств і організацій, які відповідально підходять до відбору персоналу. Тест дозволяє визначити схильності та підібрати професії, які найбільше підходять людині.

4. Методика «Рівень співвідношення «цінності» і «доступності» в різних життєвих сферах» (Є. Фанталової). Методика спрямована на оцінку специфічних особливостей емоційної регуляції переживання внутрішніх конфліктів і внутрішніх вакуумів в різних життєвих сферах людини. Методика використовується для діагностики неузгодженості, дезінтеграції в мотиваційно-особистісній сфері, ступеня незадоволеності поточною життєвою ситуацією, внутрішньої конфліктності, блокади основних потреб, а також рівня самореалізації, інтегрованості, гармонії. Методика може застосовуватись для різних

категорій досліджуваних, різного віку та різних професій.

5. Методика «Визначення рівня рефлексивності» (А. Карпова). Дана методика є однією з найбільш поширених методик, що мають методологічне обґрунтування й експериментальну апробацію, де рефлексія розуміється як психологічна властивість свідомості. Стаття, де вперше була опублікована методика (2003 рік), активно використовується в наукових роботах. Одним з переваг методики є висока валідність і надійність. Методика діагностики вираженості рефлексивності А. Карпова використовується з метою виявлення схильності опитуваних до роздумів над своїми діями і вчинками інших людей, до обмірковування того, що відбувається в житті. Методика може застосовуватись для різних категорій досліджуваних, різного віку та різних професій; активно використовується для діагностики рівня рефлексивності студентів різних спеціальностей.

Статистичний аналіз достовірності різниці між групами за досліджуваними показниками здійснювався нами із використанням t – критерію Ст'юдента ($p < 0,05$).

Розглянемо отримані результати.

Гендерні особливості вираженості професійної дезадаптації у студентів – економістів наведено у таблиці 1.

Згідно результатів, представлених на таблиці 2, виявлена достовірна різниця

між показниками вираженості професійної дезадаптації у студентів – економістів: за високим рівнем дезадаптації (у дівчат виявлено у 6,6% опитаних, у юнаків – у 16,7% опитаних, при $p = 0,002$) та за помірним рівнем дезадаптації (у дівчат виявлено у 54,4% опитаних, у юнаків – у 40,8% опитаних, при $p = 0,003$). За вираженим типом виявлено 18,7 % дівчат та 20,4 % хлопців, низький рівень виявлений у однакової кількості дівчат (22,1 %) та юнаків (22,1%).

Отже, можемо стверджувати, що студенти чоловічої статі декілька у більшому ступені мають прояви професійної дезадаптації, ніж студенти-дівчата.

Далі було досліджено кар'єрні орієнтації студентів-економістів та визначено їх гендерні відмінності. Професійна компетентність виявлена у 38,2 % опитаних, менеджмент – у 13,3 % студентів, автономія – у 27,4 % студентів, служіння у 16,6 % опитаних, стабільність – 34,8 % респондентів, виклик – у 17,4 % студентів та інтеграція стилів життя – у 51,4 % опитаних, підприємництво – у 27,4 % респондентів.

Ступінь розподілу вираженості прояву кар'єрних орієнтацій у майбутніх фахівців-економістів указаний на рис. 1.

Таким чином, найбільш вираженим у студентів виявилася інтеграція стилів життя, тобто бажання збалансованого об'єднання різних сторін свого життя. Найменшими виявилися показники вираженості за «менеджментом», тобто

Таблиця 1

Гендерні особливості вираженості професійної дезадаптації

№ з/п	Рівень дезадаптації	Кількість досліджуваних, у %		p
		Дівчата (n = 60)	Юнаки (n = 60)	
1	Високий рівень дезадаптації	6,6	16,7	,002
2	Виражений рівень дезадаптації	18,7	20,4	,062
3	Помірний рівень дезадаптації	54,4	40,8	,003
4	Низький рівень дезадаптації	22,1	22,1	,078

Примітка: □ різниця достовірна при $p < 0,05$ (за t – критерієм Ст'юдента)

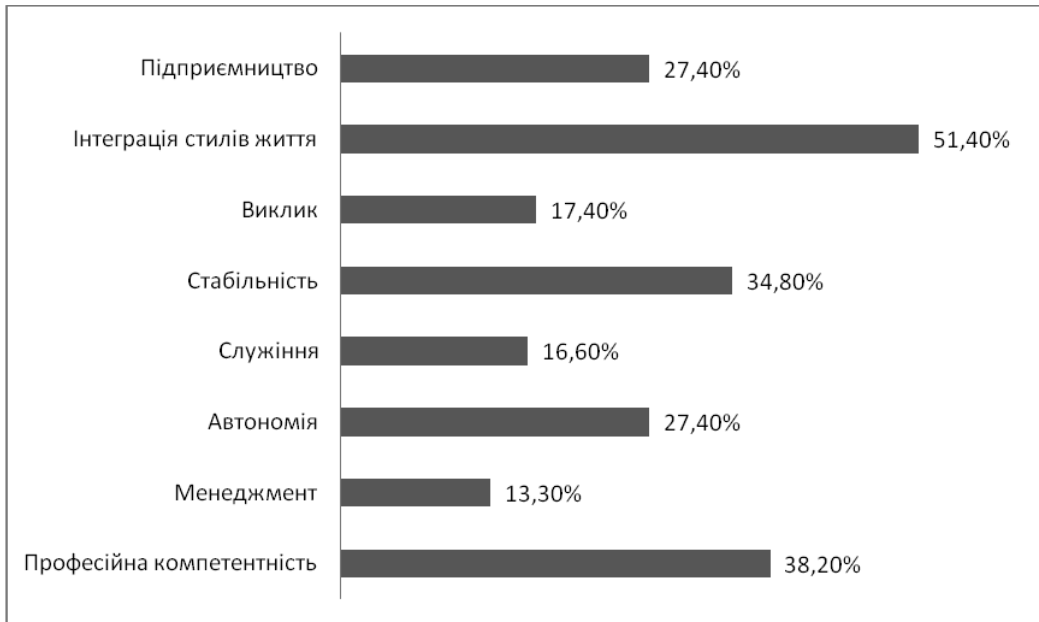

Рис. 1. Ступінь розподілу вираженості прояву кар'єрних орієнтацій у студентів-економістів

студенти мають не виражені комунікаційні навички, емоційну врівноваженість та орієнтацію на повну відповідальність за кінцевий результат.

Гендерні особливості вираженості прояву кар'єрних орієнтацій у студентів – економістів подані у таблиці 2.

Згідно результатів, представлених на табл. 3, виявлена достовірна різниця між показниками кар'єрної орієнтації у

студентів – економістів: орієнтація «менеджмент» (у дівчат виявлено у 6,8% опитаних, у юнаків – у 20,4% опитаних, при $p = 0,021$), за «автономією» (у дівчат виявлено у 11,9% опитаних, у юнаків – у 44,2% опитаних, при $p = 0,003$), за «служінням» (у дівчат виявлено у 25,5% опитаних, у юнаків – у 8,5% опитаних, при $p = 0,004$), за «ста-

Таблиця 2

Гендерні особливості вираженості прояву кар'єрних орієнтацій

№ з/п	Кар'єрна орієнтація	Кількість досліджуваних у %		p
		Дівчата (n = 60)	Юнаки (n = 60)	
1	Професійна компетентність	42,5	34,0	,062
2	Менеджмент	6,8	20,4	,021
3	Автономія	11,9	44,2	,003
4	Служіння	25,5	8,5	,004
5	Стабільність	51,0	20,4	,001
6	Виклик	6,8	28,9	,024
7	Інтеграція стилів життя	68,0	37,4	,003
8	Підприємництво	22,1	34,0	,081

Примітка: різниця достовірна при $p < 0,05$ (за t – критерієм Ст'юдента)

більністю» (у дівчат виявлено у 51,0% опитаних, у юнаків – у 20,4% опитаних, при $p = 0,001$), за «викликом» (у дівчат виявлено у 6,8% опитаних, у юнаків – у 28,9% опитаних, при $p = 0,024$), за «інтеграцією стилів життя» (у дівчат виявлено у 68,0% опитаних, у юнаків – у 37,4% опитаних, при $p = 0,003$).

Достовірної різниці не було виявлено за показником кар'єрних орієнтацій «професійна компетентність» (у 42,5% дівчат та 34,0% юнаків) та «підприємництво» (22,1% дівчат та 34,0% хлопців).

Отже, виявлено, що у студентів чоловічої статі більш вираженим є наступні кар'єрні орієнтації як: менеджмент, автономія та виклик, а у студенток такі як: служіння, стабільність та інтеграція у сфери життя.

Дослідження професійної спрямованості студентів-економістів показало, що у 9,1 % респондентів переважає реалістичний тип професійної спрямованості; інтелектуальний тип у 25,7% студентів; соціальний тип – 19,1% опитаних, артистичний тип у 18%; заповзятий тип виявлено у 20,7% опитаних; конвенціональний тип професійної спрямованості у 10,0 % студентів.

Отже, серед опитаних більшість виявилася із інтелектуальним типом професійної спрямованості (25,7% респондентів). Професіонали такого типу відрізняються

аналітичністю, раціоналізмом, незалежністю, оригінальністю, не схильні орієнтуватися на соціальні норми.

Гендерні особливості вираженості професійної спрямованості у студентів-економістів указані на табл. 3.

Згідно результатів, представлених на таблиці 3, виявлена достовірна різниця між показниками юнаків та дівчат за такими типами професійної спрямованості: у юнаків переважає реалістичний тип (15,3%) у порівнянні із дівчатами (3,4%) ($p = 0,023$), інтелектуальний тип (у 35,7 %, юнаків та у 17,0% дівчат, $p=0,001$); у дівчат переважають заповзятий тип (32,0%) у порівнянні із юнаками (6,8%) ($p = 0,001$) та конвенціональний тип (13,6% дівчат та 6,8 % юнаків, $p=0,002$). Показники за артистичним типом спрямованості (17,0% дівчат та 13,6 % юнаків, $p=0,099$) та соціальним типом (у 17,0% дівчат та 22,1 % юнаків, $p=0,079$) не мали достовірної різниці за критерієм Ст'юдента.

За методикою «Рівень співвідношення «цінності» і «доступності» в різних життєвих сферах» (Є. Фанталової) ми визначали ступінь незадоволеності поточною життєвою ситуацією, а також внутрішньої конфліктності студентів – майбутніх економістів. Отримані результати, свідчать про переваження високого показника неузгодженості (R)

Таблиця 3

Гендерні особливості прояву типів професійної спрямованості у студентів-економістів

№ з/п	Типи професійної спрямованості	Кількість досліджуваних у %		p
		Дівчата (n = 60)	Юнаки (n = 60)	
1	Реалістичний тип	3,4	15,3	,023
2	Інтелектуальний тип	17,0	35,7	,001
3	Соціальний тип	17,0	22,1	,079
4	Артистичний тип	17,0	13,6	,099
5	Заповзятий тип	32,0	6,8	,001
6	Конвенціональний тип	13,6	6,8	,002

Примітка: різниця достовірна при $p < 0,05$ (за t – критерієм Ст'юдента)

у більшості респондентів, це говорить про те, що бажання не задоволені, саме тому, показник ВК (внутрішній конфлікт) у опитаних менше (7), а показник ВВ (внутрішній вакуум) більше (9); показник нейтральної зони склав 12, тобто при наявності внутрішнього конфлікту у респондентів спостерігається внутрішня спустошеність, зниження спонукань.

Гендерні особливості вираженості співвідношення «Цінності – Доступності» у студентів-економістів указані на табл. 4.

Згідно результатів, представлених в табл. 4 нами не виявлена достовірна різниця між показниками юнаків та дівчат за проявом співвідношення «Цінності – Доступності» у студентів-економістів ($p = 0,05$). Тому, можна вказати, що результати ступеню незадоволеності поточною життєвою ситуацією, а також внутрішньої конфліктності не мають особливих відмінностей за гендерною ознакою у нашій вибірці дослідження.

Гендерні особливості прояву рівнів рефлексивності у студентів-економістів указані на таблиці 5.

Як бачимо з таблиці 5, виявлені достовірні відмінності у проявах рівнів рефлексивності серед дівчат та юнаків: високий рівень рефлексивності достовірно вищий у дівчат (61,2%) ніж у юнаків (34,0%) при $p=0,001$; середній рівень більш притаманний юнакам (13,6 %) ніж дівчатам (6,8%) при $p=0,004$; у більшості юнаків (52,4%) виявлений низький рівень рефлексивності у порівнянні із дівчатами (32,0%) при $p=0,032$.

Таким чином, можна вказати, що результати дослідження гендерних особливостей рівня рефлексивності вказують на наявність у досліджуваних дівчат достовірно вищого рівня рефлексивності, у юнаків переважає низький рівень рефлексивності.

Висновки

Емпірично досліджено сформованість професійної компетентності майбутніх економістів. Виявлено, для більшості студентів-економістів характерний помірний та низький рівень професійної дезадаптації; інтеграція стилів життя, тобто бажання збалансованого

Таблиця 4

Гендерні особливості прояву співвідношення «Цінності – Доступності»

№ з/п	Показники «Цінність – Доступність»	Кількість досліджуваних, у %		p
		Дівчата (n = 60)	Юнаки (n = 60)	
1	Показник неузгодженості (R)	53	51	,092
2	Внутрішній конфлікт (ВК)	7	7	,070
3	Внутрішній вакуум (ВВ)	6	12	,085
4	Нейтральна зона (НЗ)	10	14	,071

Таблиця 5

Гендерні особливості прояву рівнів рефлексивності

№ з/п	Рівень рефлексивності	Кількість досліджуваних, у %		p
		Дівчата (n = 60)	Юнаки (n = 60)	
1	Високий рівень	61,2	34,0	,001
2	Середній рівень	6,8	13,6	,004
3	Низький рівень	32,0	52,4	,032

Примітка: різниця достовірна при $p = 0,05$ (за t – критерієм Ст'юдента)

об'єднання різних сторін свого життя; інтелектуальний тип професійної спрямованості. Для більшості студентів також є характерним – сформовані комунікаційні навички, емоційна рівноваженість та орієнтацію на повну відповідальність за кінцевий результат та середній рівень розвитку рефлексивності.

З'ясовано гендерні особливості професійної компетентності майбутніх економістів. Виявлено, що студенти чоловічої статі значущо більше мають прояви професійної дезадаптації. Для студентів чоловічої статі характерними є такі кар'єрні орієнтації як: менеджмент, автономія та виклик. Для сту-

денток такі як: служіння, стабільність та інтеграція у сфери життя. Виявлена достовірна різниця між показниками юнаків та дівчат за типами професійної спрямованості, а саме: у юнаків переважає реалістичний та інтелектуальний типи; у дівчат переважають заповзятий тип та конвенціональний тип. Результати ступеню незадоволеності поточною життєвою ситуацією, а також внутрішньої конфліктністю не мають особливих відмінностей за гендерною ознакою у нашій вибірці дослідження. Результати дослідження гендерних особливостей рівня рефлексивності вказують на наявність у дівчат достовірно вищого рівня рефлексивності.

Література

1. Андреева Н.И. Формирование гендерной культуры в современном: философско-культурологический анализ Диссертация на соискание ученой степени доктора философских наук / Н.И. Андреева — Ростов-на-Дону, 2005. 285 с.
2. Бендас Т.В. Гендерная психология: учеб. пособие / Т.В. Бендас. СПб.: Питер, 2007. 431 с.
3. Евсевичева И.В. Гендерные аспекты профессионализации и карьеры / И.В. Евсевичева // *Актуальные проблемы клинической и прикладной психологии: материалы первой международной научно-практической конференции*. Под ред. Н.А. Кравцовой, Р.В. Кадырова. Владивосток, 2009. С. 312–315.
4. Мальцев А.В. К проблеме гендерного подхода в профессиональном самоопределении старшеклассников / А.В. Мальцев // *Лурьевский подход в мировой психологической науке : тезисы докладов*. Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2017. С. 101–102.
5. Ожигова Л.Н. Гендерная идентичность личности и смысловые механизмы ее реализации : автореф. на соискание ученой степени доктора психолог. наук; специальность 19.00.01 / Л.Н. Ожигова. Краснодар, 2006. 20 с.

Reference

1. Andreeva, N.I. (2015), "Formation of gender culture in modern society: philosophical and cultural analysis", Abstract of Ph.D. dissertation, Religious studies, philosophical anthropology, philosophy of culture, Federal State Scientific Institution "North Caucasian Higher School Science Center", Rostov-on-Don, Russia.
2. Bendas, T.V. (2007), *Gendernaya psihologija [Gender Psychology]*, Peter, St. Petersburg, Russia.
3. Evsevicheva, I.V. (2009), "Gender aspects of professionalization and career", *Aktualnie problemi klinicheskoy i prikladnoy psihologii: materialy Pervoy Megdunarodnoy nauchno-prakticheskoy konferencii [Actual problems of clinical and applied psychology: materials of the first international scientific-practical conference]*, Vladivostok, Russia, pp. 312-315.
4. Maltsev, A.V. (2017), "To the problem of gender approach in professional self-determination of high school students", *Lurievskij podhod v mirovoj psihologicheskoy nauke: tezici dokladov [Lurievsky approach in the world psychological science: abstracts]*, Ural. University, Ekaterinburg, pp. 101-102.
5. Ozhigova, L.N. (2006), "Gender identity of a person and semantic mechanisms of its implementation", Ph.D. Thesis, General Psychology, Psychology of Personality, History of Psychology, Kuban State University, Krasnodar, Russia.

Стаття надійшла до редакції 07.02.2019 року

УДК [159.018.4:17.022.1]:316.7

DOI: <https://doi.org/10.31732/2707-9155-2019-35-168-175>

Особливості формування іміджу у медико-соціальному напрямку

Льошенко О.А.

*Кандидат психологічних наук,
асистент кафедри загальної психології
Київського національного університету імені Тараса Шевченка,
вул. Володимирська, 60, Київ, 01033
тел.: (097) 50-677-81, e-mail: psiholog3003@gmail.com
ORCID: 0000-0002-3303-3162*

Гриценко І.М.

*Аспірант, ВНЗ «Університет «КРОК»,
м. Київ, вул. Табірна, 30-32, 03113, Україна
тел.: (099)-55-585-73, e-mail: omihalich@ukr.net
ORCID: 0000-0002-7311-9577*

Features of image formation in the medical and social sphere

Lioshenko O.A.

*Candidate of Psychological Sciences,
Assistant at the General Psychology Department,
Taras Shevchenko National University of Kyiv,
60 Volodymyrska Street, City of Kyiv, Ukraine, 01033
tel.: (097) 50-677-81, e-mail: psiholog3003@gmail.com
ORCID: 0000-0002-3303-3162*

Gritsenko I.M.

*Postgraduate student, “KROK” University,
st. Tabirna, 30-32, 03113, Ukraine
tel.: (099)-55-585-73, e-mail: omihalich@ukr.net
ORCID: 0000-0002-7311-9577*

Анотація. Імідж установи або підприємства - це образ організації, який існує у свідомості людей. Можна навіть сказати, що в будь-якій організації існує імідж поза залежністю від того, хто над ним працює і чи працюють над ним узагалі. Психологи під іміджем розуміють характер стереотипу, що склався в масовій свідомості і має емоційно забарвлений образ кого-небудь або чого-небудь. Імідж відображає соціальні очікування певної групи. Формування іміджу відбувається стихійно, але частіше воно є результатом

роботи фахівця. Приступаючи до створення іміджу, необхідно з'ясувати, по-перше, рід діяльності установи в даний час і в перспективі, по-друге, чим товари (послуги) установи відрізняються від товарів (послуг) конкурентів. В умовах ринкової конкуренції іміджу відводиться головна роль в формуванні стійкості компанії. Турбота про імідж – ознака організації, що розвиваються і прагнуть знайти своє обличчя, гармонійні способи співіснування із соціумом. Створення іміджу – питання стратегічного планування діяльності компанії. Привабливий імідж фірми може працювати довгі роки і підтримувати підприємство у важких обставинах. Тому при формуванні іміджу слід спиратися (в основному) на ті поняття і матеріальні об'єкти, які асоціюються у споживачів з вічними цінностями життя. Загалом імідж підприємства створюється за допомогою комунікацій підприємства з групами громадськості шляхом донесення до них інформації про підприємство, його переваги та можливості, виконуваним ним соціальні ролі та функції і залежить від соціального оточення, суспільних норм та цінностей. У статті обґрунтовано актуальність дослідження моделі та структури іміджу медичної установи. Здійснено аналіз основних характеристик іміджу медичної установи. Розроблено алгоритм формування іміджу наркологічної клініки та завдання подальшого теоретичного та емпіричного дослідження критеріїв, якими користуються клієнти наркологічних установ при виборі закладу, а також виявлення психологічних ознак та особливостей клієнтів наркологічних установ та їх близьких родичів.

Ключові слова: внутрішній імідж, зовнішній імідж, медична установа, розробка алгоритму, формування стереотипу, довіра, місія медичної установи.

Формул: 0, рис.: 0, табл.: 0, бібл.: 6.

Annotation. The image of an institution or business is an image of an organization that exists in the minds of the people. You could even say that in any organization there is an image regardless of who is working on it and whether they work on it at all. Psychologists by image understand the nature of the stereotype that has developed in the mass consciousness and has an emotionally colored image of someone or something. The image reflects the social expectations of a particular group. The formation of the image is spontaneous, but more often it is the result of the work of a specialist. Starting to create an image, it is necessary to find out, firstly, the type of activity of the institution now and in the future, and secondly, how the goods (services) of the institution differ from the goods (services) of competitors. In the conditions of market competition the image plays the main role in formation of firm stability. Image concern is a sign of developing organizations seeking to find their faces, harmonious ways of coexisting with society. Creating an image is a matter of strategic planning for the company. An attractive image of the company can work for many years and support the company in difficult circumstances. Therefore, the formation of the image should be based (mainly) on those concepts and material objects that are associated with consumers with eternal values of life. In general, the image of the enterprise is created through the communication of the enterprise with public groups by communicating to them information about the enterprise, its advantages and opportunities, their fulfilled social roles and functions, and depends on the social environment, social norms and values.

The article provides a relevance of the study of image model and structure of health facility. The analysis of main characteristics of health facility image was performed. An algorithm for image formation of the addiction clinic and tasks for further theoretical and practical research of the selection criteria used by the clients of narcological facilities were developed. The psychological qualities and constitutions of the clients of narcological facilities will be also determined.

Key words: internal image, external image, a health facility, algorithm development, stereotype formation, trust, characteristic, health facility mission

Formulas: 0, fig.: 0, tabl.: 0, bibl.: 6.

Постановка проблеми

В умовах конкурентної ринкової економіки в медичній сфері набуває гостроти питання іміджу медичних установ. На даний час стає реальною необхідність виділитися із сукупності собі подібних, завоювати певну відомість, покращити репутацію. Власники та керівники медичних закладів намагаються привернути до себе увагу конкретних адресних груп інвесторів, партнерів, працівників, клієнтів та інших верств суспільства. Тому не випадково слово «імідж» є всюди – потрапляє у свідомість людей, заповнює всі сфери людської діяльності, навіть в багатьох випадках керує поведінкою людей.

Успіх діяльності та престиж будь-якої організації певною мірою залежить від її іміджу, який можна розглядати як систему уявлень про організацію та її працівників. Медичні установи відрізняються від більшості організацій та підприємств тим, що надають специфічні послуги і, таким чином належать до організацій сфери послуг, основним критерієм виміру яких є обсяг очікуваного споживачем послуг та виникнення психологічного задоволення після отримання послуги.

Треба зазначити, що ринок медичних послуг має свої властивості, він істотно відрізняється від звичайного ринку. Споживач медичних послуг, якщо він не має відповідної кваліфікації, не може, як правило, оцінити стан свого здоров'я та визначити, які заходи з поліпшення здоров'я слід застосувати. У зв'язку з цим покупець медичних послуг повинен мати впевненість, що лікар не скористається його незнанням, щоб необгрунтовано збільшити обсяг лікувальних заходів, та повинен довіряти йому.

Тож, виключно високої операційної ефективності недостатньо для створення зацікавленості клієнта медичного за-

кладу. В подальшому у викладанні цієї статті ми будемо отожднювати поняття «медична установа» та «наркологічна клініка» для спрощення викладення набутого нами матеріалу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Аналіз літературних джерел показав, що, не дивлячись на достатню кількість напрацювань з цього питання, досі не існує загальноприйнятої точки зору на визначення елементів та структури іміджу чи то підприємства, чи то організації.

Поняття «імідж» було запропоноване американським економістом К. Болдингом у 1961 році і сьогодні являє собою одну з форм прояву корпоративної культури.

Основу іміджу становлять: 1) наявний стиль внутрішніх та зовнішніх ділових і міжособових відносин персоналу; 2) офіційна атрибутика: назва організації, емблема, товарний знак; 3) надійність; 4) порядність; 5) гнучкість; 6) культура; 7) соціальна відповідальність.

Сьогодні імідж є однією з найважливіших характеристик організації, чинником довіри до неї та її товару, а отже, є умовою її процвітання. Мета створення іміджу полягає не в отриманні організацією популярності, а у забезпеченні позитивного ставлення до неї. Імідж є динамічним і може змінюватися під впливом обставин і нової інформації. Він створюється цілеспрямованими зусиллями та залежить від кожного працівника [3, с.260].

Тобто, імідж організації вміщує у собі дві складові: 1) зовнішню, яка формується інвесторами, акціонерами, партнерами, клієнтами, ЗМІ;

2) внутрішню, яка формується керівником в оточенні працівників та виступає вимогою корпоративної культури,

завдяки перш за все іміджу особи керівника.

Науковці визначають, що для формування іміджу організації чи установи велике значення мають різні дрібниці і зовнішні речі. Так, відомий американський вчений Б. Гі стверджує, що уявлення про характер та надійність організації, а також її керівника клієнт створює, ґрунтуючись на першому враженні, на перших десяти секундах знайомства, тому що в нього зовсім немає часу на тривалий аналіз своїх почуттів. І те, як одягаються члени персоналу, як виглядає офіс, – це відзначається потенційним клієнтом, який постійно поспішає.

Говорячи про наявність існуючого зв'язку між зовнішнім обліком співробітників й успіхом компанії, Б. Гі зазначав, що 83 % рішень люди приймають, базуючись на візуальній інформації.

Зовнішній імідж, особливо візуальний, включає будь-який аспект діяльності і в остаточному підсумку зумовлює успіх особистості та її доходи. Про необхідність створення власного іміджу кожною людиною свідчать результати досліджень, проведених Р. Баумейстером та його колегами [6].

Автори пояснюють його призначення тим, що, створюючи той чи інший імідж не тільки собі, але й іншому, особистість у такий спосіб допомагає собі вирішувати власні завдання, оскільки кожна людина зацікавлена в позитивному враженні, яке вона створює на людей, що її оточують.

Зазначені автори видокремлюють дві стратегії самопрезентації: «задобровільну» (спрямовану на те, щоб, підлаштовуючись під аудиторію, виставити себе в найсприятливішому викладі і отримати визнання й заохочення) і «самоконструйовану» (яка виходить з бажання справити враження на інших тими якостями, що входять до структу-

ри «ідеального Я суб'єкта»). При цьому фактори, що сприяють позитивній або негативній самопрезентації, на їх думку, в кожному конкретному випадку виявляються як об'єктивні критерії, які визначають суть сприйняття конкретної особистості людьми, що оточують.

Чимало дослідників (наприклад, А.Б. Зверинцев) пропонують наступний алгоритм формування іміджу: а) зовнішній вигляд особливо важливий для короткострокових контактів, в силу важливості першого враження; б) до другого рівня іміджу відносяться набуті психологічні якості, які підкреслюють індивідуальність, духовне багатство особистості та риси характеру; в) третій рівень іміджу містить у собі соціальні задатки, це якості які максимально ефективні як при створенні бездоганної репутації, так і при її збереженні (реакції на реальні вчинки у звичайних, конфліктних і екстремальних ситуаціях, духовно-моральні цінності та життєві стратегії) [1].

Знання про об'єкт на рівні іміджу – це знання-уявлення про «зовнішнє», «видиме», «формальне», «належне», а не про «внутрішнє», «приховане», «змістовне», «справжнє». Образ є завжди і формується він спонтанно, а імідж скоріш є ідеальним образом (фактично символом) і, відповідно, він не може не відрізнятися від реальності. Імідж як штучно сформований образ може відповідати особистості (політика, підприємець та ін.), або найрізноманітнішим предметам та інститутам.

Питанням формування іміджу підприємства приділяли увагу такі науковці, як А.Л. Кузнецов, Н.В. Андерс, Г. Даулінг, І. Ансофф, Л.В. Чубукова.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

На даний час невіршеними залишаються питання, що ж собою являють

основні характеристики іміджу медичних установ; що їх відрізняє від інших закладів та організацій сфери послуг; з якими проблемами стикаються іміджмейкери медичних установ; що є чинниками впливу на імідж медичних закладів, зокрема, наркологічних установ.

Формулювання цілей статті

Цілі статті – розкрити особливості алгоритму створення іміджу медичної установи, сформувати основні складові іміджу медичних установ.

Виклад основного матеріалу дослідження

Специфічний підхід до визначення іміджу підприємств сфери медичних послуг, обумовлено, перш за все, особливою роллю клієнтів та споживачів послуг у цьому процесі, а саме:

- зазвичай саме позитивний імідж є визначальним у виборі клієнтом певного медичного закладу;

- клієнти медичного закладу отримують інформацію, яка впливає на формування іміджу в процесі отримання послуги при безпосередньому спілкуванні з його працівниками, тобто імідж в уявленні клієнта формується на підставі його особистого досвіду спілкування з медичним закладом;

- клієнти беруть активну участь у формуванні іміджу медичної установи, виконуючи комунікативну функцію;

- формування іміджу медичної установи напряму залежить від якості наданих послуг та ефективності роботи персоналу.

Таким чином, враховуючи особливості функціонування медичних закладів, можна запропонувати наступне тлумачення іміджу підприємств медичних послуг. Імідж підприємств сфери медичних послуг – це відносно стійке, емоційно забарвлене уявлення образу медичного закладу, сформоване на основі особистого досвіду та отриманої

інформації про його реальні, декларовані та очікувані якості, характеристики та показники, які мають економічну, соціальну та іншу значимість для суб'єктів взаємодії.

Враховуючи той факт, що в мозку людини є лише декілька центрів задоволення і, як мінімум, десятки незадоволення й тривоги, людям простіше знаходити недоліки, ніж позиціонувати чесноти, і тому стійкий позитивний імідж медичної установи сьогодні можна розглядати як важливий сучасний компонент продукту медичного закладу і як додатковий ресурс управління, ресурс розвитку медичної установи.

З чого починати створення іміджу наркологічної клініки або алгоритм створення.

Виходячи з визначення поняття іміджу, у якому зовнішній образ виявляється за допомогою внутрішнього змісту, необхідно починати з Місії (концепції) установи, тобто внутрішнього іміджу.

Місія або концепція установи – це загальна мета, сенс її існування та принципи, за допомогою яких досягається ця мета. «Місія завжди індивідуальна, унікальна, у ній розміщене основне, «родзинка», образ «новизни», призначення в світі. Місія не пов'язана з отриманням прибутку, вона завжди красива, альтруїстична, у ній звучить тема служіння» [2, с.37]. Сила впливу місії є функцією її достовірності у віддзеркаленні спільних цінностей для підприємства і його контактних груп, а також вміння повідомити про неї.

Тому співробітникам наркологічної клініки необхідно зрозуміти, у чому полягає її особливість. Для цього слід провести моніторинг розуміння Місії працівниками, керівництвом, партнерами та персоналом. Можна скласти анкету з незакінченими реченнями типу: «Наша клініка особлива, тому що в ній ...», «Наша клініка відрізняється від інших

наркологічних клінік тим, що ...».

Наступний крок – виявлення очікувань основних «клієнтів» медичного закладу – клієнтів і їх близьких, зайнятих безпосередньо проблемами реабілітації клієнтів.

Наприклад, за допомогою такої анкети, у якій необхідно пронумерувати за значущістю критерії вибору клініки та критерії до образу випускника реабілітаційної програми.

Атрибути внутрішнього іміджу: цілісність стилю співробітників від прибиральника до керівника установи (культура спілкування, одяг, зачіска), критерії вказані в контракті; логотип; слоган; вивіска, під'їзні шляхи, територія; інтер'єр (меблі, картинки, кольорові гамми, таблички на дверях кабінетів); запахи; фірмовий посуд; вид дощок оголошень, стендів; місця відпочинку лікарів та медперсоналу; стиль спілкування, відвертість, коректність, ширість; стиль спілкування по телефону.

Отже, алгоритм створення іміджу медичної установи може бути таким:

1. Створити місію медичної установи, у якій будуть чітко сформульовані певні пріоритети, своє бачення майбутнього, унікальна, неповторна, особлива система цінностей, звичаїв, традицій, стилів поведінки, внутрішня культура. Слід зазначити, що визначення місії будь-якого підприємства взагалі, і медичної установи у тому числі однозначно не сформульовано в літературі. Деякі автори поняття місії і бачення розглядають як тотожні, інші вважають, що розробка місії є конкретизацією бачення і повинна включати процес її реалізації, інші навпаки, визнають, що місія є ширшим поняттям ніж бачення, місія визначає загальний напрям розвитку підприємства, а бачення являє її проекцію в подальшій часовій перспективі. Не вдаючись в спори визначень на тему місії, для потреб даної статті прийнято, що

місія то «вартість (щось відносно рідкісного і цінного), яку організація повинна творити для свого оточення (ширшої спільноти, в якій діє і якій продає свої продукти, очікуючи замість ресурсів для виживання та розвитку), членів і засновників» [5, с. 90].

2. Сформулювати мотиваційні характеристики діяльності працівників медичної установи, спрогнозувати ефективність її функціонування та можливості розвитку, адже від спрямованого всередину іміджу залежить те, якою мірою члени організації ідентифікуються з нею.

3. Виявити очікування основних клієнтів на різноманітні та якісні медичні послуги, оригінальну систему виховної роботи клієнтів наркологічної установи, включаючи наявність і функціонування окремих відділень враховуючи специфіку клієнтів, розвиток творчих здібностей, вдосконалення психічних функцій клієнтів наркологічної установи, формування здорового способу життя.

4. Пропрацювати атрибути внутрішнього іміджу (перераховані вище) і виявити першочергові.

5. Розробити зовнішній імідж медичної установи (перераховано вище).

6. Скласти план реалізації зовнішнього та внутрішнього іміджів.

7. Почати реалізацію.

8. Провести моніторинг реалізованих заходів.

9. Провести корекцію й оновлення іміджу.

10. Продовжити формування іміджу.

Таким чином, імідж є важливим компонентом системи управління медичною установою та її розвитку на ринку надання медичних послуг.

Основними напрямками формування іміджу наркологічної клініки є:

1) завоювання довіри. Формуючи довіру, іміджмейкер закладу стикається із проблемою існування стереотипів.

Стереотип впливає на прийняття рішення і робить цей процес непоміченим з боку зовнішнього спостерігача, він є більш конкретним на відміну від потреби. Це визначене, сформоване бачення – ставлення споживача до себе, каналів інформації, суб'єктів, що просуюються. Стереотипи відносяться до світу думок, відчуттів, тобто до сфери ідеального, але їхні впливи на реальність, вчинки людей дуже сильні. Стереотипи є позитивними і негативними, що змушує при плануванні заходів з формування іміджу знайти відповіді на такі запитання:

- як виявлені типові негативні стереотипи заважають адекватному сприйняттю конкретного заходу?

- як можна зменшувати вплив цих стереотипів, використовуючи наявні ресурси?

Продумавши відповіді на ці запитання, можна уникнути суттєвих помилок при створенні образу.

2) використання різноманітних засобів комунікації. Найбільш ґрунтовними є двостороння спрямованість комунікацій, а також вірусний ефект розповсюдження інформації. В онлайн користувачі самі є джерелом інформації (пишуть відгуки та думки), а також можуть служити каналом для її передачі (цитувати повідомлення компанії у статтях, новинах тощо або інших інтернет-користувачів). У зв'язку з цим можливо відзначити наступні основні переваги формування іміджу медичного закладу в мережі Інтернет: можливість комунікації з цільовою аудиторією; підвищення пізнаваності бренду; підвищення лояльності споживача послуг клініки; популяризація бренду (підвищення кількості згадувань в Інтернеті); корекція негативної думки про імідж медичної установи; вірусне поширення інформації.

3) Ще одну групу засобів впливу на формування іміджу наркологічної клі-

ніки становлять мотиваційні чинники, адже відданий персонал та ентузіазм під час виконання завдань є серцевиною внутрішнього іміджу. Ставлення до персоналу з повагою створює стимул до роботи й зміцнює їх відданість структурі, а вони, в свою чергу, починають по-іншому ставитися до відвідувачів. Отже, процес є взаємопов'язаним.

Науковці, які займаються проблемами іміджу, зазначають, що всі складові іміджу не існують ізольовано, а перебувають у тісній взаємодії, впливаючи при цьому один на одного.

Психологічний механізм формування іміджу – зіставлення або соціальне порівняння характеристик об'єкта, вміщених у його образ, і власних цілей, цінностей інтересів суб'єкта. Імідж виступає інструментом спілкування з аудиторією, результатом свідомої роботи, особливо це стосується ситуацій, коли імідж виступає частиною професійного успіху.

Широке використання іміджу в соціальних комунікаціях дозволяє визначити такі основні його функції: психологічного захисту (імідж дає можливість приховати недоліки, оптимізувати свою поведінку з метою максимального впливу на інших); соціального тренінгу (імідж дозволяє коректувати свою поведінку та адаптувати її до соціальних комунікацій, що пов'язано з неминучістю та бажаністю виконання ролей у конкретних соціальних групах); соціально-символічної ідентифікації (імідж завжди містить символіку готовності людини не тільки до комунікації, але й до обміну соціальними та духовно-моральними цінностями. Відсутність ознак такого впізнавання викликає в інших реакцію відторгнення); ілюзорно-компенсаторна (на думку Л. Фестінгера, один із законів психіки – постійно відтворюваний дисбаланс різних підсистем та блоків. Такий дисбаланс прово-

кує негачії, дистреси, і один із методів боротьби з ними – створення ілюзій. Перераховані вище функції співвідносяться з двома групами функцій іміджу, які виділяє В. Шепель: ціннісні (свідчать про беззаперечне значення іміджу у побудові здорової психічної організації людини) та технологічні (дозволяють використовувати імідж як засіб міжособистісної адаптації) [4].

Перш за все, необхідно пам'ятати, що імідж:

– соціальне явище. Він не існує тільки на рівні окремої людини, тобто об'єкт повинен бути відомим якійсь групі людей (споживачів, клієнтів тощо), а також повинен мати значення для членів цієї групи, викликати до себе інтерес та увагу;

– є динамічним, адже його атрибути перетворюються, видозмінюються в залежності із змінами у самому носії чи у груповій свідомості;

– є активним за своєю суттю – може впливати на свідомість, емоції, діяльність і вчинки як окремих людей, так і цілі групи населення.

Отже, імідж будь-якої компанії – це сукупність суспільного сприйняття компанії чи установи (зокрема, медичної) багатьма людьми.

Література

1. Зверинцев А.Б. Коммуникационный менеджмент. Рабочая книга менеджера PR / А.Б. Зверинцев. СПб., 1995. 267 с.
2. Зинкевич-Евстигнеева Т.Д. Теория и практика командообразования. Современные технологии по созданию команд / Т.Д. Зинкевич-Евстигнеевой. СПб.: Речь, 2004. 304 с.
3. Монастирський Г.Л. Теорія організації: навч. посіб. Київ: Знання, 2008. 319 с.
4. Шепель В.М. Как нравятся людям / В.М. Шепель. Москва: Народное образование, 2002. 576 с.
5. Nakonieczna, J. (2008), Społeczna odpowiedzialność przedsiębiorstw międzynarodowych, Difin, Warszawa, p. 90.
6. Penaud, J. (1993), "La fonction publique des Communautés européennes / Jeanne Penaud", *Problemes politiques et sociaux*, vol. 713–714, p. 117.

Reference

1. Zverincev, A.V. (1995), *Comunikativnij menedgment. Robocha kniga PR menegera* [Communicative management. The work-book of PR-manager], StPterburg, Russia.

Думка про медичну установу формується при особистих контактах людини із установою; на основі чуток, що циркулюють у суспільстві; із повідомлень засобів масової інформації. Все вищесказане дозволяє нам стверджувати, що імідж, в тому числі і професійний, – складний соціально-психологічний феномен, який важко оцінювати якісно за певними об'єктивними критеріями, хоча реальна потреба у цьому достатньо висока.

Висновки та перспективи подальших досліджень

Таким чином, здійснено теоретичний аналіз формування іміджу медичних закладів, створено алгоритм формування іміджу, розглянуті основні особливості, характеристики та функції іміджу закладів сфери послуг, звернено увагу на роль клієнтів у його формуванні та особливості їхнього сприйняття.

Завданням подальшого теоретичного та емпіричного дослідження ми вбачаємо дослідження критеріїв, якими користуються клієнти наркологічних установ при виборі закладу, а також виявлення психологічних ознак та особливостей клієнтів наркологічних установ та їх близьких родичів.

2. Zinkevich-Evstigneeva, T.D. (2004), *Teorija i praktika komandoobrazovanija. Sovremennije tehnologii po sozdaniu komand* [Theory and practice of team management. Modern technologies of team creation], Rech', StPterburg, Russia.
3. Monastirskij, G.L. (2008), *Teorija organizacii* [Theory of organization], Znannya, Kyiv, Ukraine.
4. Shepel', V.M. (2002), *Kak nnavitsja ludiam* [How to please people]. Narodnoe obrazovanie, Moscow, Russia.
5. Nakonieczna, J. (2008), Społeczna odpowiedzialność przedsiębiorstw międzynarodowych, Difin, Warszawa, p. 90.
6. Penaud, J. (1993), "La fonction publique des Communautés européennes / Jeanne Penaud", *Problemes politiques et sociaux*, vol. 713–714, p. 117.

Стаття надійшла до редакції 01.02.2019 року

УДК 159.9:37

DOI: <https://doi.org/10.31732/2707-9155-2019-35-177-185>

Динамічні процеси як трансформація особистості педагога на шляху до «невигорання»

Тесленко В.М.

*Здобувач, ВНЗ «Університет «КРОК»,
м. Київ, вул. Табірна, 30-32, 03113, Україна
тел.: (095)-94-358-78, e-mail: vita_teslenko@ukr.net
ORCID: 0000-0002-8030-1246*

Dynamic processes as transformation of the personality of a teacher on a way to “unburning”

Teslenko V.N.

*Postgraduate student, “KROK” University,
st. Tabirna, 30-32, 03113, Ukraine
тел.: (095)-94-358-78, e-mail: vita_teslenko@ukr.net
ORCID: 0000-0002-8030-1246*

Анотація. У статті представлено коло бачення проблеми професійного вигорання як наслідку некоректних рефлексій з боку педагога. Проаналізовано різноманітні підходи з проблематики та визначення основ існуючих концепцій. Сформульовано алгоритм рефлексії у вигляді пошуку педагогом шляхів до самотрансформації як динамічних процесів під час аналізу ним своїх поведінкових реакцій, певних очікувань від навчального процесу та вимог. Мається на увазі структурно-інтегральна методологія в підходах вирішення проблемних ситуацій педагогом для можливості здійснення самотрансформації Я-сфери та усунення когнітивної, афективної та конативної некомпетентностей. Йдеться про використання дискусійних методів, які направлені на уточнення оновленої в своїй циклічності дискусії з визначенням певного імпульсу, що здатний зрушити ситуативний розвиток з точки невизначеності та сфокусувати його у нове гіпотетичне (дослідницьке) русло. Таким чином, завдяки вищевказаним методам долається криза індивідуальних та професійних суперечливостей особистості за відсутності здатностей до конструктивізму та за умови пошуку оптимальних психологічних умов для набуття нею певних навичок з розвитку необхідних здібностей. Акцентується на необхідності створення еко-парадигми як оптимального, «найкращого з кращих» результатів самоактуалізації особистості вчителя у відповідності до існуючих змін, що становить надійну гарантію проти професійного вигорання. Стійкість еко-парадигми з урахуванням впливу соціальних факторів виявляється у: 1) сформованості здатності особистості до правильного само-менеджменту; 2) сформованості здатності особистості до правильних висновків як інструментарію вчителя

в протистоянні СПВ; 3) актуалізації та активації ресурсів на самозбереження особистості в її направленості на самореалізацію та самоідентичність. Динамічність процесів самотрансформації педагога має на увазі необхідність створення політики змін як «нової психології антивигорання».

Ключові слова: синдром професійного вигорання, інтроспекція дійсності, інтеріоризація дій, принцип сенсорних корекцій, принципи структуризації оцінних уявлень, особистісна рефлексія.

Формул: 0, рис.: 0, табл.: 0, бібл.: 8

Annotation. A range of different aspects of the professional burnout as the consequence of the incorrect reflections from the side of the teacher has been presented in the article. The different approaches to the problem and the definitions of the existing concepts' principles have been analyzed. The algorithm of the reflection in the form of the possible ways for self-transforming as the dynamic processes being searched by the teacher while analyzing them as the behavioral reactions, meaning some expectations from the educational process and requirements has been formulated. Structural-integrated methodology in the approaches to problem-solving situations by the teacher is meant to enable self-transformation of the self-sphere and eliminate cognitive, affective and behavioral incompetence. It is a matter of using discussion methods that are aimed at the refining discussion renewed in its cycle with the determination of a certain impulse that may shift situational development from the point of the uncertainty and focus it in a new hypothetical (research) direction. Thus, the above methods overcome the crisis of individual and professional contradictions of the individual in the absence of the ability to the constructivism and provided the search for optimal psychological conditions to acquire certain skills to develop the necessary abilities. Emphasis is placed on the need to create an eco-paradigm as the optimal, "best of the best" self-actualization of the teacher's personality in accordance with existing changes, which is a reliable guarantee against the professional burnout. The stability of the eco-paradigm, taking into account the influence of social factors, is manifested in: 1) the formation of the ability of the individual to correct self-management; 2) the formation of the personality's ability to draw the right conclusions as a tool of the teacher in confronting a syndrome of the professional burnout; 3) the actualization and activation of the resources for self-preservation of the individual in his / her focus on self-realization and self-identity. The dynamics of the teacher's self-transformation processes imply the need to create a policy of change as a "new psychology of anti-burnout".

Keywords: professional burnout, introspection of the reality, interiorization of actions, principle of sensory corrections, principles of the structured estimable notion, personal reflection.

Formulas: 0, fig.: 0, tabl.: 0, bibl.: 8

Постановка проблеми

Проблема синдрому професійного вигорання педагогів полягає у звуженні ними ракурсу навчального процесу до одностороннього його бачення та ігнорування позиції учня як його учасника, у свідомому бажанні вчителя за будь-яку ціну домогтися бажаного результату та, як наслідок, закономірній фрустрації Я-ідеального.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Теоретичну модель синдрому професійного вигорання (СПВ) педагога можна представити у вигляді Я-сфери особистості – констеляція фізіологічного, емоційно-оціночного (емоційні переживання), експресивного (самовираження), когнітивного (рефлексія), конативного (діяльність) компонентів при

проявах афективної некомпетентності (фрустрація як найвищий рівень), когнітивної некомпетентності (нерефлексивність, некритичність, когнітивний дисонанс) та конативної некомпетентності (дезаптаційний синдром).

Відповідно, в пошуках психологічних шляхів профілактики та подолання СПВ, слід звернути увагу на різноманітні підходи з проблематики та визначитися з валідністю певних концепцій. А саме, зацентувати на тих, які лягають в основу міркувань щодо особистісної трансформації задля самокорекції вищезазначених некомпетентностей.

Науковці, які працюють у цій царині, представляють на розгляд наступні питання: професійний саморозвиток як чинник формування професійної культури педагога (І.І. Ігнацевич, Л.П. Василенко, Г.Г. Цветкова), акмесинергетичний підхід в освіті (В.І. Перевозчиков, А.О. Деркач, Н.В. Кузьміна), професіоналізм педагогічної діяльності (І.Д. Бех, О.І. Бондарчук, І.Д. Багаєва), оптимізація адаптаційних можливостей людини (психофізіологічний аспект забезпечення діяльності) (О.М. Кокун), технологія спілкування (комунікативна компетентність) (С.Д. Максименко, М.М. Заброцький, Л.А. Петровська, В. Борман, С. Мотовідло), міжособистісна компетенція (К. Аржиніс), рольова компетенція (П.П. Горностай), соціальна компетентність (В.М. Куніцина), компетенції міжособистісного спілкування та соціальної взаємодії (Е. Портер, І.О. Зимня), життєва компетентність як вміння жити повно та продуктивно (Л.В. Сохань), генетико-психологічні витоки розвитку і саморозвитку особистості (С.Д. Максименко), організаційно-педагогічні умови розвитку професійної компетентності вчителів загальноосвітніх навчальних закладів (Н.Ф. Сергієнко), теоретичні і методологічні засади застосування

парадигмального моделювання у професійній підготовці вчителів (А.В. Семенова), модель управління розвитком професійної компетентності вчителя в міжтестастійний період (І.М. Андрощук), моделі емоційного інтелекту (Д. Гоулман, Дж. Майер та П. Саловей), вплив емоційного інтелекту на ефективність лідерства та керівництва (С. Вольф, Е. Пескосолідо, В. Друскат), продуктивність діяльності та конструктивне вирішення міжособистісних конфліктів (Дж. Лука, П. Тарріконе, П. Джордан, А. Трош), критика емоційного інтелекту, як фактора, що дозволяє прогнозувати професійний успіх (Е.Ф. Ланді, Е. Лок, Р. Ріда, Ф. Коккінакі), теоретичні і методичні основи формування професійної ідентичності вчителів засобами інформаційних технологій (О.Я. Романишина), імпліцитні теорії взаємин в організаціях (Ю.С. Белецька, П. Колеман), залежність компетентності у спільній творчій діяльності та імпліцитних уявлень про неї (О.В. Растянніков), діагностика сформованості основ професійного самовдосконалення вчителів (Н.Ю. Шустова), методика із запровадженням техніки вибору штампів поведінки з точки зору набору методик, застосовуваних при описі поведінки людини (Дж. Фленаганом), тест рольової самоперцепції (М. Белбін), тест сильних сторін (Е. Портер).

Формування цілей статті

Метою статті є доведення необхідності самотрансформації педагогів на шляху до «невигорання» в професії.

Виклад основного матеріалу дослідження

Згідно з професійними обов'язками на педагога накладається необхідність втілення своєї просвітницької місії, а саме, виконання «надзадачі» – навчити. На цьому шляху вчителів доводиться стикатися із, здавалося б, непереборни-

ми обставинами: умовами навчального процесу, коли виконання такої «над-задачі» заходить у «глухий кут» через неочікуваний зворотній зв'язок з учнем та в разі повної його відсутності. В такі моменти вчитель губиться у неспроможності керування ситуацією та постає обеззброєним у її вирішенні, стає її заручником. Йдеться про акцентуації характеру у їх співвіднесеності з особистісними властивостями педагога та впливі чинників оточуючого середовища. Як засіб самозахисту валідним стає трансцендентальність у відходженні від категоричностей особистісних проявів, а саме, культивування переваг властивостей особистості над характером, свого роду, стримування характерних проявів Я-сфери. Особисто, це стосується міжособистісних відносин, коли збалансованість є фільтром стримання негативного ситуативного розвитку. Тільки вчитель є винним у неспроможності скеровування такої ситуації, а не учень. Учень також готовий / не готовий до самозахисту через здатність / нездатність до керування ситуацією, позицію підпорядкування вчителю та вікову незрілість.

Отже, відбувається накладення двох позицій у їх «відзеркаленні», причому, розв'язання ситуативного розвитку залежатиме від учителя як керівника навчального процесу, який має враховувати вікову незрілість учня. За Ю.Б. Гіппенрейтер [1] існують чотири основні психологічні причини порушень поведінки у дітей, які цілком можна екстраполювати на розвиток інтеракцій між учителем та учнями.

1. Необхідність уваги до учня.
2. Враховування його позиції «самоствердження».
3. Наявність «образи» як мірила направленості несправедливих дій учителя.
4. Втрата віри у власний успіх.

Йдеться про руйнацію самооцінки учня. Ю.Б. Гіппенрейтер [1] в своїх працях надає дискурс щодо експліцитності понять «самооцінка» та «почуття самоцінності» як «руйнівних» та «страждальних» емоцій, де з «руйнівних» емоцій, гнів та агресія виступають як вторинні почуття після болю, страху та образи («страждальних» емоцій), які є наслідком незадоволених потреб, а саме: бути несприйнятим, неприйнятим, тобто, нереалізованим та зневаженим, а відтак, неуспішним та ураженим. Йдеться про негативну та позитивну самооцінку індивідом як важілей його самодостатності, де позитивна, апріорі, закладена природою у вигляді Я-концепції, а негативна стає наслідком руйнації Я-ідеального, Я-образу й виражається Я-обурюванням [2].

Емоційні педагогічні прийоми є рефлексією думок і позиції вчителя в екстраполяції на учня та сигналом до певних штампів у поведінці учня. При невірному скеровуванні емоцій навчальний процес може зайти в «глухий кут», оскільки порушиться зворотний зв'язок поміж учасниками цього процесу. Тим більш, що під час процесу навчання невідвортно існують певні транслятори у вигляді так званих Я-повідомлень з боку його учасників.

Основоположним методом такої рефлексії є метод інтроспекції Дж. Локка [3] задля внесення певних корекцій у випадку викривлення певної дійсності. Дуже влучним є визначення ним рефлексії як процесу спостереження, якому розум підпорядковує свою діяльність.

Направленість учинкової дії співвідноситься із принципом сенсорних корекцій за М. А. Бернштейном [4], маючи на меті способи її досягнення та враховуючи необхідність підключення когнітивних процесів для її успішного завершення.

Навчальний процес можна порівняти з дією «рефлекторного кільця» М.А. Бернштейна, з цілеполаганням та очікуванням певного результату (зворотного зв'язку). Тобто, не тільки діє установка вчителя, але й відношення до неї учня у вигляді певних модальностей та супроводжуючих референцій у вигляді певних можливостей обох сторін навчального процесу.

Мається на увазі співвіднесеність очікувань з можливостями. На прикладі поняття «інтеріоризації» за Л. С. Виготським [5] (формування внутрішніх засобів свідомої діяльності із зовнішніх засобів комунікації) як ефекту оволодіння людиною особистісними процесами можна продемонструвати можливість надбання індивідом багатьох варіацій результативності дії завдяки опосередкованій структурі вищих психічних функцій, а відтак, можливість його саморегуляції.

На рівні двох систем як учасників навчального процесу від учителя залежить його правильне скеровування, адже він, як вже зорганізована система, має надати певну «опору» для учня як можливість для інтеріоризації його дій, при цьому, фіксуючи певні труднощі на цьому шляху у вигляді інтеріоризації своїх дій.

Позитивне вирішення ситуації можливе за умови підпорядкування вчителем своїх емоцій до бажаного результату з найменшим багажом «втрат» в результаті його досвідчених дій, а саме, зартекульованих методів навчання. Такий свідомий пошук вдалих методів може тривати протягом усієї педагогічної діяльності і не завжди привести до результату. Сформованість / несформованість особистісних якостей потребує певної тривалості особистісного розвитку на тлі здатності / нездатності індивіда до особистісної самореалізації в разі критичного підходу до саморозвитку

як самозміни суб'єкта у напрямі свого Я-ідеального, яке виникає під впливом зовнішніх і внутрішніх причин [2], у нашому випадку, набуття вчителем професійної майстерності.

На цьому шляху, який можна назвати динамічним, на допомогу приходять схема розвитку ймовірних подій, яку надає Ж. Лакан [6] для розуміння професійного вигорання у вигляді трьох основних понять психоаналізу: Символічне-Уявне-Реальне, які в подальшому можна асоціювати з його визначенням «стадій дзеркала» з відповідними процесами:

1. Динамічний процес «Тріщини в дзеркалі».
2. Динамічний процес «Дзеркало падає».
3. Динамічний процес «Відхід від дзеркала».

Відповідно до кожного із зазначених динамічних процесів проглядається певний ситуативний розвиток навчального процесу, який можна прокоментувати наступним чином:

1. Зіткнення вчителя з неочікуваними реакціями учнів та руйнація Я-ідеального (того, яким суб'єкт, на його думку, повинен бути, орієнтуючись на суспільно-моральні норми), одного з визначень Я-сфери за І.Д. Бехом [2].

2. Втрата «стійкості» як позиції вчителя через його безпорадність у скеровуванні ситуацією, оскільки, порушується навчальний процес через певну бездіяльність «обох сторін» цього процесу міжособистісних відносин.

3. Намагання уникнення або доведення до конфліктної ситуації як відмова від інтерактивної дії в обох випадках.

Аналіз дій педагогом має виглядати наступним чином, відповідно черговості до розглянутих динамічних процесів:

1. Повне усвідомлення порушення комунікативної дії вчителем.

2. Порушення ієрархії міжособистісних відносин у їх обов'язках та належній оцінці.

3. Відбувається не відмова від Я-ідеального, а відмова від взаємодії з Іншими (учасниками навчального процесу) та обмеженість професійного функціонування як наслідок.

Отже, все, що ми бачимо в дзеркалі, ми оцінюємо. Принципи структуризації оцінних уявлень за А. Реаном [7] узгоджуються із психологією взаємовідносин під час учбового процесу, яка полягає у врахуванні збігу певних комбінативних дій із зазначенням впливу певних обставин та їх наслідків для обох сторін цього процесу. На цьому шляху у кожній із сторін процесу навчання є свій аргумент до пізнання у вигляді значимості, як певної цінності для учасника процесу навчання. Відповідно, у просуванні до певної мети окреслюється індивідуалізація певних дій, а відтак, свобода вибору з індикацією особистісного мотиву та спонукальної причини.

Інша справа, чи здатний педагог зацікавити учня, а відтак, надати йому «опору» до певних вражень від навчання, у його свободі вибору: надати зворотній зв'язок чи ні. Тобто, від психологічного впливу педагога залежить досягнення ним бажаної мети навчального процесу, а саме, проявити імперативність в рефлексії здатностей, або примус як прояв мотивації, яка може спровокувати «нездатність» учня до зворотного зв'язку.

Отже, те, що для індивіда характерно – це те, як він себе виражає в дії, а, відтак, має вже досвід навчання, який, апріорі, доводить наявність у нього певних здатностей/нездатностей. В міркуваннях про характер людини можна підвести фізіологічну основу. Як приклад емпіричного паралелізму постає класифікація І.П. Павлова [8] за

типами нервової системи як основних властивостей індивіда у вигляді: сила, врівноваженість та рухливість (діяльність). В подальшому, у вигляді модифікацій: сильний тип – урівноважений тип – рухливий тип; сильний тип – урівноважений тип – інертний тип; сильний тип – неурівноважений тип; слабкий тип. Розглядаючи такі схеми допускається ймовірність їх конфігурацій, залежно від стимулів збудження або тормозу мозкових процесорів. Це говорить про динамічність фізіологічних та психологічних процесів людини й, відповідно, необмежене поле для їх використання як її можливостей, оскільки, характер змінюється пропорційно розвитку особистості та є мірилом її сформованості.

Оскільки йдеться про особистість, доцільно враховувати широкий спектр індивідуальних властивостей, можливостей, схильностей, здатностей, відповідності до певних норм та критеріїв, а також ступеню узгодженості у їх конфігурації. Регуляторні психічні функції цікаві не тільки своїми оперативними властивостями (адекватність, усвідомлення, гнучкість, надійність та стійкість), а й особистісними параметрами, такими як самостійність, обережність, критичність, ініціативність, впевненість, відповідальність тощо. Відповідно, в дослідженні СПВ розгляд можливих конфігурацій враховується при визначенні загального рівня або ступеню усвідомленої саморегуляції за наявності особистісної мотивації, а також у використанні індивідом певних можливостей для оволодіння певними вміннями та навичками для оптимального функціонування в освітній організації. В силу універсальності функціональної структури регуляції для найрізноманітніших видів психічної активності та діяльності в стилі саморегуляції проявляється загальна регу-

ляторна основа індивідуальності, яка є передумовою формування конкретних стилів діяльності в різних її видах.

Мається на увазі, що наявність СПВ у педагога є наслідком сформованості його певних «некомпетентностей» та необхідності їх долати шляхом самотрансформації.

Отже, з огляду на актуальність досліджень з даної проблематики, існує запит на обґрунтування якісно-нових підходів у проектуванні еко-моделі як однієї з умов запобігання вигорання у педагогічних колективах. В плані інтегрованої індивідуальності (зв'язок усього з усім) мірилом адаптації як соціально-типових умов діяльності ієрархічних підсистем, індивідів, соціальних груп, інституцій та суспільних сфер на біохімічному, фізіологічному та психічному рівнях виступає співвідношення між типовим та індивідуальним за індивідуальним стилем, самопрезентацією та розвитком як адаптаційним ресурсом суб'єкта в якості інтегрального показника стійкості до вигорання стосовно вироблення «нового знання» як підвищеного інтересу до бачення природи речей з відповідною самооцінкою, розвитком абстрактно-логічного мислення та формуванням нової інтелектуальної якості.

Визначення показників оптимального функціонування (парадигма система в системі) надає можливості для: 1) визначення сформованості стійких особистісних рис для готовності індивіда до поведінкових актів та певних орієнтацій; 2) визначення сформованості дивергентного мислення як здатності особистості до пошуку різноманітних форм для застосування її особистісного досвіду; 3) конструювання «інтегральної індивідуальності» як моделі для наслідування у протидії СПВ; 4) виявлення багатofакторної динаміки соціальних процесів, що сприяють упровадженню «рухливих процесів»; 5) прослідкову-

вання певної еволюції в полі парадигми «система в системі».

Висновки

Як наслідок закономірної фрустрації Я-ідеального так званий «педагогічний ефект» не відбувається. Відсутня якість цілісної структури у вигляді певних «гештальтів», наприклад, досягнення/недосягнення учбової мети тощо, коли сам учитель це усвідомлює завдяки методу інтроспекції, що бере за основу причинно-наслідковий зв'язок, або завдяки «ефекту прямого знання», який також надає можливість співвіднесення певних психічних та психологічних процесів.

Такі періоди викривлення певної дійсності можна порівняти із «дзеркалом» (відображенням) як рефлексією та тим, як ми на неї реагуємо.

Таким чином, окреслюється суб'єктивізм у вивченні властивостей свідомості індивідом та бажанні щось відкорегувати. Це означає допустимість можливості самотрансформації у відповідності до ситуативного розвитку.

Отже, перед педагогом постають наступні задачі:

1. Пошук сприятливих умов та середовища для акумуляції певних схильностей.

2. Артикуляція індивідуальних здатностей як доказ навчання.

3. Збільшення компетенцій Я-сфери в результаті синхронізації сензитивних періодів.

4. Пошук способів підвищення мотивації як бази для впорядкованої діяльності та розвитку здатностей.

5. «Робота над помилками» своїх поведінкових властивостей як прояву темпераменту для вдалого застосування поведінкових реакцій в дії.

Для саморегуляції педагогу стануть в нагоді відхід від категоричності як засобу обмеження волі Іншого, прийняття

позиції Іншого, визначення дозвільних меж самопоединки задля запобігання авторитарності, тобто, перехід від наказання (нересурсні відносини) до допоміжних відносин (ресурсні), оскільки вони дають можливість для розвитку комунікативної дії.

«Самооцінку» та «почуття самоцінності» слід культивувати шляхом проявлення емпатії, довіри, дружелюбності, конструктивності як розширення кола дозвільних можливостей, допоміжних відносин, стимулювання до успіхів в навчанні, а відтак, дивергентного мислення.

Задля культивування цінностей та потреб двох інтерактивних систем (учитель та учень) педагогу слід знайти нове бачення для протистояння професійному вигоранню у вигляді перетворення

інтеріндивідуальних відносин на інтраіндивідуальні системи, що мають досягати згоди при динамічності процесів самотрансформації.

Вчитель як продюсер має «приміряти» різні соціальні ролі як засоби протистояння професійному вигоранню, щоб бути цікавим учневі та відстоювати свою ідентичність. В період постмодерну інформативна перенасиченість справді постає певною проблемою, але й, в свою чергу, надає педагогу великий спектр можливостей для самотрансформації, особливо, згідно певним запитам соціуму як пошуку ним інтегративних шляхів для застосування Я-сфери. Насправді, – це і є модель «дзеркала» у проекції онтології на гносеологію та навпаки.

Література

1. Гиппенрейтер Ю.Б. Общаться с ребенком. Как? / Ю.Б. Гиппенрейтер. Москва : ЧеРо, Сфера, 2003. 203 с.
2. Бех І.Д. Психологічні джерела виховної майстерності [навчальний посібник] / І.Д. Бех. Київ: «Академвидав», 2009. 248 с.
3. Дмитриева А.А. Концептуализация интроспекции в философии нового времени (Рене Декарт, Джон Локк, Дэвид Юм) / А.А. Дмитриева // *Вестник Московского университета. Серия 7 : Философия.* – № 2. – М. : Издательство: «Московский государственный университет имени М. В. Ломоносова» Издательский Дом (типография), 2014. – С. 24-39.
4. Бернштейн Н.А. Биомеханика и физиология движений / Н.А. Бернштейн; Под редакцией В.П. Зинченко. – М. : Издательство «Институт практической психологии», Воронеж : НПО «МОДЭК», 1997. – 608 с.
5. Выготский Л.С. Собрание сочинений: в 6 т. [Текст]/Л.С.Выготский / Гл. ред. А.В. Запорожец. – М.: Педагогика, 1982–1984. Т. 4.
6. Лакан Ж. Имена-Отца / Жак Лакан; предисл. и общ. ред. Жак-Алэн Миллера ; [пер. с фр. Александра Черноглазова]. Москва : Гнозис, Логос, 2006. 160 с.
7. Реан А.А. Социальная педагогическая психология / А.А. Реан, Я.Л. Коломинский. СПб. : Издательство «Питер», 2000. 416 с.
8. Павлов И.П. Избранные труды / под ред. Э.А. Асратяна / И.П. Павлов. Москва: Издательство Академии педагогических наук РСФСР, 1951. 616 с.

Reference

1. Gippenreyter, Yu. B. (2003), *Obschatsya s rebenkom. Kak?* [Communicate with a child. How?], Sfera, Moscow, Russia.
2. Bekh, I. D. (2009), *Psykholohichni dzherela vykhovnoi maisternosti* [Psychology sources of educational skills], «Akademvydav», Kyiv, Ukraine.
3. Dmitrieva, A. A. (2014), Conceptualization of introspection in the philosophy of modern times (Rene Descartes, John Locke, David Hume), *Vestnik Moskovskogo universiteta, Seriya 7 : Filosofiya*, vol.2, pp. 24-39.

4. Bernshtejn, N. A. (1997), *Biomehanika i psihologija dvigenija* [Biomechanics and psychology of movement], Izdatel'stvo «Institut prakticheskoy psihologii», Voronezh, Russia.
5. Vygotskiy, L. S. (1982-1984), *Sobraniye sochineniy: v 6 t.* [Collected works in 6 t.], vol. 4, Pedagogika, Moscow, Russia.
6. Lakan, Zh. (2006), *Imena-Ottsa* [Fathers names], Logos, Moscow, Russia.
7. Rean, A. A. (2000), *Sotsialnaya pedagogicheskaya psihologiya* [Social pedagogical psychology], Izdatelstvo «Piter», StPeterburg, Russia.
8. Pavlov, I. P. (1951), *Izbrannyye trudyi* [Selected works], Izdatelstvo Akademii pedagogicheskikh nauk RSFSR, Moscow, Russia

Стаття надійшла до друку 18.04.2019 року

УДК 37.011.3-051:005.336.5

DOI: <https://doi.org/10.31732/2707-9155-2019-35-186-197>

Програма активізації особистісного саморозвитку вчителя та результати її впровадження в умовах неформальної освіти

Шикер Л.В.

Аспірант кафедри психології управління.

Державний заклад вищої освіти «Університет менеджменту освіти»

м. Київ, вулиця Січових Стрільців, 52 а, 02000, Україна

тел.: (098)-580-93-39, e-mail: positum@gmail.com

ORCID: 0000-0002-1484-0647

Program of activation of personal self-development of teachers and results its implementation in the conditions of non-formal education

Schicker L.V.

PhD student of the Department of Management Psychology

State Institution of Higher Education «University of Educational Management».

Kyiv, Sichiviy Streltsov str., 52 a, 02000, Ukraine

tel.: (098)-580-93-39, e-mail: positum@gmail.com

ORCID: 0000-0002-1484-0647

Анотація. У статті здійснено аналіз результатів формувального етапу експерименту щодо впровадження в умовах неформальної освіти програми активізації особистісного саморозвитку вчителя. Визначено сутність особистісного саморозвитку вчителів, який характеризується як процес розкриття внутрішнього потенціалу вчителів щодо вдосконалення особистісних характеристик та ефективного здійснення професійної діяльності. Охарактеризовано наукові підходи до трактування особистісного саморозвитку (психоаналітичний, гуманістичний, біхевіористичний, акмеологічний, гуманістично-ціннісний, генетико-моделючий, транскультуральний). На основі виокремлених підходів визначено зміст та структура особистісного саморозвитку вчителів, що містить когнітивно-рефлексивну, ціннісно-мотиваційну, операційно-діяльнісну складову. Основне завдання статті – висвітлити результати та ефективність впровадження програми активізації особистісного саморозвитку вчителя в умовах неформальної освіти. Представлено діагностичні засоби вивчення рівнів особистісного саморозвитку вчителів та його складових (методика «Самооцінка рівня онтогенетичної рефлексії», методика «Діагностика рівня парціальної готовності до професійно-педагогічного саморозвитку», методика визначення рефлексив-

ності, методика діагностики реалізації потреб у саморозвитку, тест «Визначення рівня самоактуалізації особистості», методика дослідження мотивації професійного і особистісного зростання, Вісбаденський опитувальник до методу позитивної психотерапії та сімейної психотерапії). Розкритий зміст програми активізації особистісного саморозвитку вчителя, що складається з трьох модулів: «Загальна характеристика особистісного саморозвитку вчителя», «Психологічні умови особистісного саморозвитку вчителя», «Психологічні засоби вдосконалення процесу особистісного саморозвитку вчителя». Охарактеризовано структура тренінгових занять програми активізації особистісного саморозвитку вчителів. Обґрунтовано стратегію формувального етапу експерименту, в якому взяло участь 87 учителів. Представлено результати апробації програми активізації особистісного саморозвитку вчителів, які довели її ефективність. З'ясовано, що запропонована програма забезпечує формування позитивного ставлення вчителів до особистісного саморозвитку, оволодіння знаннями, досвідом щодо опанування засад особистісного саморозвитку, оволодіння здатностями оцінювати власні можливості, ресурси, вміннями створювати, розробляти, управляти проектами особистісного саморозвитку.

Ключові слова: саморозвиток особистості, особистісний саморозвиток вчителя, когнітивно-рефлексивний компонент, ціннісно-мотиваційний компонент, операційно-діяльний компонент, програма активізації особистісного саморозвитку вчителів.

Формул.: 0, рис.: 0, табл.: 1, бібл.: 12.

Annotation. The article analyzes the results of the formative stage of the experiment on introducing a program for enhancing the personal self-development of a teacher in non-formal education. The essence of the personal self-development of teachers is defined, which is characterized as the process of revealing the internal potential of teachers to improve personal characteristics and the effective implementation of professional activities. The scientific approaches to the interpretation of personal self-development (psychoanalytic, humanistic, behavioristic, acmeological, humanistic-value, genetic-modeling, transcultural) are characterized. Based on the selected approaches, the content and structure of teachers' personal self-development are determined, which contains cognitive-reflective, value-motivational, and operational-activity components. The main objective of the article is to present the results and effectiveness of the implementation of the program for enhancing the teacher's personal self-development in non-formal education. Diagnostic tools for studying the levels of personal self-development of teachers and its components are presented (the methodology «Self-assessment of the level of ontogenetic reflection», the methodology «Diagnostics of the level of partial readiness for professional and pedagogical self-development», the methodology for determining reflectivity, the methodology for diagnosing the implementation of needs for self-development, the test «Determining the level of personality self-actualization», Research methodology for motivation of professional and personal growth, Wiesbaden questionnaire for the positive method psychotherapy and family psychotherapy). The content of the program of activating the teacher's personal self-development is disclosed, which consists of three modules: «General characteristics of the teacher's personal self-development», «Psychological conditions of the teacher's personal self-development», «Psychological means of improving the teacher's personal self-development». The structure of the training sessions of the program for enhancing the personal self-development of teachers is described. The strategy of the formative stage of the experiment, in which 87 teachers participated, was substantiated. The results of testing the program for enhancing the personal self-development of teachers, which have proved its effectiveness, are presented. It has been established that the proposed program ensures the formation of a positive attitude of teachers towards personal self-development, mastery of knowledge, experience in mastering the basics of personal self-development, mastery of the abili-

ty to evaluate one's own capabilities, resources, and the ability to create, develop, and manage projects of personal self-development.

Key words: *self-development of a personality, personal self-development of a teacher, cognitive-reflexive component, value-motivational component, operational-activity component, program for activating personal self-development of teachers.*

Formulas: 0, fig.: 0, tabl.: 1, bibl.: 12.

Постановка проблеми

Останнім часом в умовах сучасного суспільства збільшуються вимоги не лише до професійних здатностей учителя, а й до його особистісних якостей. Сьогодні вчитель має створити такі умови освіти учнів у школі, за яких середовище соціальної рівності, згуртованості, соціалізації особистості, партнерства були пріоритетними явищами. Однак, розуміючи відповідальність за особистісне становлення учнівської молоді, їх уміння орієнтуватися у навколишній дійсності, формуючи світогляд вихованців, варто зосередитись не лише на опануванні фаховими компетентностями, але й на оволодінні навичками особистісного саморозвитку вчителів. Адже, сформувавши особистість, здатну легко адаптуватися до змінних умов, спроможна та особистість, яка постійно прагне самовдосконалення й може стати зразком для інших. Отже, незважаючи на значущість окресленої теми, проблема особистісного саморозвитку педагогів у сучасних умовах залишається відкритою і потребує розробки нових підходів, спрямованих на вирішення окреслених завдань.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Проблемою особистісного саморозвитку переймалася достатня кількість вітчизняних і зарубіжних науковців, що дозволило виокремити підходи щодо визначення сутності досліджуваного феномена, а саме: психоаналітичний (З. Фрейд, К. Юнг та ін.), гуманістичний (А. Маслоу, К. Роджерс та ін.), біхевіо-

ристичний (Д. Уотсон, Е. Торндайк та ін.), діяльнісний (Л. Виготський, А. Леонт'єв та ін.), акмеологічний (А. Деркач, Н. Кузьміна та ін.), гуманістично-ціннісний (О. Бондарчук, Л. Карамушка та ін.), транскультуральний (І. Кирилов, Н. Пезешкіан та ін.), особистісно-орієнтований (М. Боришевський, Г. Костюк та ін.), генетико-моделюючий (С. Максименко та ін.), суб'єктно-вчинковий (В. Татенко, В. Шульга та ін.), екофасилітативний (П. Лушин та ін.). Автори зазначають, що особистісний саморозвиток – це процес розкриття внутрішнього потенціалу людини за допомогою самопізнання, самовираження [1; 2].

На особливу увагу заслуговують сучасні дослідження науковців (О. Адевалле, О. Бондарчук, Ю. Каверин, С. Максименко, Д. Мідор, Е. Остапенко, Н. Уйсімбаєва та ін.), які визначають зміст і сутність особистісного саморозвитку вчителя. На думку Н. Уйсімбаєвої, особистісний саморозвиток вчителя – це усвідомлений цілеспрямований розвиток себе як педагога, що містить самостійне вдосконалення знань, умінь, особистісних, професійних якостей, забезпечуючи особистісне зростання, ефективність професійної діяльності [3]. Для Ю. Каверина, особистісний саморозвиток вчителя – це неперервний, свідомий, цілеспрямований процес особистісного вдосконалення, що ґрунтується на взаємодії внутрішніх значущих та активно творчих зовнішніх чинників, спрямований на підвищення рівня професіоналізму, акумуляцію майстерності, досвіду [4].

Крім того, науковці визначають складові елементи особистісного саморозвитку вчителя. Е. Остапенко характеризує такі складові: мотиваційний компонент (система домінуючих мотивів, інтереси, ставлення); пізнавальний (знання принципів, методів, форм, засобів саморозвитку); діяльнісний (уміння, навички організації процесу саморозвитку); особистісний (самоконтроль, самокорегування емоційно-вольових проявів) [5]. О. Адевале виокремлює: конструктивні навички спілкування, поведінку та знання із основного предмету, що викладає вчитель [6].

Грунтуючись на дослідженнях науковців транскультурального підходу (І. Кириллов [2], Н. Пезешкіан [1] та ін.), вважаємо, що особистісний саморозвиток учителя – це процес розкриття внутрішнього потенціалу педагога з метою вдосконалення особистісних характеристик задля зростання та ефективного виконання професійної діяльності. До складових особистісного саморозвитку вчителя нами віднесено такі: когнітивно-рефлексивну (онтогенетична рефлексія, рівень загальних, спеціальних знань, саморозуміння), ціннісно-мотиваційну (цінність саморозвитку, прагнення до самоактуалізації, мотивація професійної діяльності, первинні актуальні здібності), операційно-діялісну (здатність до самореалізації, загальноорганізаційні вміння, рівень комунікативності, вторинні актуальні здібності).

Важливими для нашого дослідження є праці вчених (О. Аніщенко, П. Джарвіс, Д. Мезіров, Л. Сігаєва, Е. Тейлор та ін.) щодо особливостей навчання дорослих у системі неформальної освіти. Як зазначає Д. Мезіров, неформальна освіта сприяє становленню дорослої особистості, яка здатна мислити, діяти автономно, відповідально у контексті комунікації, співпраці. Неформальна освіта, на думку дослідника, допомагає

здійснити зміни в мисленні особистості, які відбуваються завдяки рефлексії, самопізнання, що є передумовою автономії в самокерованому навчанні [7].

Варто також акцентувати увагу на дослідженнях (О. Бондарчук, Л. Карамушка, С. Максименко, Д. Мідор, В. Федорчук, Н. Чепелева та ін.), в яких актуалізується потреба в активізації особистісного саморозвитку вчителя та пропонуються методи, техніки, способи вирішення цього завдання. Так, Д. Мідор способи, за допомогою яких учитель може підвищити свій особистісний саморозвиток, а саме: здобуття вченого ступеня в галузі освіти, оцінки адміністраторів, досвід, участь у програмі наставництва, журналювання, ознайомлення з потрібною літературою, участь у семінарах чи конференціях із професійного розвитку, користування соціальними мережами, обмін досвідом з іншими вчителям, інтернет ресурси [8]. У дослідженнях С. Максименка, саморозвиток особистості відбувається завдяки повноцінному розгортанню основних ліній розвитку людини та обумовлений особливою, унікальною біосоціальною силою – нуждою. Науковець визначає принципи саморозвитку особистості: принципи аналізу за одиницями, єдності біологічного і соціального, креативності, рефлексивного релятивізму, єдності генетичної і соціальної лінії розвитку [9]. О. Бондарчук, акцентує увагу на тому, що особистісний саморозвиток ефективно відбувається у спільній діяльності всіх суб'єктів. Лише в таких умовах є можливість створити розвивальне соціальне середовище, яке сприяє появі групових норм, цінностей професійного вдосконалення, особистісного розвитку. Крім того, важливого значення набувають умови для самоуправління розвитком, що передбачає розширення ступеня усвідомлення різноманітних подій, розвиток рефлексії,

здатності до саморегуляції, самоконтролю, прагнення до самоефективності, конструктивізму, співпраці [10].

Попри те, що вітчизняні та зарубіжні вчені проблему особистісного саморозвитку вчителя вивчали з різних боків, відкритим залишається питання активізації особистісного саморозвитку вчителя в умовах неформальної освіти.

Формулювання цілей статті

Мета статті – висвітлити результати та ефективність впровадження програми активізації особистісного саморозвитку вчителя в умовах неформальної освіти

Виклад основного матеріалу дослідження

Результати наукових досліджень проблеми активізації особистісного саморозвитку вчителів дозволили з'ясувати, що ефективним підходом до активізації визначеного явища є застосування спеціально розробленої програми, що ґрунтується на транскультуральному підході (Н. Пезешкіан [1]), враховуючи ключові ідеї концепцій особистісного розвитку фахівців відомих науковців (О. Бондарчук, С. Кузікова, Р. Попелюшко, В. Федорчук, Н. Чепелева та ін.).

Транскультуральний підхід передбачає культуральні аспекти виникнення тих чи інших уявлень особистості про об'єкт, подію, явище в різних культурах, що обумовлюють характер повсякденних вчинків, спрямовують діяльність особистості. В основу транскультурального підходу закладено розвиток альтернативного мислення, розширення уявлень особистості про тей чи інший об'єкт за допомогою знайомства з уявленнями інших про цей об'єкт, вихід за межі одноосібних концепцій [1]. Практичне застосування транскультурального підходу яскраво відображається у запропонованому Н. Пезешкіаном [1] методі позитивної психотерапії, де по-

зитивний характер означає відповідність із вихідним значенням, підтримку в усвідомленні сенсу проблеми, в розвитку здатності долати конфлікти, вчитися самоцілюватися.

Програма активізації особистісного саморозвитку вчителів розрахована на 2 кредити (60 годин), із них: 45 годин – аудиторні тренінгові заняття, 15 годин – самостійна робота. Мета програми полягає в створенні сприятливих умов для опанування вчителями основ особистісного саморозвитку, оволодіння прийомами самопізнання та техніками особистісного самовдосконалення.

Програма складається з трьох взаємопов'язаних модулів.

Модуль 1. Загальна характеристика особистісного саморозвитку вчителя (15 аудиторних годин і 5 години самостійної роботи).

Модуль 2. Психологічні умови особистісного саморозвитку вчителя (15 аудиторних годин і 5 години самостійної роботи).

Модуль 3. Психологічні засоби вдосконалення процесу особистісного саморозвитку вчителя (15 аудиторних годин і 5 години самостійної роботи).

Модулі програми включають по п'ять занять. Кожне заняття містить наступні блоки: вступ; інформаційно-смісловий блок; практико-розвивальний блок; завершальний блок.

Для реалізації програми активізації застосовувалися методи та форми, що ґрунтуються на ключових ідеях технік групової роботи науковців (О. Бондарчук, Г. Захарова, С. Кузікова, М. Мушкевич, Н. Пезешкіан, В. Федорчук, Н. Чепелева та ін.), а саме: тренінг, консультація, «круглий стіл», міні-лекція, бесіда, інструктаж, експрес-діагностика, метод вправ, дискусія, демонстрація, «мозковий штурм», «навчаючи-вчуся», робота в парах, групах, метод кейсів, проекція, незавершені речення, методи

арт-терапії, психогімнастичні вправи, «порожній стілець», рольова гра, «велике коло», медитація, «займи позицію», метод проєктів, балансна модель, п'ятикрокова модель, техніки метафори, «актуальні здібності», «позитивне тлумачення» тощо.

Так, наприклад, балансна модель застосовується під час виникнення у людини проблеми, коли вона почуває себе переважаною, живе у напрузі, не бачить сенсу життя. Усі труднощі можна відобразити у чотирьох формах переробки конфлікту, відповідно чотирьом вимірам здатності людини до пізнання. Життєва активність людини гармонійна, коли всім чотирьом сферам приділяється приблизно рівна увага: 1) Тілесна сфера (сфера відчуттів), 2) Сфера діяльності (розуму), 3) Сфера контактів (традицій), 4) Сфера інтуїції (фантазій, уяви). Балансна модель допомагає визначити наскільки рівномірно у людини розподіляється енергія і час [1].

Метод проєкції допомагає учаснику включитися у процес приписування іншому об'єкту власних почуттів, переживань, мотивів, бажань. Описуючи обрану проєктивну ситуацію, учасник висловлює своє неусвідомлюване до неї ставлення, здійснюючи символічне перенесення змісту внутрішнього світу людини на зовнішній світ. Метод проєкції дозволяє делікатно обійти психологічний захист людини, оберігаючи від травмувань особистості [10].

П'ятикрокова модель – це стратегія, що містить п'ять кроків терапевтичного процесу: спостереження/ дистанціювання; інвентаризація; ситуативна підтримка; вербалізація; розширення системи цілей. Спостереження допомагає знизити емоційний вибух переживань проблеми. Інвентаризація дозволяє побачити, в чому полягає зміст реакцій, способів поведінки людини. Ситуативна підтримка передбачає виявлення ре-

сурсних здатності учасників конфлікту, які можуть стати основою розв'язання ситуації. Вербалізація дозволяє встановити взаємозв'язки між різними аспектами конфлікту. Розширення системи цілей – вихід за межі ситуації в нові мікро- і макроцілі, побудова контр-концепції [1].

Техніка «порожній стілець» являє собою візуалізацію двох стільців. Учасник розміщується навпроти порожнього стільця, уявляючи на ньому когось, себе, спілкується з цим уявним образом, задає запитання, потім змінює стільці, продовжує розмову, виступаючи від імені уявного образу, іншої особи. Ця методика спрямована на розвиток здатності до саморозуміння чи розуміння іншої людини, що допомагає прийняти власну подвійність, причини конфліктності своєї та інших [11].

Техніка метафори є універсальним механізмом набуття соціального досвіду. Карикатури, афоризми, історії, притчі, прислів'я, приклади з інших культур сприяють розширенню кругозору, зміні звичних уявлень, полегшенню інтелектуальної, емоційної зміни життєвої позиції. Образна мова впливає не лише на логічне мислення, але й на фантазію, інтуїцію, творчі здібності людини. Притчі, наприклад, дозволяють людині легко ідентифікувати себе з «героєм», спробувати у своїй уяві знайти нові можливості вирішення проблем [1].

Позитивне тлумачення передбачає знання про страждання, болі, турботи, печалі, зіставляє його з менш традиційними для розуміння, практичного підходу до захворювань, аспектів хвороби: з її функцією, сенсом, позитивними сторонами. Позитивне тлумачення допомагає побачити в людині іншу сторону її проблеми, що сприяє ефективнішій боротьбі, у зв'язку з іншим сприйняттям [1].

Враховуючи вищезазначене, вважаємо за доцільне розкрити зміст кожного модуля програми.

Процес реалізації першого модуля здійснювався за допомогою міні-лекцій, інтерактивних форм навчання, діагностичних методик, що дозволило опрацювати такі аспекти особистісного саморозвитку вчителя:

- зміст і структура особистісного саморозвитку педагога,
- механізми та форми особистісного саморозвитку вчителя,
- роль особистісного саморозвитку у життєдіяльності вчителя,
- готовність учителя до особистісного саморозвитку.

Розпочинаючи роботу над опрацюванням теоретичних і практичних аспектів першого модуля, було проведено вправи на знайомство, вироблення правил роботи групи, створення комфортної психологічної атмосфери спілкування, виявлення очікувань учасників, формування мотивації до активізації особистісного саморозвитку. Цей модуль програми був спрямований на усвідомлення значущості особистісного саморозвитку для життєдіяльності вчителя, опанування знань в сфері особистісного саморозвитку, виявлення та розвиток мотивації до активізації саморозвитку педагога.

До змісту цього модуля входили теоретичні вправи на оволодіння знаннями щодо сутності, структури, форм особистісного саморозвитку вчителя, формування мотивації до саморозвитку, а саме: робота в групах: «Особистісний саморозвиток – це...», міні-лекція: «Особистісний саморозвиток в уявленнях науковців», метод незавершених речень: «Підтримую позицію», метод «мікрофон»: «Самопрезентація», робота в парах, групах: «Складові особистісного саморозвитку», робота в групах: «Самоствердження – самовдосконален-

ня – самоактуалізація», мультимедійна презентація: «Механізми саморозвитку», кейс-метод, робота в парах: «Знайди відповідність», робота в групах: «Роль саморозвитку», метод «займи позиції»: «Для чого саморозвиток?», вправа «Квітка», медитація: «Сила моїх бажань». На заняттях серед завдань, спрямованих на формування вмінь, навичок, здатностей щодо особистісного саморозвитку вчителя, були застосовані практичні вправи: кейс-метод, проєкція: «Зробити спробу», робота в парах: «Як я можу щось змінити?», рольова гра: «Зйомки фільму «Досвідчений мандрівник», вправа «Аналіз життя», арт-метод: «Проектний малюнок», «Велике коло»: «Життєві ситуації», арт-метод: «Із казки у реальність», робота в парах: «Точка опори», вправа «Троянда і чортополох», дискусія: «У ролях один одного». Значущим було також те, що наприкінці кожного заняття було проведено вправи на рефлексію: «Тепло наших рук», «Лист до себе», «Три нотатки», «5 бажань», «Комплімент» тощо.

На завершення роботи на кожному заняття за програмою першого модуля учасники отримували завдання для самостійного опрацювання: скласти таблицю з характеристикою особистісного саморозвитку науковцями різних підходів, розробити модель складових власного особистісного саморозвитку, проаналізувати основні зміни, що відбулись у власній особистості за останні 3–5 років, та визначити, до яких результатів вони привели, застосовуючи діагностичні методики, дослідити власний рівень самоактуалізації, мотивацію до саморозвитку.

Другий модуль програми був спрямований на розв'язання виявлених у процесі констатувального етапу експерименту проблем у розвитку когнітивно-рефлексивної складової особистісного саморозвитку вчителів.

Згідно з планом другого модуля учасники опрацювали теоретичні, практичні аспекти з питань:

- чинників, проблем особистісного саморозвитку вчителя;
- ролі здоров'я, комунікативних здібностей в особистісному саморозвитку педагога;
- особливостей конфлікту, способів їх розв'язання.

Процес реалізації другого модуля програми передбачав застосування вправ на теоретичне опанування знань у сфері розуміння проблем особистісного саморозвитку вчителя: міні-лекція: «Чинники саморозвитку особистості», робота в групах: «Внутрішні та зовнішні чинники саморозвитку особистості», робота в групах: «Проблеми вдосконалення професійної компетентності вчителя», бесіда «Особливості підвищення кваліфікації вчителів в умовах очно-дистанційної форми навчання», робота в групах: «Здоров'я – це...», бесіда «Роль здоров'я в успіху людини», робота в групах: «Спілкування і комунікація», міні-лекція «Активне слухання», робота в групах: «Конфлікт – це...», міні-лекція «Причини та види конфліктів». На заняттях серед завдань, спрямованих на формування здатності до регуляції в особистісному саморозвитку вчителя, були застосовані практичні вправи: кейс-метод: «Зробити спробу», робота в групах: «Чинники у приказках», метод арт-терапії: «Намалюй проблему та її рішення», робота в парах: «Ситуація з життя», вправа «Скріпка», «Позитивна інтерпретація», метод проєкції: «Лист до симптому», вправа «Театр», «Карусель», техніка «Порожній стілець», гра «Квадрат», вправа «Плюси і мінуси конфлікту», техніка «Я-повідомлення».

На завершення роботи на кожному заняття за програмою другого модуля учасники отримували завдання для самостійного опрацювання: скласти

таблицю власних проблем підвищення кваліфікації та їх рішення у вашій інтерпретації, скласти перелік симптомів власного тіла, до кожного симптому підібрати традиційну інтерпретацію та інтерпретацію з позиції транскультурального підходу, скласти перелік конфліктних ситуацій власного життя, способи їх вирішення, описати варіант вирішення, застосовуючи стратегію договору, дослідити тип акцентуації, рівень комунікативних здібностей.

Третій модуль програми був спрямований на вдосконалення операційно-діяльнісної складової особистісного саморозвитку вчителів через опанування таких питань:

- напрямки особистісного саморозвитку вчителя;
- роль психологічних ресурсів в особистісному саморозвитку педагога;
- створення та управління проєктами особистісного саморозвитку вчителя.

Процес впровадження третього модуля програми включав вправи на теоретичне опанування знань у сфері розуміння напрямків, шляхів, внутрішніх ресурсів, технік подолання труднощів в особистісному саморозвитку вчителя: робота в парах, групах «Труднощі особистісного саморозвитку», міні-лекція «Механізми захисту людини», робота в групах: «Напрямки особистісного саморозвитку», робота в трійках: «Карта доріг мого життя», проєкція: «Істина – в серці», вправа «Абетка», міні-лекція «Актуальні здібності», робота в групах «Проєкт – це...», інформблок «Алгоритм розробки та реалізації проєкту», «Підсистеми управління проєктами», вправа «Ланцюжок». На заняттях серед завдань, спрямованих на формування умінь створювати та управляти проєктами особистісного саморозвитку вчителя, були застосовані практичні впра-

ви: вправа «Ніж і масло», метод арт-терапії: «Ліворукий малюнок», вправа «Аналіз ситуацій», медитація: «Мудрий старець», метод арт-терапії «Я і мій світ навколо мене», робота в парах: «Твоє майбутнє», вправа «Обстоювання особистих цінностей», «Ресурсний стан», «Алгоритм картини майбутнього», «Планування саморозвитку», ділова гра «Mega-Film».

На завершення роботи на кожному заняття за програмою третього модуля учасники отримували завдання для самостійного опрацювання: розробити таблицю основних технік подолання труднощів в особистісному саморозвитку, визначити психологічні резерви особистісного зростання та засоби їх реалізації у житті, скласти індивідуальну програму саморозвитку у професійній і особистісній сфері, скласти перелік сфер життєдіяльності, які потребують вдосконалення, визначити рівень розвитку актуальних здібностей.

Для перевірки ефективності запропонованої програми було проведено формувальний етап експерименту, в якому взяло участь 87 вчителів із різних загальноосвітніх шкіл міста Києва. Експериментальну групу склали 42 педагога, 45 вчителів сформували контрольну групу, при цьому на початку формувального експерименту учасники експериментальної групи статистично значуще не відрізнялись за соціально-демографічними характеристиками і рівнями особистісного саморозвитку. Вчителі експериментальної групи брали участь у спеціально створених навчально-розвивальних заняттях програми, що передбачали роботу зі складовими особистісного саморозвитку педагога, вдосконалення вмінь, навичок, здібностей учителів, що сприяють успішній реалізації проектів особистісного саморозвитку. Педагоги з контрольної групи

працювали в звичайному робочому режимі і не брали участь у програмі активізації особистісного саморозвитку.

Експеримент здійснювався на базі Київського центру Позитивної психотерапії «Позитум» впродовж 2018 року. Центр став осередком неформальної освіти вчителів, де найважливішою умовою навчання є добровільність, щирий інтерес вчителів до предмету навчання. Адже неформальна освіта задовольняє освітні потреби різних груп населення, сприяє соціалізації особистості, допомагає опанувати нові соціальні ролі, підштовхує до саморозвитку, самоосвіти, творчого самовираження у різноманітних галузях, отримати індивідуальний соціальний досвід [7].

Основною метою формувального експерименту передбачено активізацію особистісного саморозвитку вчителя в умовах неформальної освіти за допомогою впровадження відповідної програми.

Дослідження включало застосування таких психодіагностичних методик:

- когнітивно-рефлексивна складова – методика «Самооцінка рівня онтогенетичної рефлексії», методика «Діагностика рівня парціальної готовності до професійно-педагогічного саморозвитку», методика визначення рефлексивності;

- ціннісно-мотиваційна складова – методика діагностики реалізації потреб у саморозвитку, тест «Визначення рівня самоактуалізації особистості», методика дослідження мотивації професійного і особистісного зростання, Вісбаденський опитувальник до методу позитивної психотерапії та сімейної психотерапії (WIPPF);

- операційно-діяльнісна складова – методика «Діагностика рівня парціальної готовності до професійно-педа-

логічного саморозвитку», Вісбаденський опитувальник до методу позитивної психотерапії та сімейної психотерапії (WIPPF).

Результати діагностики піддавалися статистичному аналізу з доступною якісною інтерпретацією та змістовним узагальненням за допомогою методів математико-статистичної обробки даних з використанням комп'ютерного пакету статистичних програм SPSS.

Після впровадження зазначеної програми та повторної діагностики учасників формуального експерименту аналіз отриманих результатів за критерієм χ^2 та G-критерія знаків виявив статистично значущі відмінності між результатами в експериментальній групі до та після експерименту ($p < 0,01$), в той час, як у контрольній групі між першим і другим зрізом статистично значущих відмінностей виявлено не було (рис. 1).

Як видно із рис. 1, в експериментальній групі в результаті формуального етапу експерименту помітно збільшується кількість вчителів із високим рівнем особистісного саморозвитку (з 4,8 % до 31,0 %), за рахунок цього зменшилася кількість респондентів із серед-

нім рівнем особистісного саморозвитку (з 61,9 % до 59,5 %) та знизилась кількість учасників із низьким рівнем особистісного саморозвитку (з 33,3 % до 9,5 %). За критерієм знаків різниця між першим і другим зрізами є статистично значущою, що вказує на позитивні зміни щодо активізації особистісного саморозвитку вчителів в експериментальній групі.

Що стосується контрольної групи, то результати першого та другого зрізів зафіксували незначну різницю між отриманими даними до та після експерименту. За критерієм знаків ця різниця не є статистично значущою, тому отримані результати не змінюють ситуації щодо активізації особистісного саморозвитку вчителя. Так, збільшилася кількість учасників із середнім рівнем особистісного саморозвитку (з 35,6 % до 40,0 %), кількість респондентів із високим рівнем залишилася незмінною 2,2 % та знизилася кількість вчителів із низьким рівнем особистісного саморозвитку (з 62,2 % до 57,8 %).

У цілому, результати формуального етапу експерименту показали, що важливою умовою активізації особистісно-

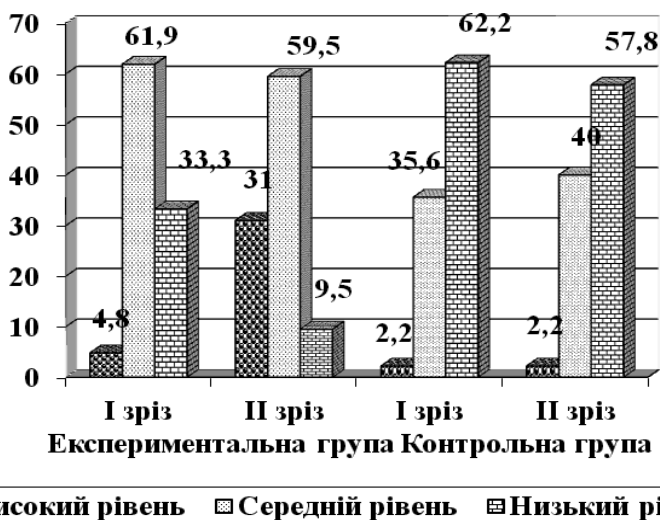

Рис. 1. Рівні особистісного саморозвитку вчителів до і після експерименту (у %)

го саморозвитку вчителя є програма активізації особистісного саморозвитку вчителя. Це підтверджують встановлені статистично значущі відмінності між результатами першого та другого зрізів в експериментальній групі, які відображають зниження кількості вчителів із низьким і підвищення кількості досліджуваних із високим рівнями особистісного саморозвитку.

Висновки

Таким чином, програма активізації особистісного саморозвитку вчителів в умовах неформальної освіти забезпечує сприятливі умови для формування позитивного ставлення вчителів до особистісного саморозвитку, оволодіння знаннями, досвідом щодо опанування основами особистісного саморозвитку, оволодіння здатностями оцінювати

власні можливості, ресурси, вміннями створювати, розробляти, управляти проектами особистісного саморозвитку. Результати формувального етапу експерименту з апробації програми активізації особистісного саморозвитку вчителів показали ефективність її впровадження в умовах неформальної освіти, сприяючи підвищенню рівня особистісного саморозвитку вчителів. До перспективних напрямів дослідження у представленій сфері вважаємо за доцільне віднести проблеми: поглибленого аналізу особливостей активізації особистісного саморозвитку інших фахівців, вивчення зарубіжного досвіду з проблем активізації особистісного саморозвитку вчителів, удосконалення діяльності освітніх закладів щодо активізації особистісного саморозвитку фахівців.

Література

1. Pesechian, N., Tritt, K. Positive psychotherapy: effectiveness study and quality assurance. *European Journal of Psychotherapy & Counselling*. 1998. Vol. 1, pp. 93-104.
2. Kirillov, I. Stress surfing : catch the wave of life. М. : The Land of Oz, 2019. P. 136.
3. Уйсімбаєва, Н. Особистісне самовдосконалення як форма усвідомленого саморозвитку майбутнього вчителя. *Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка*. 2014. Вип. 132. С. 222-226.
4. Каверин, Ю. Творческое саморазвитие учителя как процесс совершенствования его профессионализма. *Вестник Томского государственного педагогического университета*. 2009. Вып. 10 (88). С. 55–58.
5. Остапенко Е.О. Виокремлення компонентів готовності до професійного саморозвитку: інтеграція існуючих підходів. *Наука і освіта*. 2011. № 6. С. 177 – 181.
6. Adewale O. S. Teaching Personality as a Necessary Construct for the Effectiveness of Teaching and Learning in Schools: An Implication for Teacher Development in the Era of Globalisation. *Journal of Education and Human Development*. 2013. Vol. 2. No. 2. P. 15-23.
7. Mezirow, J., Taylor, E. Transformative learning in practice : Insights from community, workplace, and higher education. San Francisco, 2009, P. 303.
8. Meador, D. Ways to Enhance Personal Growth and Development for Teachers. 2018. URL: <https://www.thoughtco.com/ways-to-enhance-personal-growth-and-development-for-teachers-3194353> (дата звернення 18.02.2019).
9. Максименко, С. Д. Генезис существования личности : монография. Киев : Изд-во ООО «КММ», 2006. 240 с.
10. Bondarchuk, O. Subjective well-being of the teachers of secondary schools as an indicator of psychological safety of educational environment. *KULTURA – PRZEMIANY – EDUKACJA*. T. VI. Myśl o wychowaniu. Teorie i zastosowania edukacyjne. Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2018. С. 228-240.
11. Мушкевич, М. І. Основи психотерапії. Луцьк : Вежа-Друк, 2017. 420 с.

Reference

1. Pesechian, N. and Tritt, K. (1998), "Positive psychotherapy: effectiveness study and quality assurance", *European Journal of Psychotherapy & Counselling*, vol. 1, pp. 93-104.
2. Kirillov, I. (2019), "Stress surfing : catch the wave of life". M. : The Land of Oz.
3. Ujsimbayeva, N. (2014), "Personal self-improvement as a form of future teacher's conscious self-development", *Naukovi zapysky` Kirovograds`kogo derzhavnogo pedagogichnogo universy`tetu imeni Volody`my`ra Vy`nny`chenk*. Vol. 132, pp. 222-226.
4. Kaverin, U. (2009), "Creative self-development of a teacher as a process of improving his professionalism", *Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta*. Vol. 10(88), pp. 55–58.
5. Ostapenko, E. O. (2011), "Highlighting the components of professional self-development readiness: integrating existing approaches", *Nauka i osvita*. no. 6, pp. 177–181.
6. Adewale, O. S. (2013), "Teaching Personality as a Necessary Construct for the Effectiveness of Teaching and Learning in Schools: An Implication for Teacher Development in the Era of Globalisation", *Journal of Education and Human Development*, vol. 2, pp. 15-23.
7. Mezirow, J. and Taylor, E. (2009), "Transformative learning in practice: Insights from community, workplace, and higher education". San Francisco.
8. Meador, D. (2018), "Ways to Enhance Personal Growth and Development for Teachers", available at: <https://www.thoughtco.com/ways-to-enhance-personal-growth-and-development-for-teachers-3194353> (Accessed 18.02.2019).
9. Maksimenko, S. D. (2006), *Genezis sushhestvovaniya lichnosti: monografija* [Genesis of the existence of personality: monograph], Kyiv, Ukraine.
10. Bondarchuk, O. (2018), Subjective well-being of the teachers of secondary schools as an indicator of psychological safety of educational environment. *KULTURA – PRZEMIANY – EDUKACJA. T. VI. Myśl o wychowaniu. Teorie i zastosowania edukacyjne*. Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, pp. 228-240.
11. Mushkevych, M. I. (2017), *Osnovi psohoterapii* [The basics of psychotherapy], Vezha-Druk, Lucz`k, Ukraine.

Стаття надійшла до редакції 20.05.2019 року

УДК 159.99

DOI: <https://doi.org/10.31732/2707-9155-2019-35-198-207>

Рефлексія як індикатор особистісної готовності викладача післядипломної освіти до діяльності в умовах змін

Левшенюк Н.А.

*Аспірант кафедри управління освіти
ДЗВО «Університет менеджменту освіти»
Національної академії педагогічних наук України
м. Київ, Україна, вул. Січових Стрільців, 52-а
тел.: (096)-60-70-144, e-mail: natalochka.gonchar@gmail.com
ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-1869-8094>*

Reflection is an indicator of the personal readiness of a lecturer's of postgraduate education to work in a changing environment

Levsheniuk N.A.

*Postgraduate student at the Department of Management Psychology,
University of Educational Management,
National Academy of Pedagogical Science of Ukraine
52A, Sichovykh Striltsiv Street, Kyiv, Ukraine
tel.: (096)-60-70-144, e-mail: natalochka.gonchar@gmail.com
ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-1869-8094>*

***Анотація.** У статті подано результати дослідження рефлексії як індикатора особистісної готовності викладача післядипломної освіти до діяльності в умовах змін. Розкрито питання розвитку рефлексії викладачів закладів післядипломної педагогічної освіти до професійної діяльності в умовах суспільних змін. Рефлексія викладача в даному контексті слугує як системо утворюючий елемент розвитку та становлення нового образу професіонала який направлений на забезпечення компетентнісного підходу у системі підвищення кваліфікації. Виділено та описано зміст найпоширеніших видів рефлексії щодо діяльності викладача: інтелектуальної рефлексії (сприймати, опрацьовувати складні комплекси когнітивної інформації), комунікативної рефлексії (формування та становлення складової спілкування, на основі міжособистісних відносин), кооперативно рефлексії (спрямована на розуміння та розпізнавання колективних ролей); особистісної рефлексії (пізнання власного «Я» створення Я-концепції, виділення різних граней та інтеграція їх в професійну сферу). За допомогою емпіричного дослідження визначено рівні рефлексії по відношенню до різних показників викладачів закладів післядипломної освіти в залежності від вікових*

та гендерних особливостей групи викладачів, займаної посади, наявності (відсутності) наукового ступеню. Аналіз отриманих емпіричних даних дає право констатувати про наступні спостережені факти: сьогодні існує проблема з рівнем розвитку рефлексії у викладачів закладів післядипломної педагогічно освіти, яка почасти блокує їхній подальший розвиток особистісної готовності до ефективного виконання поставлених завдань та функцій у професійній діяльності. При цьому саме рефлексія є одним із головних індикаторів особистісної готовності індивіда до діяльності в умовах змін. Отримані дані дослідження дають підстави констатувати про доцільність створення корекційної програми для викладачів закладів післядипломної педагогічно освіти, як можливого допоміжного методу підвищення рівня їхньої рефлексії. Означене окреслює перспективу можливих подальших досліджень за обраною тематикою.

Ключові слова: рефлексія викладача; особистісна готовність викладача; кооперативна рефлексія; інтелектуальна рефлексія; комунікативна рефлексія; особистісна рефлексія.

Формул: 0, рис.: 5, табл.: 1, бібл.: 15.

Annotation. The results of the research of the reflection as an indicator of the personal readiness of the postgraduate pedagogical education lecturers to change are described in the article. The development of reflection of the postgraduate pedagogical education lecturers to professional activity in the conditions of social changes is discussed too. The lecturers reflection in this context serves as a system-forming element of the development and development of a new image of a professional, which is aimed at providing a competent approach in the system of professional development. The content of the most common types of reflection on the activity of the lecturers are distinguished and described: intellectual reflection (to perceive, process complex complexes of cognitive information), communicative reflection (formation and formation of component communication, based on interpersonal relations), cooperative reflection (aimed at understanding and explaining; personal reflection (knowing your own "I" of creating a self-concept, highlighting different faces and integrating them into the professional sphere). The empirical research of the levels of reflection in relation to different indicators of lecturers of institutions of postgraduate education is described: age, gender, positions, presence (absence) of a scientific degree. The analysis of the empirical data obtained makes it possible to ascertain the following observed facts: today there is a problem with the level of reflection of the lecturers. This problem blocks their further development of personal readiness for the effective fulfillment of assigned tasks and functions in professional activity. Reflection is one of the main indicators of an individual's personal readiness to act in the face of change. The findings of the study give reason to state the feasibility of creating a correction program for lecturers, as a possible auxiliary method of increasing their level of reflection. The above outlines the prospect of possible further research.

Keywords: postgraduate pedagogical education lecturers reflection; postgraduate pedagogical education lecturers personal readiness; cooperative reflection; intellectual reflection; communicative reflection; personal reflection.

Formulas: 0, fig.: 5, tabl.: 1, bibl.: 15.

Постановка проблеми

Забезпечення освіти дорослих впродовж життя висуває особливі вимоги до характеристик та здатностей викладачів якими повинні вони володіти. Для викладача післядипломної педагогічної освіти (далі – ППО), який сьогодні

живе в постійному ритмі думок, фактів, нової інформації та гіпотез – важливо найпершому виокремити та донести до слухачів курсів післядипломної освіти основне та актуальне, що важливо в їхній професійній діяльності. При цьому виокремити це основне із наявного сьо-

годні хаосу новин та подій, які відбуваються в змінному освітньому середовищі доволі складно, якщо не враховувати та не аналізувати попередній та наявний досвід у професійній діяльності. Саме тому сьогодні психологи акцентують, що крім мобільного реагування впливу зовнішніх чинників на розвиток особистісної готовності до діяльності в умовах змін важливо в першу чергу детермінувати власні внутрішні ресурси особистості. Ефективним способом ідентифікації власного «Я» викладача при цьому є рефлексія діяльності та особистісна готовність до самопізнання та саморозвитку в професійній сфері.

Рефлексія викладача в даному контексті слугує як системоутворюючий елемент розвитку та становлення нового образу професіонала який направлений на забезпечення компетентнісного підходу та підвищення кваліфікації слухачів курсів відповідно до потреб нового часу.

Це, в свою чергу, спонукає сучасних дослідників в галузі психології до пошуку та розробки різного роду розвивальних, навчальних, тренінгових або психокорекційних та інших психологічних технологій і методик, які покликані створити умови активізації внутрішніх та зовнішніх ресурсів для розвитку особистості цілому та викладачів закладів вищої та післядипломної освіти зокрема.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Систематичні експериментальні дослідження рефлексії з точки зору психології розпочалися у другій половині ХХ століття знайшли своє відображення в працях Н.Г. Алексеєва, Д. Дорнера (Devid P. Dornier), А. Колмогоров, В. Матхауса (W. Matthauss), Л. Ембре (L. Embree), а пізніше В. Келлера (W. Kohler), Дж. Флейвелл (J. Flywell) та інших.

Сьогодні даним питанням в контексті розвитку особистості займаються К. Павелків [1], В. Семиченко, І. Бех; частково питання рефлексії розвитку керівників освітніх організацій охопили О. Бондарчук, Л. Карамушка; акмеологічний аспект рефлексії описано в роботах Н. Кузьминої, В. Метаєва; роль рефлексії в діяльності вчителя наразі розглядають М. Марусинець [2], С. Максименко та інші.

Питанням рефлексії викладачів закладів вищої школи займаються:

О. Сергеєнкова [3], Н. Мирончук [4]. Фрагментарно, але не цілісно питання розвитку рефлексії викладачів закладів ППО розглянула у своїй дисертаційній роботі Т. Палько [5], яка досліджувала особливості рефлексії вчителя в умовах підвищення кваліфікації.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Незважаючи на наявну сьогодні значну кількість праць з обраної тематики, досі лишається недостатньо висвітленим та розкритим питання рефлексивності викладачів ППО, як одного з основних індикаторів їхньої особистісної готовності до професійної діяльності в умовах змін.

Формулювання цілей статті

Метою статті є оцінка впливу рефлексії на професійну діяльність, а також визначення рівня рефлексії як основного із індикаторів, що впливають на розвиток особистісної готовності викладача до діяльності в умовах змін.

Виклад основного матеріалу дослідження

Вважається, що одним із перших питань рефлексії в контексті психології з точки зору наукового пізнання розглянув та обґрунтував у своїх працях німецький вчений А. Буземан на початку ХХ століття. Поняття рефлексію при

цьому він визначав як «перенесення переживань зовнішнього світу на самого себе» [6].

У психологічному словнику Б. Мещерякова [7] термін рефлексія (англ. reflection) визначається як «розумовий (раціональний) процес, спрямований на аналіз, розуміння, усвідомлення себе: власних дій, поведінки, мови, досвіду, почуттів, станів, здібностей, характеру, відносин до інших, своїх завдань, призначення тощо». Схоже визначення можна знайти і у психологічному словникові Р. Немова: «Рефлексія – це спрямованість свідомості людини на пізнання самого себе, зокрема на пізнання власних психічних станів і процесів» [8]. При цьому автор також вважає, що синонімом рефлексії є поняття інтроспекція, яке трактує як витончене, ретельне самоспостереження особистості за власними відчуттями, психологічними станами, думками та інше, що аналізується за суворо визначеними правилами які висвітлені у свідомості кожної людини.

На нашу думку, рефлексія це здатність ідентифікації власного Я, така собі можливість поглянути на себе зі сторони, оцінити власні дії, емоції, психічні стани, когнітивні аспекти власного розвитку зі сторони, як це роблять оточуючі люди відносно інших поверхнево, а рефлексивна особистісна адекватна оцінка дозволяє заглибитись в ядро власної підсвідомості для подальшої реалізації себе, в тому числі і професійно. При цьому здатність до рефлексії є більше набутиим механізмом розвитку людини і зачасту висвітлюється саме у становленні професійної сфери індивіда. Варто відмітити, що на думку Д. Познера ідеальною формулою, що сприяє розвитку в професійній сфері є: «досвід + рефлексія = розвиток» [9].

Сучасна система освіти позиціонує

розвиток викладача на основі формування ним ключових компетентностей. Так, Д. Равен [10], який займався цим питанням, висвітлив у своїй книзі головні позиції, якими повинен володіти компетентний педагог: це і ініціативність, відповідальність, уміння аналізувати нові ситуації та вміння використовувати наявні знання для такого аналізу, самостійно шукати джерела нових знань та інше. Разом із цим вважаємо за доцільне акцентувати, що сьогодні є доволі небагато праць, у яких висвітлено особливості мислення саме викладача ППО, який прагне реалізуватися в мінливій та швидкоплинній системі післядипломної освіти, яка стоїть на порозі великих змін. По суті, сам викладач має зрозуміти виокремити та осмислити власну професійну діяльність з метою її подальшого вдосконалення аби залишитися конкурентоздатним на ринку освітніх послуг. І без рефлексивного мислення, як індикатора особистісної готовності до діяльності в умовах суспільних змін зробити це буде доволі складно.

На основі аналізу педагогічної та психологічної літератури ми дійшли висновку, що питання розвитку, механізму становлення рефлексії в певні часи цікавило науковців як в теоретичному так і в експериментальному аспекті. При цьому сьогодні можна виділити (говорити) про існування наступних найпоширеніших видів рефлексії: інтелектуальна, комунікативна, кооперативна та особистісна рефлексія [11].

Кооперативна рефлексія, спрямована на розуміння та розпізнавання колективних ролей, що існують в організації, координація спільних дій та вектору руху навчального закладу, приналежність викладача до наукової та прогресивної спільноти однодумців, що працюють на загальний результат, а у випадку викладача ППО – на підвищення

кваліфікації педагога шляхом власного розвитку.

Комунікативну рефлексію варто розглядати в аспекті формування та становлення складової спілкування, на основі міжособистісних відносин та сприйняття особистості викладача на пізнавальному рівні, вивчаючи як вербальні та невербальні (приховані) знаки у спілкуванні.

Щодо *інтелектуального складника* рефлексивності вважаємо за доцільне зазначити думки, які висвітлював В. Давидов [12] та тлумачив поняття інтелектуальної рефлексії як вміння особистості: «виділяти, аналізувати і співвідносити з предметною ситуацією власні дії». Саме інтелектуальна рефлексія дає змогу викладачеві сприймати, опрацювати складні комплекси когнітивної інформації та при потребі акумулювати дані можливості та знаходити вихід за допомогою творчого, креативного рішення поставлених задач.

Особистісна рефлексія це пізнання власного «Я» створення Я-концепції, виділення різних граней та інтеграція їх в професійну сферу, можливість керування своїм організмом на основі психосоматичний проявів, це розуміння себе таким яким ти є насправді та вміння ефективно використати це для професійного зростання. Так, І. Семенов та С. Степанов [13], [14] трактували особистісну рефлексію як процес переосмислення, самовизначення, поділ власного «Я» на різні типи підструктур (фізичне, психічне та інше) та побудова різних образів себе.

Відомий дослідник та автор методики визначення рівня рефлексивності А. Карпов [15] писав: «Психіка тим і унікальна, що в ній (як в системі) закладений такий механізм, який дозволяє долати власну системну обмеженість, постійно виходити за свої власні межі, роблячи саму себе предметом власного ж функціонування».

При цьому вважаємо за доцільне зазначити, що саме особистісна рефлексія на шляху становлення та реалізації викладача може виступати механізмом його професійної ідентичності, що є безперечним показником професіоналізму.

Зважаючи на вище означене, наше **завдання** полягає в тому, щоб зрозуміти яким же рівнем рефлексивності наразі володіють викладачі закладів ППО, щоб у подальшому дослідженні даного питання виокремити основні механізми, засоби, прийоми, створення програми розвитку рефлексивного складника, що сприятиме подальшій ефективній реалізації викладача у сфері післядипломної освіти.

Для вирішення поставленого завдання нами було проведено емпіричне дослідження на визначення рівня рефлексивності серед викладачів закладів післядипломної педагогічної освіти різних регіонів (м. Київ, м. Рівне, м. Чернігів, м. Івано-Франківськ). Число респондентів у вибірці склало 170 викладачів: серед них 72 чоловіки, а 98 – жінки.

При цьому оцінку рефлексивності ми провели за методикою А. Карпова [15]. Ця методика спрямована на дослідження та визначення рівня рефлексивності, а також дозволяє інтерпретувати ряд інших властивостей рефлексії та розглядати її з призми стану, процесу та психічної властивості. Опитувальник являє собою 27 сформульованих тверджень, відповіді на які формуються за 7-ми бальною шкалою від абсолютно вірного до абсолютно не вірного значення. Аналіз відповідей по даним твердженням та інтерпретація результатів за допомогою ключа, що включають як 15 прямих питань, так і 12 зворотних, дозволяють нам визначити рефлексивність за градацією рівнів: низький, середній, високий.

Таблиця 1

Результати дослідження рівнів рефлексивності викладачів закладів ПО

Рівні рефлексивності	Кількість досліджуваних у %
низький рівень	40,6
середній рівень	42,9
високий рівень	16,5

За результатами видно, що лише 16,5% респондентів мають високий рівень рефлексивності. Це свідчить про розвиненість в них самоконтролю та адекватного аналізу ситуацій, що актуалізує необхідні внутрішні ресурси задля розвитку особистісної готовності та успішності в професійній діяльності. 42,9% опитуваних мають середній рівень рефлексивного індикатора. Високі показники низького рівня 40,6% вказують на необхідність створення механізмів оптимізації методів професійної підготовки та саморозвитку особистостей викладацького складу інститутів ПО.

За допомогою програми SPSS та дисперсійного аналізу, ми визначили

рівень рефлексивності по відношенню гендерних та вікових показників респондентів. Так, дивлячись на рисунок 1 ($p < 0,05$) можемо спостерігати таку особливість – чим молодший викладач (до 35 років) тим рівень рефлексивності в нього вищий. Середній показник рефлексії виявлено в респондентів вік яких 36-50 років, а у жінок старших 50-ти років рівень рефлексивності суттєво знижується, що впливає на їх працездатність та особистісну готовність до професійної діяльності в умовах суспільних змін.

Також дивлячись на рисунок 2, який описує співвідношення рівня рефлексивності до займаної посади, можемо спостерігати, що показник рефлексії у

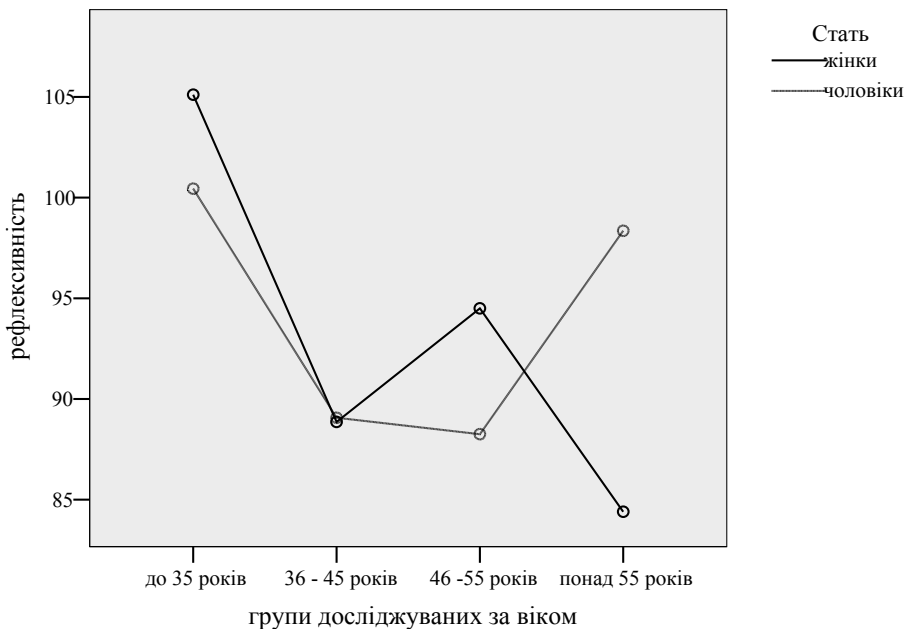

Рис. 1. Особливості рефлексії групи (гендерний та віковий аспект)

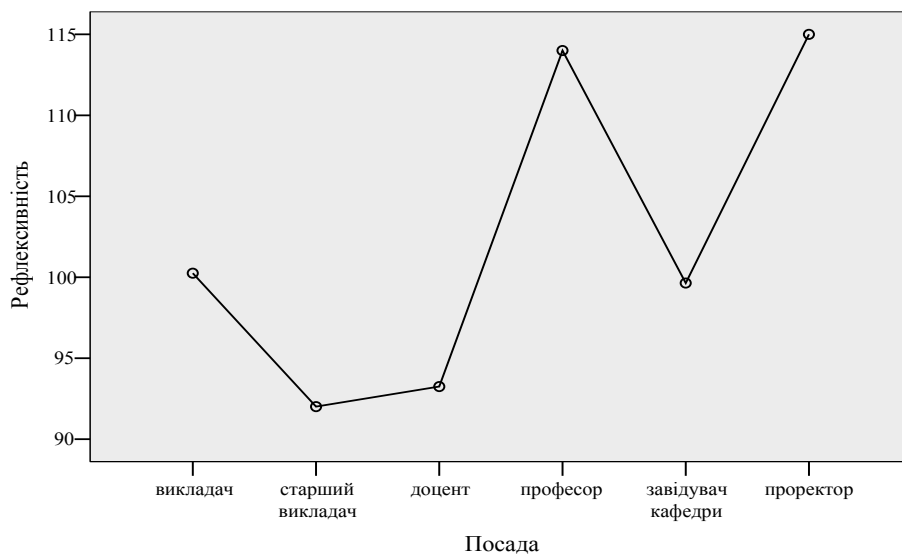

Рис. 2. Особливості рефлексії в залежності від займаної посади ($p < 0,05$).

викладача знаходиться на середньому рівні, у старшого викладача та доцента – низького рівня, а у професора, завідуючого кафедри, проректора він визначається на вище середнього та високому рівнях. Це в свою чергу може свідчити про певний взаємозв'язок між займа-

ною посадою, рівнем відповідальності, вищого кар'єрного рангу в системі освіти та показниками рефлексії (як наслідок – «більшим» осмисленням власних дій, їх самооцінкою та аналізом).

Схожа тенденція також прослідковується і в рисунку 3, на якому показано

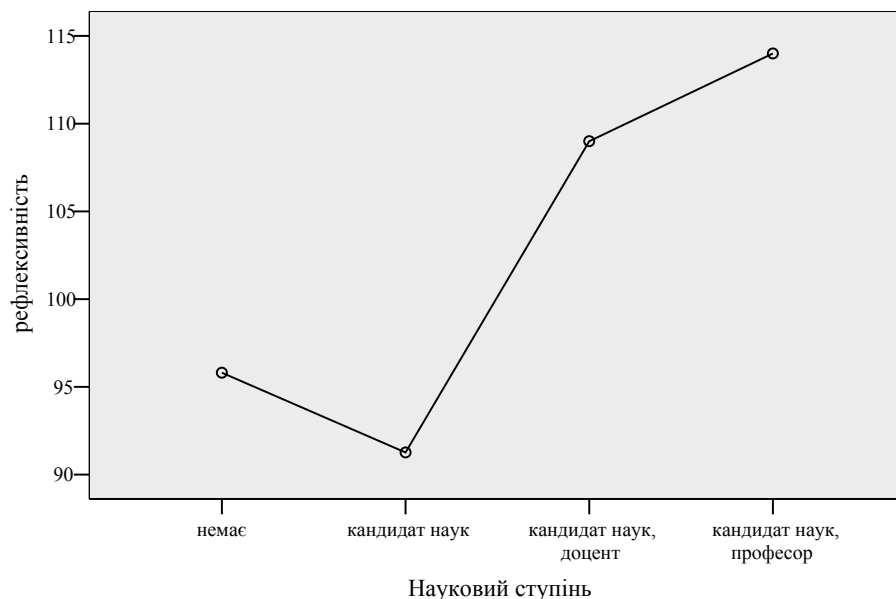

Рис. 3. Особливості рефлексії в залежності від займаної посади ($p < 0,05$).

«наявність» чи «відсутність» наукового ступеня ($p < 0,01$). Це дає нам можливість припустити, що рівень рефлексії підвищується в залежності від соціального статусу особистості викладача. Тобто, чим вища посада, наявність ступеню та звання, тим більше особистість розуміє, що має відповідати тим суспільним нормам, які прийняті в освітньому середовищі, тим самим йде і активна робота над собою та відбувається особистісна саморегуляція.

Разом із цим вважаємо за доцільне зазначити, ще один доволі цікавий аналіз, що визначає рівень рефлексії в залежності від напряму наукової діяльності (рисунок 4).

Зуважимо, що отримані нами дані корелюють та узгоджуються із результатами схожого дослідження, яке описано у дисертаційній роботі Т.В. Палько [5]. Зокрема, автором під час досліджень було встановлено, що 23,5% викладачів ППО утруднюються відповісти про чинники розвитку рефлексії, а 21,6% – про їх ймовірне перешкоджання. Це,

на думку автора, могло свідчити про недостатній розвиток у них здатності до рефлексії.

Висновки

Аналіз отриманих емпіричних даних дає право констатувати про наступні спостережені факти: сьогодні існує проблема з рівнем розвитку рефлексії у викладачів закладів ППО, яка почасти блокує їхній подальший розвиток особистісної готовності до ефективного виконання поставлених завдань та функцій у професійній діяльності. При цьому саме рефлексія є одним із головних індикаторів особистісної готовності індивіда до діяльності в умовах змін.

Зважаючи на отримані нами дані, можна дійти висновку щодо доцільності сьогодні створення корекційної програми для викладачів закладів ППО, як допоміжного методу підвищення їхнього рівня рефлексивності.

Означене окреслює перспективу можливих подальших досліджень за обраною тематикою.

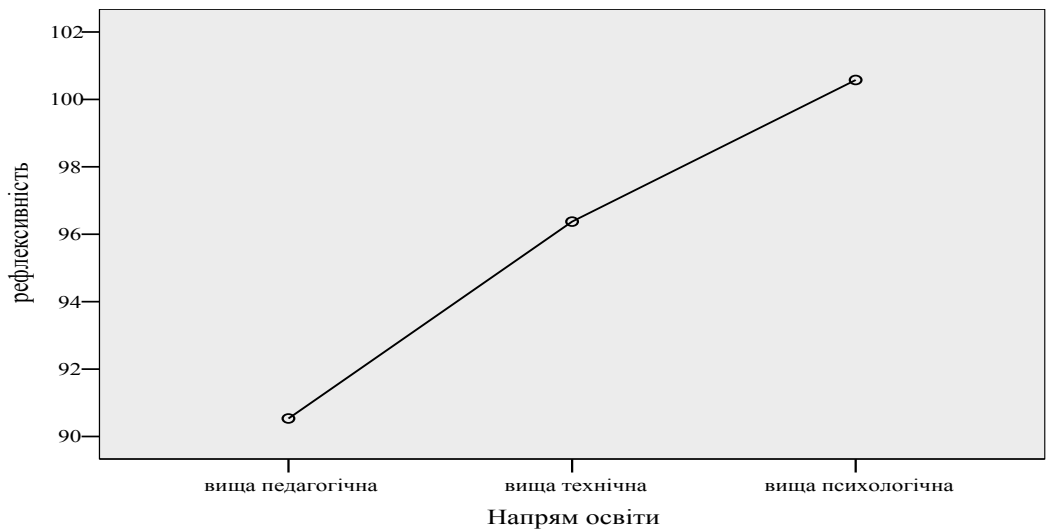

Рис. 4. Особливості рефлексії в залежності від напряму освіти ($p < 0,01$).

Література

1. Павелків К.М. Формування рефлексивної культури у процесі професійно-педагогічної підготовки майбутніх учителів-філологів: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: 13.00.04. Одеса, 2011. 22 с.
2. Марусинець М.М. Рефлексія як засіб інноваційної діяльності вчителя. *Науковий часопис НПУ імені М.П.Драгоманова. Серія 12. Психологічні науки*. 2014. Вип. 43 (67). С. 241-246.
3. Сергєєнкова О.П. Рефлексія як механізм професійної самореалізації викладача вищої школи. *Міжнародний науковий журнал «Інтернаука»*. 2017. №13. С. 67-70.
4. Мирончук Н.М. Професійна діяльність викладача вищої школи: суспільні виклики та проблеми змісту підготовки. *Професійна освіта: андрагогічний підхід: монографія* / за ред. О.А. Дубасенюк. Житомир, 2018. С. 146-172.
5. Палько Т.В. Психологічні особливості розвитку рефлексії вчителів в умовах післядипломної педагогічної освіти : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : 19.00.07. Київ, 2015. 20 с.
6. Выготский Л.С. История развития высших психических функций. Собр. соч.: в 6 т. Педагогика. Москва, 1983. 363 с.
7. Мещеряков Б.Г., Зинченко В.П. Большой психологический словарь. СПб.: Прайм-Еврознак, 2003. 632 с.
8. Немов Р.С. Психологический словарь. Москва: Гуманитар. изд. центр ВЛАДОС, 2007. 560 с.
9. Posner D. *Field Experience: A Guide to Reflective Practice*. NY. 1985.
10. Dobmeyer, A. C., & Rowan, A. B. Core competencies for psychologists: How to succeed in medical settings. In C. M. Hunter, C. L. Hunter, & R. Kessler (Eds.), *Handbook of clinical psychology in medical settings: Evidence-based assessment and intervention* Springer Science. 2014. pp. 77–98.
11. Семенов И. Н., Степанов – Куйбышев С.Ю. Типы и функции рефлексии в научном мышлении: Проблемы рефлексии в научном познании. Москва. 1983. 160 с.
12. Давыдов В.В. Виды обобщения в обучении: Логико-психологические проблемы построения учебных предметов. Москва : Педагогическое общество России, 2000. 480 с.
13. Семенов И.Н., Степанов С.Ю. Проблема предмета и метода психологического изучения рефлексии. *Исследование проблем психологии творчества*. Москва. 1983. С.154-182.
14. Семенов И.Н. Опыт изучения рефлексивности творческого мышления методом содержательно-смыслового анализа. *Психология. Историко-критические обзоры и современные исследования*. 2014. № 5. С. 10-57.
15. Карпов А.В. Психология рефлексивных механизмов деятельности. Москва : Ин-т психол. РАН, 2004. 422 с.

References

1. Pavelkiv, K.M. (2011), "Formuvannia refleksyvnoi kultury u protsesi profesijno-pedahohichnoi pidhotovky majbutnikh uchyteliv-filolohiv" Ph.D. Thesis, Pedahohika, Odessa, Ukraine.
2. Marusynets, M.M. (2014), "Reflection as a means of teacher innovation", *Naukovyj chasopys NPU imeni M.P.Drahomanova*. Vol. 43 (67), pp. 241-246.
3. Serhieienkova, O.P. (2017), "Reflection as a mechanism of professional self-realization of the teacher of the high school", *Mizhnarodnyj naukovyj zhurnal «Internauka»*. Vol.13. pp. 67-70.
4. Myronchuk, N.M. (2018) "Professional High School Teacher Activities: Community Challenges and Content Challenges", *Profesijna osvita: andrahohichnyj pidkhid: monohrafiia / za red. O. A. Dubaseniuk*. pp. 146-172.
5. Palko, T.V. (2015), "Psychological peculiarities of teacher reflection development in postgraduate pedagogical education", Ph.D. Thesis, Psykholohiia, Kyiv, Ukraine.
6. Vygotskij, L.S. (1983), *Istorija razvitija vysshih psichicheskikh funkcij* [The history of the development of higher mental functions], *Sobr. soch.: v 6 t. Pedagogika*. Moskva, Rossija.
7. Meshherjakov, B.G., Zinchenko V.P. (2003), *Bolshoj psichologicheskij slovar* [Great psychological dictionary], SPb.: Prajm-Evroznak, Rossija.

8. Nemov, R.S. (2007), *Psychological dictionary* [Psihologicheskij slovar], Gumanitar. izd. centr VLADOS, Moskva, Rossija.

9. Posner, D. (1985), *Field Experience, A Guide to Reflective Practice*. NY.

10. Dobmeyer, A. C. and Rowan, A. B. (2014), “Core competencies for psychologists: How to succeed in medical settings”, *Handbook of clinical psychology in medical settings: Evidence-based assessment and intervention*, Springer Science, pp. 77–98.

11. Semenov, I. N., Stepanov – Kujbyshev, S.Ju. (1983), *Tipy i funkcii refleksii v nauchnom myshlenii: Problemy refleksii v nauchnom poznanii* [Types and functions of reflection in scientific thinking: Problems of reflection in scientific knowledge], Moskva, Rossija.

12. Davydov, V.V. (2000) *Vidy obobshhenija v obuchenii: Logiko-psihologicheskie problemy postroenija uchebnyh predmetov* [Types of generalization in training: Logical and psychological problems of building educational subjects], Pedagogicheskoe obshhestvo Rossii, Moskva, Rossija.

13. Semenov, I.N. and Stepanov, S.Ju. (1983), “The problem of the subject and method of psychological study of reflection”, *Issledovanie problem psihologii tvorчества*. vol. 1, pp. 154-182.

14. Semenov, I.N. (2014), “The experience of studying the reflexivity of creative thinking by the method of meaningful analysis”, *Psihologija. Istoriko-kriticheskie obzory i sovremennye issledovanija*, vol. 5, pp. 10-57.

15. Karpov, A.V. (2004), *Psihologija refleksivnih mehanizmov dejatelnosti* [Psychology of reflective mechanisms of activity], In-t psi-hol. RAN, Moskva, Rossija.

Стаття надійшла до редакції 16.04.2019 року

УДК 159.9

DOI: <https://doi.org/10.31732/2707-9155-2019-35-208-216>

Прогноз змін та підвищення рівня ефективності у діяльності керівників закладів загальної середньої освіти від використання засобів психологічного впливу

Жебчук І.В.

*Аспірант кафедри психології
ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»,
м. Київ, вул. Табірна, 30-32, 03113, Україна
тел.: (098) -88-289-88, e-mail: johnny_whisper@meta.ua
ORCID: 0000-0003-1773-4054*

Prognosis of changes and the raise of effectiveness level in the work of the heads of secondary schools through the use of means of psychological influence

Zhebchuk I.V.

*Post-graduate student
KROK University st. Tabirna, 30-32, 03113, Kyiv, Ukraine
tel.: (098) -88-289-88, e-mail: johnny_whisper@meta.ua
ORCID: 0000-0003-1773-4054*

***Анотація.** У статті узагальнено науково-теоретичні знання про управлінську діяльність та її особливості, представлено психологічні механізми, які керівник використовує для впливу на персонал, розкрито сутність психологічного впливу та його роль в управлінській діяльності, розкрито результати теоретичного та емпіричного дослідження засобів психологічного впливу як невід’ємної складової психологічної компетентності керівника. Представлено особливості використання найбільш ефективних та найбільш поширених засобів психологічного впливу, що застосовуються в управлінській діяльності керівника закладу загальної середньої освіти. Ефективна управлінська діяльність неможлива без використання психологічних механізмів впливу. Вони є невід’ємними та найважливішими факторами в структурі управлінської діяльності. Проблема впливу керівника на персонал є дуже актуальною на сьогодні, оскільки управлінська діяльність є взаємодією між тим, хто керує і тими, ким керують. Тому очевидно, що в процесі взаємодії постійно відбуваються процеси впливу. Важливо, щоб вплив був свідомим і цілеспрямованим. Для ефективного впливу на дії персоналу сучасний керівник повинен володіти глибоким розу-*

мінням психологічних основ управлінської діяльності, здатністю забезпечити умови, які сприятимуть ефективній спільній праці в організації. Існує велика кількість різних класифікацій засобів психологічного впливу. У даній статті представлена авторська модель класифікації засобів психологічного впливу відповідно до мети і середовища застосування. Результати теоретичного та емпіричного дослідження показують, що незважаючи на різницю у віці, соціальному статусі чи рівні освіченості, найбільш ефективними засобами психологічного впливу є переконання, навіювання, зараження, прихильність і прохання.

Ключові слова: управлінська діяльність, психологічний вплив, засоби психологічного впливу, ефективність керівника, психологічна компетентність, психологічний захист.

Формул: 0, рис.: 0, табл.: 1, бібл.: 9.

Annotation. This article generalizes scientifically theoretical knowledge about management and its peculiarities, represents psychological mechanisms which an administrator uses to influence the staff, discovers the essence of psychological influence and its role in management activity, reveals the results of theoretical and empiric investigation of the means of psychological influence as an inseparable part of administrator's psychological competence. It shows the peculiarities of usage of the most effective and widely used means of psychological influence applied in management activity of the secondary school principal. An effective management is not possible without the use of psychological mechanisms of influence. They are inseparable and the most important factors in the structure of an administrative work. The problem of influence of a manager on the staff is now very relevant, for management is an interaction between those who directs and those who are directed. That is why it is evident that in the process of interaction different forms of influence take place constantly. It is important that the influence should be conscious and purposeful. For the effective influence on the activity of the staff a contemporary manager should have a profound understanding of the psychological bases of management, the ability to provide conditions which stimulate an effective collective work in an organization. There are a lot of different classifications of the means of psychological influence. In this article we presented our own model of classification of the means of psychological influence according to the aim and environment of use. The results of theoretic and empiric investigation show that regardless of the age, social status and education differences the most effective means of psychological influence tend to be persuasion, suggestion, infection, commitment and request.

Key words: management, psychological influence, means of psychological influence, effectiveness of an administrator, psychological competence, psychological defence.

Formulas: 0, fig.: 0, tabl.: 1, bibl.: 9.

Постановка проблеми

На сьогоднішній день в Україні відбуваються економічні та соціальні реформи, починають формуватися нові підходи до управління всіма галузями господарства й соціально-культурної сфери, що вимагає застосування нових підходів і до процесу управління освітніми організаціями. Тому роль директора школи у сучасних соціально-економічних реаліях важко переоцінити, адже саме він створює імідж школи,

формує місію навчального закладу, визначає домінанти діяльності, а головне – комплектує команду працівників.

Для здійснення ефективного впливу на діяльність підлеглих, сучасний керівник повинен мати глибоке розуміння психологічних основ управління, вміти створювати умови, що сприяють формуванню зацікавленості членів колективу в продуктивній роботі організації. Впровадження досягнень психологічної науки в практику управлінської ді-

яльності школи повинне розглядатися як найважливіший резерв підвищення ефективності рішення безлічі практичних проблем, що виникають перед педагогічними колективами і суспільством у цілому.

Аналіз відповідної наукової літератури

Актуальні проблеми організаційної психології та управлінської діяльності широко розкриваються у працях таких сучасних вітчизняних науковців як Л.М. Карамушка, М.П. Малигіна, Н.О. Алюшина, Т.В. Новаченко. Значущість проблеми взаємодії висвітлюється в працях багатьох дослідників (Г. Андреева, О. Бодальов, А. Деркач, Є. Доценко, Г. Ковальов, О. Ковальов, В. Куликов, Б. Ломов, С. Максименко, В. М'ясіщев, В. Ольшанський, К. Платонов, В. Рибалка, Р. Бейлз, Т. Клаус, Р. Кратчфілд, Дж. Морено, Т. Парсонс та ін.). Однак, незважаючи на значний інтерес з боку дослідників до цієї проблеми й відповідні успіхи в цій сфері, проблема психологічного впливу, залишаючись однією з основних, є найменш розробленою проблемою в науковій психології. Різним аспектам проблеми впливу присвячені дослідження Є.Л. Доценка, Г.О. Ковальова, І.П. Манохи, О.В. Сидоренко, В.О. Татенка, Ф. Зімбардо, Д. Майерса, С. Мілграма, Р. Чалдіні та ін. (Chaplak, 2011).

Проблематика використання засобів психологічного впливу відображена у працях Т.С. Кабаченко, М.Р. Душкіної, Г.Є. Залеського, А.А. Івіна, К.Б. Кузіної, Б.Д. Паригіна та інших.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Стаття присвячена розкриттю ролі засобів психологічного впливу у діяльності керівника закладу загальної середньої освіти як складової його професійної компетентності. У статті відобра-

жено прогноз змін та підвищення рівня ефективності діяльності керівника від використання засобів психологічного впливу та психологічного захисту.

Завдання дослідження полягає в узагальненні науково-теоретичних знань та результатів емпіричного дослідження про управлінську діяльність та визначенні ролі і значення засобів психологічного впливу в управлінській діяльності керівника закладу загальної середньої освіти.

Виклад основного матеріалу дослідження

Управління, в широкому розумінні цього терміну, – неперервний процес впливу на об'єкт управління (особистість, колектив, технологічний процес, підприємство, держава) для досягнення оптимальних результатів з найменшими затратами часу і ресурсів. Кожен фахівець в області управління повинен володіти теорією, практикою і мистецтвом управління, вміти чітко визначати цілі своєї діяльності, стратегію і тактику, необхідні для їх досягнення, приймати управлінські рішення і нести особисту відповідальність за них [5].

Для того, щоб бути успішною довгий час, щоб досягти своїх цілей, організація повинна бути як ефективною так і результативною. За словами популярного дослідника Пітера Друкера, результативність є наслідком того, що «робляться потрібні, правильні речі», а ефективність є наслідком того, що «правильно створюються ці самі речі». Як перше так і друге є однаково важливими [7].

Ефективність виконання будь-якого виду діяльності значною мірою залежить від психологічної готовності особистості до її здійснення. У межах функціонального підходу «готовність» трактується як певний стан психічних функцій, що забезпечує високий рівень досягнень при виконанні того чи

іншого виду діяльності. Згідно з особистісним підходом, готовність розуміється як результат підготовки (підготовленості) до певного виду діяльності і трактується як стійка, багатоаспектна та ієрархізована властивість особистості, що визначає успішність виконання діяльності [4].

Припустімо, що маємо собі як завдання створити з іншою людиною чи групою людей справжню душевно-духовну креативну спільність – «Ми». Ідеальна в науковому розумінні спільність «Ми» як системне ціле, що не дорівнює сумі його складових, виникає тоді, коли індивіди, що її утворюють, мають внутрішню, душевно-духовну спорідненість, узгоджені ціннісно-сміслові та цільові структури, є психологічно сумісними і визнають важливість для себе належності до такої спільноти. Чудово, коли таке «Ми» постає спонтанно, як, наприклад, у за коханих пар. Проте це трапляється не завжди. Значно частіше для того, щоб створити спільність «Ми», потрібно докласти певних зусиль, діяти свідомо, цілеспрямовано і компетентно у соціально-психологічному розумінні цих слів.

Тобто аби зробити іншу людину своїм соратником, необхідно здійснити щодо неї певні цілеспрямовані впливи, які б викликали у неї бажані перетворення. Зрозуміло, що тут не можуть не виникати питання етико-психологічного змісту: такі впливи жодним чином не повинні зачіпати сутнісно-сміслову ядро особистості всупереч її бажанню. Більше того, будь-який цілеспрямований вплив людини на людину має гарантувати останній можливість вільного самовизначення і перетворення себе самої за своїми власними законам. Виняток можуть складати лише лікувальні, корекційно-реабілітаційні, профілактичні впливи на людину, в якій це ядро деформоване [8].

Компетентне використання людиною різних видів психологічного впливу в діловому спілкуванні є важливою складовою її культури. Саме правильний добір засобів і механізмів впливу сприяє досягненню оптимального результату взаємодії, розвитку особистості, формуванню в неї високих моральних якостей, реалізації її творчих здібностей та можливостей самовдосконалення [9]. Тому, результатом опанування керівником закладу загальної середньої освіти теоретичних знань та практичних навичок з використання засобів психологічного впливу у своїй діяльності буде не лише покращення ефективності цієї діяльності, а й розвиток його особистості.

Результати емпіричного дослідження, яке проводилося серед учнів старших класів, вчителів та батьків, показали, що, не дивлячись на різницю у віці, соціальний статус чи рівень освіченості, найбільш оптимальними засобами психологічного впливу є переконання, навіювання, зараження, прихильність та прохання. В той час неефективними є маніпуляція, примушування, ігнорування та обезцінювання.

Після проведення анкетування було розпочато використання методу включеного спостереження задля того, щоб перевірити валідність отриманих емпіричних даних, а також глибше вивчити, за допомогою яких саме технік найкраще реалізуються відповідні засоби психологічного впливу. Даний метод використовувався впродовж першого семестру 2018-2019 навчального року. Для цього було створено протокол включеного спостереження (табл.1), в якому фіксувалася частота використання керівником найбільш ефективних за результатами емпіричного дослідження засобів психологічного впливу, технік, за допомогою яких вони реалізувалися, а також ступінь їхньої ефективності.

Таблиця 1

Протокол включеного спостереження використання засобів психологічного впливу

Засоби впливу	Мета	Техніки, за допомогою яких реалізуються	Частота використання									
			1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
			Присутність ефекту\відсутність ефекту або негативний ефект									
			+ \ -									
Переконання	Керування активністю та станом адресата	техніка стверджувальних відповідей	+	+	-	+	+	+	-	+	+	+
		техніка двосторонньої аргументації (іншого правильного рішення немає)	+	+	+	+	-	+	+	-	+	+
Навіювання	Зміна стану і відношення до об'єкта, предмета	використання авторитету	+	-	-	+	+	-	+	-	+	+
		відповідні характеристики мовлення (тон, вибір лексики)	+	+	+	-	+	+	+	+	-	+
		вибір авторитетних партнерів	+	+	+	+	-	+	-	+	+	-
		соціальний статус	-	+	-	-	-	+	-	-	+	-
		темпо-ритмічні характеристики мовлення	+	-	-	+	+	+	-	+	-	-
Зараження	Передача свого стану чи відношення до об'єкта	залучення до діяльності	+	+	+	+	-	+	-	+	+	+
		тактильний зв'язок	+	+	-	+	+	+	-	+	-	+
		емпатія	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
		проксемика	+	+	+	-	+	+	+	+	-	+
		ольфакторні засоби	+	+	-	+	+	+	+	-	+	+
Прихильність	Формування прихильного відношення до себе	послуга як уступка адресату	+	+	+	-	+	+	-	+	+	+
		самопрезентація, самореклама	+	-	+	-	+	+	+	-	+	+
Прохання	Виникнення у партнера добровільного наміру виконання прохання	ясне і ввічливе формулювання завдання	+	+	+	+	+	-	+	+	+	+
		визнання права адресата у відмові	+	+	+	-	+	+	+	+	+	+

Опираючись на результати включеного спостереження, можна зробити висновок, що такі засоби психологічного впливу як переконання, навіювання, зараження, прихильність та прохання є дійсно ефективними, але ступінь їхньої ефективності залежить від контексту використання та технік, за допомогою яких вони реалізуються.

Оскільки соціально-психологічні механізми впливу є *універсальними*, кожний з них окремо та їх системну модель можна використовувати фактично в усіх сферах і на всіх рівнях взаємодії людини з людиною: у педагогічній практиці – навчанні та вихованні, у професіях «людина – людина» і навіть у побутовому спілкуванні. Але в кожному конкретному випадку треба враховувати такі моменти, як зміст і характер взаємодії, статус і стан її учасників, специфіка ситуації тощо [8].

Питання вибору і використання різних засобів і методів для досягнення конкретних цілей діяльності, в тому числі ділового спілкування, вирішується кожним керівником індивідуально у відповідності до актуальних цілей та задач. Однак, треба розуміти, що без знання психологічних закономірностей, феноменів та ефектів впливу, нехтуючи психологічними законами, неможливо досягти ні бажаних результатів впливу в процесі ділового спілкування, ні створення оптимальних умов для розвитку особистості керівника чи його самоактуалізації. Тому так важливо розуміти необхідність використання конструктивних засобів психологічного впливу в рамках гуманістичної стратегії в діловому спілкуванні та володіти ефективними психологічними технологіями та вміти їх адекватно застосовувати [3].

Головною метою діяльності освітніх організацій є забезпечення виховання, навчання і розвитку особистості. Це істотно відрізняється від мети діяль-

ності організацій, які функціонують в інших соціальних сферах (виробництво, бізнес тощо), яка полягає передусім в отриманні певного прибутку (створенням матеріальних цінностей та їх реалізацією, укладанням торгових угод, здійсненням фінансових операцій тощо).

Підходом, який дає змогу найглибше зрозуміти сутність особистості та умови її розвитку, є підхід, що його реалізує гуманістична психологія. Представники гуманістичної психології розглядають людину як найвищу цінність, визнають її неповторність, унікальність, своєрідність, доводять, що необхідною умовою розвитку особистості є її самоактуалізація, реалізація внутрішньої суті і творчих потенцій [4].

З огляду на складність та багатогранність діяльності керівника загальноосвітнього навчального закладу, для глибокого вивчення засобів психологічного впливу, які можуть використовуватися у даному виді управлінської діяльності, класифікації, запропонованої Т.С. Кабаченко буде не достатньо. Саме тому, у нашому дослідженні ми пропонуємо свою модель, у якій запропоновані Т.С. Кабаченко засоби психологічного впливу будуть класифікуватися відповідно до мети їх застосування у сфері, що вивчається у нашому дослідженні. Отже, наша модель класифікації засобів психологічного впливу матиме таку структуру:

- засоби психологічного впливу в конфліктних ситуаціях
- засоби психологічного впливу під час публічних виступів
- засоби психологічного впливу під час нарад
- засоби психологічного впливу під час прийому відвідувачів
- засоби психологічного впливу для покращення психологічного клімату в колективі.

В умовах сучасного суспільства для багатьох людей важливим є не стільки здатність впливати на інших людей, скільки вміння протистояти небажаному впливу. Дійсно, суб'єктивно набагато більший емоційний страждання викликає відчуття безнадійності власних спроб подолати чужий вплив або відсторонитися від нього психологічно виправданим чином. Власна нездатність впливати на інших людей переживається менш гостро. Іншими словами, більшості людей здається, що методами психологічного впливу на інших вони володіють в достатній мірі, а ось методами протистояння чужому впливу – явно недостатньо [1]. Тому для керівника закладу загальної середньої освіти важливо не лише володіти засобами психологічного впливу з метою покращення ефективності своєї діяльності, а й вміння їх розпізнавати в тому випадку, коли він виступає об'єктом впливу. Для цього необхідно також оперувати засобами психологічного захисту від небажаних впливів.

У процесі здійснення психологічного впливу суттєве значення має психологічний захист, який є механізмом, властивим кожній дорослій нормальній особі. Він запобігає порушенню внутрішньої стійкості особи, порушенню нормального перебігу психічного життя людей під впливом небажаних і соціально шкідливих дій, що робить людину несприйнятливою до шкідливих впливів, поганих прикладів поведінки, і тому подібна психологічна дія буде ефективною, якщо вона в змозі подолати захисні фільтри адресата [6].

Термін «психологічний захист» іноді використовується для обговорення проблем, що виникають в процесі проведення переговорів. Очевидно, що в цьому контексті йому надається дещо інше значення. Мається на увазі недопущення нанесення шкоди зі сторони

партнерів переговорів. Захисту підлягає здатність не піддаватися на впливи, які можуть змінити перебіг переговорів чи їхній результат в небажану сторону, тобто власні інтереси та наміри захищаються в режимі актуальної міжособистісної взаємодії [2]. Отже, психологічний захист – це використання суб'єктом психологічних засобів усунення чи послаблення шкоди, яка йому загрожує з боку іншого суб'єкта [2].

Розрізняють такі засоби психологічного захисту:

1) Відхід – збільшення дистанції, переривання контакту, виведення себе за межі досяжності впливу агресора. Прояв цього виду захисту: зміна теми розмови на більш безпечну, небажання загострювати відносини (уникнення гострих кутів), прагнення ухилитись від зустрічі з тим, хто є джерелом неприємних переживань, уникнення травмуючих ситуацій, переривання бесіди під невинним приводом і тому подібне.

2) Вигнання – збільшення дистанції, видалення агресора. Варіації прояву: звільнення з роботи, відправити кудись під прийнятним приводом, осуд, насмішки, приниження, зауваження.

3) Блокування – контроль впливу, що досягає суб'єкта захисту, виставлення перепон на його шляху. Варіації: смислові і семантичні бар'єри («не розумію, про що йде мова»), рольові малюнки («я на роботі», «маска»), які приймають на себе основний удар («це не я – це в мене такий характер»), повна самоізоляція.

4) Керування - контроль впливу, що йде від агресора, вплив на його характеристики: плач (прагнення розчулити) і його пом'якшені види – скарги, ниття, зітхання, підкуп, спроби подружитися чи стати членами однієї спільноти («своїх не б'ють»); послабити чи дестабілізувати активність, повністю деактивувати.

5) Завмирання – контроль інформації про сам суб'єкт захисту, її викривлення чи скорочення подачі. Прояви: маскування, обман, приховання відчуттів, відмова від дій, щоб не проявити себе (не накликати біду).

6) Ігнорування – контроль інформації про агресора, наявності чи характер погроз з його боку, обмеження чи спотворення сприйняття, применшення ступені погрози, пояснення позитивними намірами («він бажає мені добра») [2].

На завершальному етапі дослідження було проведено контрольне анкетування та опитування для того, щоб оцінити ступінь впливу особистості керівника закладу загальної середньої освіти, системи його прийомів, використання засобів психологічного впливу на формування позитивного педагогічного клімату та на ефективність його діяльності.

Результати емпіричного дослідження показали, що після використання засобів психологічного впливу зросла кількість абсолютно задоволених психологічним кліматом в колективі та зменшилась кількість незадоволених. При цьому найвищий відсоток задоволеності показали такі фактори як стосунки з керівниками, взаємовідносини із колегами, в якій мірі адміністрація закладу прислухається до зауважень і пропозицій працівників, на скільки доброзичливо та об'єктивно оцінюється робота працівників. Не можливо не помітити, що саме ці фактори вказують на роль керівника як ключову у формуванні психологічного клімату в колективі.

Для оцінки рівня ефективності діяльності керівника після завершення формуючого експерименту з використанням засобів психологічного впливу, було проведено контрольне опитування в педагогічному та учнівському колек-

тивах, яке показало, що після активного використання засобів психологічного впливу підвищились оцінки таких характеристик керівника як уміння культурно поводитися, наявність самоконтролю, наявність навичок ділового спілкування, прагнення до особистісного зростання, гуманне ставлення до працівників та прагнення до інновацій. В порівнянні з початковим опитуванням, покращилися і ті фактори, які мали оцінку нижче: здатність іти на ризик, застосування ефективних стратегій у вирішенні управлінських завдань, облік думок виконавців. Вищу оцінку отримали також такі фактори як уміння впливати на інших людей, уміння створити нормальний психологічний клімат у групах та прояв уваги до виконавців.

Результати емпіричного дослідження показали, що серед тих рис керівника, які зазнали найбільшого покращення та вплинули на покращення психологічного клімату в колективі, є саме ті, що містять в собі психологічну складову. Крім того, варто відзначити, що через заострення фокусу саме на психологічних аспектах своєї діяльності шляхом застосування засобів психологічного впливу, підвищився загальний рівень ефективності керівника.

Висновки

Підводячи підсумки, слід зазначити, що і в діловому спілкуванні, і в процесі управлінського впливу засоби та техніки впливу в основному застосовуються комплексно та в різних комбінаціях. При цьому слід розуміти, що результативність процесу психологічного впливу визначається не лише адекватністю його застосування з урахуванням специфіки особистостей партнерів, а й комплексністю засобів та прийомів, що використовуються.

Для керівника закладу загальної середньої освіти важливо не лише воло-

діти засобами психологічного впливу з метою покращення ефективності своєї діяльності, а й вміти їх розпізнавати в тому випадку, коли він виступає об'єктом впливу. Для цього необхідно також оперувати засобами психологічного захисту від небажаних впливів.

Опираючись на результати емпіричного дослідження, можна зробити висновок, що в результаті застосування керівником закладу загальної середньої освіти у своїй діяльності засобів психологічного впливу, рівень його ефективності зростає.

Література

1. Богуславська О.Г. Психологічний вплив та засоби протидії небажаному впливу – практичні аспекти. *Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії* / за ред. В.Г. Воронкова. Запоріжжя, 2016. Вип. 67 (2016). С. 203–214.
2. Доценко Е.Л. Психология манипуляции: феномены, механизмы и защита. Москва: ЧеРо, 1997. 344 с.
3. Душкина М.Р. Психология влияния. СПб.: Питер, 2004. 224 с.
4. Карамушка Л.М. Психология управления: Навч. посіб. Київ: Міленіум, 2003. 344 с.
5. Кнорринг В.И. Теория, практика и искусство управления. Учебник для вузов по специальности “Менеджмент”. 2-е изд., изм. и доп. Москва: Издательство НОРМА (Издательская группа НОРМА–ИНФРА • М), 2001. 528 с.
6. Куций О.А. Види психологічного впливу в діяльності спеціалістів ризиконебезпечних професій. *Проблеми екстремальної та кризової психології. Збірник наукових праць*. Харків: УЦЗУ, 2010. 424 с.
7. Мескон М.Х., Альберт М., Хедоури Ф. Основы менеджмента [Пер. с англ.]. Москва: Дело, 1998. 800 с.
8. Татенко В.О. Соціальна психологія впливу: Монографія. Київ: Міленіум, 2008. 216 с.
9. Чмут Т.К., Чайка Г.Л., Лукашевич М.П. Етика ділового спілкування: Курс лекцій. 2-ге видання. Київ: МАУП, 2003. 2008 с.

Reference

1. Boguslavskaya, O.G. (2016), “Psychological influence and means of resistance to involuntary influence: practical aspects”, *Gumanitarnyj visnyk Zaporizkoyi derzhavnoyi inzhenernoyi akademiyi, Zaporizhzhya*, Vol. 67, pp. 203-214.
2. Dotsenko, E.L. (1997), *Psikhologiya manipulyatsyy: fenomeny, mekhanizmy i zashchita* [Psychology of manipulation: phenomena, mechanisms and defence]. CheRo, Moscow, Russia.
3. Dushkyna, M.R. (2004), *Psikhologiya vliyaniya* [Psychology of influence]. SPb, Pyter, Russia
4. Karamushka, L.M. (2000), *Psikhologiya upravlinnya zakladamy serednyoyi osvity : monografiya* [Psychology of secondary school management], Nika-Centr, Kyiv, Ukraine.
5. Knorring, V.I. (2001), *Teoriya, praktika i iskusstvo upravleniya. Uchebnik dlya vuzov po spetsyalnosti “Menedzhment* [Theory, practice and an art of management. Textbook for students of management] (2-e izd., izm. i dop), NORMA, Moscow, Russia.
6. Kutsyi, O.A. (2010), “Kinds of psychological influence in the work of specialists of dangerous professions”, *Problems of extremal and crisis psychology. Collection of scientific works*, Kharkiv: UTsZU, Ukraine
7. Meskon, M.Kh., Albert, M. and Khedoury, F. (1998), *Osnovy menedzhmenta* [Basics of management] [Per. s anhl.]. Delo, Moskva, Russia.
8. Tatenko, V.O. (2008), *Sotsialna psikhologhiia vplyvu: Monohrafiia*. [Social psychology of influence: Monograph], Milenium, Kyiv, Ukraine
9. Chmut, T.K., Chayka, G.L., Lukashevych, M.P. and Osechinska, I.B., (2008), *Etyka dilovogo spilkuvannya: Kurs lektsiy* [Ethics of business communication: lection course] (2-ge vydannya), MAUP, Kyiv, Ukraine.

Стаття надійшла до редакції 19.04.2019 року

УДК 159.99:616.9

DOI: <https://doi.org/10.31732/2707-9155-2019-35-217-227>

**Экзистенциальные мишени
и психологические реакции, актуальные
для работы психологов в ситуациях
вспышки инфекционных заболеваний,
имеющих высокий
стрессогенный потенциал**

Живоглядов Ю.А.

к.п.н, доцент,

*ВУЗ «Университет экономики и права «КРОК»,
г. Киев, ул. Лагерная, 30-32, 03113, Украина
тел.: +380675674383, e-mail: yuri.zhiv@gmail.com,
ORCID: 0000-0002-6763-2737*

**Екзистенціальні мішені та психологічні
реакції, які є актуальними для роботи
психологів у ситуаціях спалаху
інфекційних захворювань, що мають
високий стрессогенний потенціал**

Живоглядов Ю.О.

к.п.н, доцент,

*ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»,
м. Київ, вул. Табірна, 30-32, 03113, Україна
тел.: +380675674383, e-mail: yuri.zhiv@gmail.com
ORCID: 0000-0002-6763-2737*

**Existential targets and psychological
reactions relevant for the work of
psychologists in situations of outbreaks of
infectious diseases with high stress potential**

Zhyvohliadov Y.A.

Ph.D., Associate Professor
“KROK” University, st. Tabirna, 30-32, 03113, Kyiv, Ukraine
tel.: +380675674383, e-mail: yuri.zhiv@gmail.com,
ORCID: 0000-0002-6763-2737

Аннотация. Инфекционное заболевание передается быстро и незаметно, что создает психологический механизм высокой степени страха. Во время вирусной эпидемии человек является одновременно и жертвой, и переносчиком и, в то же время, может стать объектом репрессивных мероприятий государственных органов, направленных на обеспечение коллективной безопасности. Эти факторы по своему воздействию и психологическим последствиям могут рассматриваться как вторжение врага, что способно приводить к резкому и непропорциональному росту тревоги и страха, дискриминации и стигматизации. Часто возникающее, в связи с эпидемиями, ограничение свободы передвижения, карантинные меры являются фактором усиления психопатологической симптоматики. Ситуация психической травматизации вследствие распространения инфекционного заболевания в статье рассматривается как вызов к психологической науке, некоторые ответы на который автор предлагает, исходя из принципов экзистенциальной психологии. Поэтому, вызовы современной реальности в статье трактуются как экзистенциальные вызовы. Главной особенностью современного мира назван вызов к изменениям, к возможности меняться, при этом, способность личности к изменениям объясняется автором как ресурс и ее развития, и ее сохранения. Автор статьи опирается на мировоззрение, близкое к позиции трагического оптимизма В. Франкла: только собственные действия есть смысл полагать источником надежды, только собственные усилия могут помочь предотвратить худшее. Такая смысловая позиция помогает понять мысль конструктивного пессимизма: чем полагаться на лучшее и расслабляться, лучше готовиться к худшему, чтобы бороться с ним максимально приближенно к реальности. Ситуация распространения инфекционного заболевания и связанная с ней возможность психической травматизации большого количества людей ставит вопрос о личной ответственности, требуя от каждого занять позицию, обеспеченную собственным, авторским целеполаганием и личностной работой. Такая продуктивная позиция имеет внутреннюю опору, представляет собой результат субъектного самоопределения. Эта позиция опирается на принятый в экзистенциальной психологии закон «неделимости ответственности: у каждого из нас своя ответственность - у врачей, власти, каждого отдельного гражданина и личности. И она не зависит от того, что было раньше и тем более от того, что может случиться потом, она существует здесь и теперь. Эта мысль обобщена автором: мир делают другим не столько события, не зависящие от нас, сколько наши собственные действия. Главное – что мы даем о своих собственных возможностях стать другими.

Ключевые слова: инфекционное заболевание, психологические реакции, экзистенциальная психология, психическая травматизация, экзистенциальный вызов, пограничная ситуация, конструктивный пессимизм.

Формул: 0, табл.: 0, библи.: 9.

Анотація. Інфекційне захворювання передається швидко й непомітно, що створює психологічний механізм високого ступеня страху. Під час вірусної епідемії людина є одночасно і жертвою, і переносником і, в той же час, може стати об'єктом репресивних заходів державних органів, спрямованих на забезпечення колективної безпеки. Ці чинники за своїм впливом та психологічними наслідками можуть розглядатися як вторгнення ворога, яке

здатне приводити до різкого і непропорційного зростання тривоги й страху, дискримінації та стигматизації. Обмеження свободи пересування та карантинні заходи, що часто виникають у зв'язку з епідеміями, стають фактором посилення психопатологічної симптоматики. Ситуація психічної травматизації внаслідок поширення інфекційного захворювання розглядається в статті як виклик до психологічної науки, деякі відповіді на який автор пропонує, виходячи з принципів екзистенціальної психології. Оскільки виклики сучасної реальності в статті трактуються як екзистенціальні, то головною особливістю сучасного світу названий виклик до змін, до можливості змінюватися. При цьому, здатність особистості до змін пояснюється автором як ресурс і її розвитку, і її збереження. Автор статті спирається на світогляд, що близький до позиції трагічного оптимізму В. Франкла: тільки власні дії є сенс вважати джерелом надії, тільки власні зусилля можуть допомогти запобігти гіршому. Така смислова позиція допомагає зрозуміти думку конструктивного песимізму: чим поклатися на краще й розслаблятися, то краще готуватися до гіршого, щоб боротися з ним максимально наближено до реальності. Ситуація поширення інфекційного захворювання і пов'язана з нею можливість психічної травматизації значної кількості людей ставить питання про особисту відповідальність, вимагаючи від кожного зайняти позицію, забезпечену власним, авторським цілепокладанням та особистісною роботою. Така продуктивна позиція має внутрішню опору, являє собою результат суб'єктивного самовизначення. Ця позиція спирається на прийнятий в екзистенціальній психології закон «неподільності відповідальності»: у кожного з нас своя відповідальність – у лікарів, влади, кожного окремого громадянина й особистості. І вона не залежить від того, що було раніше й тим більше від того, що може трапитися потім, вона існує тут і тепер. Ця думка узагальнена автором: світ роблять іншим не стільки події, які не залежать від нас, скільки наші власні дії. Головне – що ми думаємо про свої власні можливості стати іншими.

Ключові слова: інфекційне захворювання, психологічні реакції, екзистенціальна психологія, психічна травматизація, екзистенціальний виклик, прикордонна ситуація, конструктивний песимізм.

Формул.: 0, табл.: 0, бібл.: 9.

Annotation: Infectious disease is transmitted quickly and imperceptibly, which creates a psychological mechanism of a high degree of fear. During a viral epidemic, a person is both a victim and a carrier, and, at the same time, he can become the object of repressive measures by state bodies aimed at ensuring collective security. In terms of their impact and psychological consequences, these factors can be considered as an invasion of the enemy, which can lead to a sharp and disproportionate increase in anxiety and fear, discrimination and stigmatization. Often occurring, in connection with epidemics, restriction of freedom of movement, quarantine measures are a factor in enhancing psychopathological symptoms. The situation of mental trauma due to the spread of an infectious disease is considered in the article as a challenge to psychological science, and the author offers some answers to it based on the principles of existential psychology. Therefore, the challenges of modern reality explained in the article are being interpreted as existential challenges. The main feature of the modern world is called the challenge to change, the ability to change, while the ability of a person to change is explained by the author as a resource and its development, its preservation. The author of the article relies on a world view close to the position of W. Frankl's tragic optimism – only own actions make sense to believe as a source of hope, only own efforts can help prevent the worst. Such a semantic position helps to understand the idea of constructive pessimism: than relying on the best and relaxing, it is better to prepare for the worst in order to deal with it as close to reality as possible. The situation of the spread of an infectious disease and the possibility of mental trauma to a large number of people associated with it raises

the question of personal responsibility, requiring everyone to take a position that is ensured by their own, author's goal-setting and personal work. Such a productive position has the internal support, and is the result of subjective self-determination. This position is based on the law of "indivisibility of responsibility, adopted in existential psychology: each of us has his own responsibility — the doctors, the authorities, each individual citizen, and the individual by himself. And it does not depend on what happened before, and even more so on what can happen later, it exists here and now. This idea, generalized by the author, is the following: the world is changing not so much by events that are not dependent on us, but by our own actions. The main thing is what we think about our own opportunities to become different.

Key words: *infectious disease, psychological reactions, existential psychology, mental trauma, existential challenge, borderline situation, constructive pessimism.*

Formulas: 0, fig.: 0, tabl.: 0, bibl.: 9

Постановка проблемы в общем виде и ее связь с важными научными или практическими задачами

Инфекционное заболевание обладает уникальными характеристиками, которые дают психологическое объяснение особенно высокой степени страха: оно передается быстро и незаметно. Во время вспышки пациент является одновременно и жертвой, и переносчиком, кроме того, в ситуации быстрого распространения инфекции, существует вероятность нарушения личных прав в целях борьбы со вспышкой заболеваемости. Вследствие этих факторов, инфекция может рассматриваться по своему воздействию и психологическим последствиям как вторжение врага. Это способно приводить к резкому и непропорциональному росту тревоги и страха, дискриминации и стигматизации. Часто возникающее, в связи с эпидемиями, ограничение свободы передвижения, карантинные меры являются фактором усиления психопатологической симптоматики.

Психологические реакции – то, чем занимаются психологи всех направлений в чрезвычайных ситуациях, в том числе экзистенциальные психологи. Ситуация широкого распространения инфекционного заражения усиливает, и без того огромный, интерес к экзистен-

циальной психологии. Почему это происходит? Те психологи, которые экзистенциальную психологию обозначают в качестве перспективы развития психологической науки [1, 3, 5, 6], не удивлены этим. Потому, в частности, что экзистенциальная психология сама по себе – это всегда вызов, экзистенциальные психологи не столько размышляют о тех или иных проблемах, но стараются вжиться в них, проживают поиск решений этих проблем. В том числе, отвечая на вызов ситуации массового инфекционного заражения и связанного с ним стресса - вызов к ответственности, честности, мужеству. В таком ракурсе экзистенциальная психология перестает быть одним из направлений, областью психологии, но становится подходом, который начинает оказывать влияние на всю психологическую науку и практику. В определенном смысле, ситуация психической травматизации населения вследствие распространения инфекционного заболевания усиливает позицию, которой придерживаются некоторые психологи, те, кто полагает, что экзистенциальная психология сегодня, - это вызов к психологической науке в целом [1, 3, 4].

Анализ недавних исследований и публикаций

В современной психологии динамика психологических реакций у людей,

находящихся в угрожающей ситуации, исследовалась как общий паттерн ряда феноменов. Это переживания боевого стресса, развитие реакций на потенциальное радиоактивное заражение, вовлеченность в ситуацию террористического акта и помощь людям, от него пострадавшим, поведение при природной и техногенной катастрофах. Психологический анализ снижения уровня критического мышления одновременно с повышением потребности в поиске смысла происходящего и ростом востребованности обращения за психологической помощью к религии как стратегии совладания с переживаниями, вызываемыми ограничениями и опасностями чрезвычайных ситуаций, исследовались такими украинскими и зарубежными специалистами: Н. Пророк, О. Запорожец, Дж. Креймеер, Л. Гридковец, Л. Царенко, А. Ковальчук, В. Невмержицкий, Л. Кондратенко, Л. Манилова, О. Чекстере, Т. Палиенко [8, 9].

Не решенные ранее части общей проблемы

Психические реакции на опасность в большинстве своем универсальны, поэтому можно предположить, что психологические реакции людей в условиях распространения инфекции будут аналогичны психологическим реакциям, наблюдаемым в других чрезвычайных ситуациях. Однако, смысловое содержание они приобретают в контексте того или иного психологического направления. Экзистенциальный подход в гуманитарной науке возникает как ответ на кризисы современного общества, а в психологии связан с необходимостью развития тех ее областей, которые отвечали бы потребностям своего времени. Поэтому, особый интерес вызывают особенности психологических реакций на ситуацию, способную вызывать у людей сильный страх за свою жизнь

или за жизнь близких и знакомых, в контексте ключевых характеристик экзистенциальной психологии.

Формулировка целей статьи

В статье предпринята попытка найти некоторые, возможно, предварительные, ответы на вызов, который ситуация психической травматизации населения вследствие распространения инфекционного заболевания бросает психологической науке и который может быть не только принят экзистенциальной психологией, но и «объяснен» в понятиях, способных дать толчок для работы психологов иных направлений.

Изложение основного материала исследования

Перед человеком и сообществами людей всегда стояла и стоит задача поиска адекватных ответов на задачи приспособления к окружающему миру. Вызовы современной реальности - это уже далеко не просто тестирование нашей способности выбирать *стратегии поведения*, справляться с трудностями, это вызовы к нашему существованию, *экзистенциальные вызовы* [1, 3, 4, 5, 6]. В связи с этим, ключевая тема последних лет в социальных и гуманитарных науках, которой посвящено огромное число исследований, – обсуждение того, *как меняется современная реальность*. Подавляющая часть исследователей сходится во мнении, что современный мир становится более многозначным, более сложным, более неопределенным. И вопрос, существовавший довольно давно, но который ситуация возможного массового поражения вирусной инфекцией заставляет звучать по-новому, это вопрос: «каким образом эти вызовы современной реальности обращены непосредственно к человеку?». Если мы особенности современного мира переведем на язык направленных к человеку вызовов, то разговор пойдет

об ответственности, свободе, поиске смысла. И именно в этих понятиях, в этих экзистенциальных координатах современный мир описывается экзистенциальным подходом [1]. Совпадение особенностей вызовов современной реальности и **экзистенциальных принципов описания мира** говорит о созвучии экзистенциального мировоззрения вот этой современной реальности. Настоящая ситуация убеждает нас в том, что сегодняшний мир становится таким, каким его когда-то увидели и постарались описать философы-экзистенциалисты. В стремлении человека понять окружающий его мир и самого себя в нем экзистенциальное описание становится и более точным, и более адекватным.

Остановимся коротко на некоторых концептах, неизбежность обновления которых предлагает экзистенциальная психология. Понятие **«изменений»** в современной психологии становится другим, далеко в прошлом остается антитеза «стабильность - изменчивость». Это противопоставление давно утратило свою релевантность. Самой главной особенностью современного мира становится вызов к изменениям, вызов к возможности меняться. В современных науках укрепилось представление, что только глубокая связь между сохранением и изменением обеспечивает устойчивость биологических, социальных систем и человеческих сообществ. Наблюдения и замечания Насира Талеба и других ученых, популяризовавших идеи Ильи Пригожина, захватывают всё большее внимание психологов [7, 8, 9].

Феноменологические описания современного мира настойчиво предлагают нам понять, что **способность личности к изменениям – это ресурс и ее развития, и ее сохранения**. До сих пор дилемма «развитие или безопасность» обозначала, с одной стороны, динамизм развития, а безопасность выступала как

некое устойчивое статичное начало. Сейчас подобное различие утрачивает свой первоначальный смысл. Сегодня преодоление страха собственной некомпетентности перед жизнью, своей неконгруэнтности жизни, обеспечивается изменениями в ответ на вызовы реальности. И главный вопрос, который задает нам чрезвычайная ситуация, возможная в случае массового поражения инфекцией, - в какой степени данное представление о мире и современной реальности соответствует психологии обычных людей, созвучно им в повседневной жизни? Что люди думают об этом мире, о себе и о своей жизни?

Нужно, при этом, учесть важный момент: изменчивость современного мира обычно достаточно ясно осознается людьми, но осознается через описание изменений самой ситуации, ее информационных и социальных характеристик. Гораздо меньше, при этом, осознается собственно экзистенциальный ракурс происходящего: что происходит с самими людьми? В чем проявляется изменение мира людей? И приходится признать: то, что относится к самому себе, на стороне осознающего субъекта, не рефлексировано, не отражено. Люди, описывая изменения этого мира, фактически не относят их к себе, не вносят в список происходящего с ними, не вписывают в событийную картину собственной жизни [2]. Это не столько удивляет, сколько озадачивает, поскольку самодетерминация в психологической науке исследована давным-давно: человек способен меняться собственными причинами. Сделаем обобщение: каждый из нас способен двигаться дальше, но в необходимой зависимости от того, как мы воспринимаем мир и какую собственную концепцию жизни и себя, как изменяющееся существо, мы выстраиваем для движения.

В современной психологии стано-

вится правилом описывать происходящее, пользуясь т.н. гипотезой Лиотара. Она гласит: в той мере, в какой мир становится всё более сложным, будет усиливаться разделение людей на тех, кто способен принимать сложности современной реальности, и тех, кто будет всеми своими силами стремиться жить с упрощенной картиной мира [7]. В контексте рассматриваемой темы, эту мысль можно сформулировать так: способность принимать сложность мира и пытаться справиться с новой реальностью проявляет себя в стратегии встречи с неопределенностью как естественной неизбежностью. Это сценарий, когда реальные изменения, постоянно имеющие место в жизни людей, описываются как вынужденные, когда внешние обстоятельства оцениваются как события негативного характера. А что касается упрощения картины мира, то в качестве его критерия можно рассматривать степень принятия человеком стереотипных суждений, описывающих жизненную философию человека и мир его отношений. Наиболее сильно человеческий консерватизм проявляется в стремлении к неизменности, постоянству, стабильности [3, 6, 9].

Для многих людей **новый мир не рождает персональные вызовы, остается чем-то внешним**. Этот феномен можно также описать как существование определенного «расхождения» между концепцией собственной жизни и картиной изменяющейся реальности. Реальности современной, обновляющейся, с ее вызовами, нарастающей сложностью и неопределенностью. В крупных городах (Киев, напр.) тенденция к жизни в упрощенной картине мира меньше, чем в провинции. В этом есть своя логика: чем больше реальное пространство нашей жизни, тем больше ощущение возможностей, больше объем прогнозируемых в будущем измене-

ний себя. То есть, жители мегаполиса в большей степени отождествляют себя с изменяющейся личностью.

Что же определяет готовность человека к изменениям? Поскольку в поведении любого человека присутствуют стратегии, и их динамика определяет жизненный стиль, надо сказать о разных типах стратегического поведения людей в этом мире. Первый: в психологии много внимания уделено описанию **адаптивных стратегий**, которые позволяют человеку приспособливаться к реальности. Но они также часто изменяют и самого человека – тем, что заставляют человека изменять самому себе. Хотя они помогают преодолевать трудности, справляться с непростыми жизненными обстоятельствами, помогают совершенствовать навыки, укреплять потенциал, они не добавляют нового личностного качества. Второй тип – **стратегии жизнестворчества**, которые помогают построить личный жизненный мир из общего универсального бытия [6].

Каждое время имеет свои жизненные сценарии, жизненные стратегии. Если жизнь людей тысячелетиями определялась борьбой за выживание, то сейчас мы наблюдаем кардинальные перемены. Борьба за выживание жестко определяла жизнь людей дилеммой «иметь или быть». Обострение этой дилеммы породило неформальные движения, философию хиппи, гуманистическую психологию. Связанные с ней приоритеты не только несут на себе отпечаток прошлого, но и сохраняют его. Они образуют в сознании людей все более сложную и запутанную картину мира их собственной жизни. Далее, власть вошедшего в нашу жизнь виртуального мира обозначила новую жизненную дилемму, с новой феноменологией, – «быть или казаться», – которая описывает присутствие человека в виртуальной реально-

сти, с ее влиянием на сознание человека. Каждая ситуация широкого распространения инфекционного заражения людей показывает, что вызовы сегодняшней реальности приближают нас к вызовам онтологии нашего существования. И сегодняшний экзистенциальный вопрос возвращает нас к основной, базовой дилемме нашего существования, – «быть или не быть».

В общем, можно утверждать, что сегодня в мире возникает коллективное ощущение *пограничной ситуации*, которая призывает к выходу в зону несовпадения с самим собой, за свои пределы. Той-самой ситуации, которую Ясперс называл *пробуждением к экзистенции* [1, 3]. Как выход в уровень бытийного экзистенциального пространства существования человека, об этом писали Кьеркегор, Тиллих, Бахтин, Франкл, Достоевский и многие другие. Этот контекст жизни требует сегодня гораздо более полного и глубокого изучения. Для психолога экзистенциально-гуманистического направления обращение к экзистенциальной феноменологии – это разговор *о духовности*. Действительно, говоря об экзистенциальном векторе существования человека, мы говорим о свободе, ответственности, поисках смысла. Эти категории пришли в психологию из экзистенциальной философии и только начинают обретать психологический смысл. Но экзистенциальный бытийный уровень включает также психологическую феноменологию экзистенциальной природы, к изучению которой по-настоящему современная психология еще не приступила. Хорошая иллюстрация психологической феноменологии экзистенциальной природы: миллионы людей во всем мире с болью в сердце и слезами на глазах смотрели, как горит Нотр-Дам де Пари. Этот феномен, это общее переживание, выход за пределы себя в ис-

тинное бытие и есть *психологическая феноменология экзистенциальной природы*.

Экзистенциализм одни люди воспринимают как глубоко пессимистичное мировоззрение, другие – как крайне оптимистичное. Экзистенциализм утверждает, что мы не получим от мира ничего хорошего (смысл, счастье и т.п.) гарантированно в готовом виде, зато имеем шанс добиться этого своими усилиями. Это послание трагично для тех, кто привык рассчитывать «на халяву», но оптимистично для тех, для кого приложение усилий в отсутствие гарантий является нормой жизни. Связь оптимизма с активностью и, наоборот, пессимизма с пассивностью, не столь однозначна. У. Джеймс писал, что помимо пессимизма, утверждающего, что спасение невозможно, и оптимизма, гласящего, что спасение гарантировано (и в том, и в другом случае можно расслабиться), есть еще мелиоризм (от лат. meliora – лучше), мировоззрение, считающее, что мир может быть улучшен нашими усилиями. Идею мелиоризма выражает мысль, высказанная Д. Леонтьевым: неважно, наполовину пуст стакан или наполовину полон, главное, что его можно взять и наполнить. В качестве варианта мелиоризма можно рассматривать и позицию В. Франкла: все плохо, но будет гораздо хуже, если мы не будем делать все, что в наших силах, чтоб это предотвратить. Эту позицию он назвал трагическим оптимизмом. ***Только наши действия выступают источником надежды, а без них все совсем безнадежно.***

В современных исследованиях, которые проводятся в русле современного направления позитивной психологии (М. Селингман, М. Чиксентмихайи и др.), оптимизм и пессимизм объясняются не просто как вера в то, что все будет хорошо или плохо, а как способы

объяснения причинно-следственных связей. Для оптимистов хорошие события закономерны и контролируемы, а плохие случайны и неконтролируемы; для пессимистов, наоборот, плохие события закономерны, хоть и вне нашего контроля, а хорошие вообще случайны. Понятно, в зависимости от задач, которые приходится решать, может быть более результативным или одно, или другое *мировоззрение*. Эти исследования показывают: оптимисты гораздо успешнее справляются с ситуациями, где можно добиться больших успехов, а цена ошибки сравнительно невелика. Пессимисты – с задачами, где напротив, цена ошибки велика, хотя и приобрести можно немного. Явно ко второму типу относится и исследуемая нами ситуация возможного массового заболевания. Активность и приложение усилий являются следствием *конструктивно-го пессимизма*. Не пассивного, а того, что тождественен «трагическому оптимизму» В. Франкла, который основан на осознании, что только собственные усилия могут помочь предотвратить худшее. Чем полагаться на лучшее и расслабляться, лучше готовиться к худшему, чтобы бороться с ним максимально приближенно к реальности. Знаком конструктивного пессимизма можно назвать популярный среди участников зарождавшихся в 70-е годы экологических движений тост: «*Выпьем же за успех нашего безнадежного дела!*».

Возможное эпидемическое распространение инфекционного заболевания – это также с ним связанное эпидемическое распространение *глобальной неопределенности*. Там, где будущее непредсказуемо, возникает тревога. А поскольку будущее всегда непредсказуемо, тревога всегда есть там, где будущее. Чрезвычайные ситуации, связанные с распространением инфекционных заболеваний, не столько создают

новую реальность, сколько обнажают те проблемные стороны нашей жизни, которые мы обычно предпочитаем не замечать, вытеснять или считать чем-то иррациональным, трансцендентным, а следовательно, «не существующим». Вирусная инфекция порождает не только неопределенность и тревогу, но и конфликт жизни физической и жизни душевной, которая состоит не только в выживании, но и в удовольствии, смысле и контроле над обстоятельствами и которую как раз соблюдение правил и ограничение общения и перемещений ужимает и умерщвляет.

Выводы и перспективы дальнейшего исследования

Ключевой вопрос, который ставит ситуация распространения инфекционного заболевания и связанная с ней возможность психической травматизации большого количества людей, – вопрос о личной ответственности за все, что мы делаем или не делаем. Ситуация требует от каждого *занять позицию*, обеспеченную собственным, авторским целеполаганием и личностной работой. Такая продуктивная позиция имеет внутреннюю опору, представляет собой результат субъектного самоопределения. Эта позиция не может быть рефлекторной, - принимающий ее человек черпает основания для своих решений не извне, а изнутри. Она позволяет не поддаваться на манипуляции, поскольку внешняя информация перестает быть исключительно, жизненно важной. Внутренняя опора – это то, что позволяет человеку как осознанно следовать требованиям извне, так и игнорировать их, если они не отвечают его смысловым требованиям. Она позволяет человеку действовать, когда все застыли, а может удерживаться от действия, когда все побежали.

Этот вопрос всегда стоит перед нами, но в чрезвычайных ситуациях

цена рішення становиться також незвичайно високою. І це рішення, от яких ніхто не може уклонитися. В екзистенціальної психології є закон «неделимости відповідальності», який утверджує: відповідальність одного суб'єкта в одній точці не звільняє від відповідальності іншого суб'єкта в іншій точці. 100% відповідальні за наслідки виконання наказу і командир, віддавши його, і солдат, його виконавши. У кожного з нас своя відповідальність, – як і у

лікарів своя, і у влади своя. І вона залежить від того, що було раніше, і тим більше від того, що може статися потім, вона існує тут і зараз.

Знаходячись всередині незвичайної ситуації, звичайно багато говорять про те, що світ після неї стане іншим, і нам потрібно починати готуватися до нової реальності. Світ, однак, робить іншим не стільки події, не залежачі від нас, скільки наші власні дії. Головне – що ми думаємо про своїх власних можливостях стати іншими.

Литература

1. Гришина Н. В. Екзистенціальна психологія: Учебник. СПбГУ, 2018. 105 с.
2. Гришина Н. В. «Самозміненні» особистості: можливе і необхідне // *Вісник Санкт-Петербурзького університету. Психологія і педагогіка*. 2018. Т. 8. Вип. 2. С. 126-138.
3. Гришина Н. В. Онтологічні проблеми: концепції описання // *Психологія людини як суб'єкта знання, спілкування і діяльності*. Москва: Вид-во «Інститут психології РАН», 2018. С. 1658-1664.
4. Гришина Н. В. Екзистенціальна психологія в пошуках свого вектора розвитку // *Психологічні дослідження*, 2015. 8 (42). URL: <http://psystudy.ru> (дата звернення 5.04.2019).
5. Живоглядов Ю. О. Психологічний зміст екзистенціальної проблематики: кроки до уточнення смислового поля екзистенціальної психології та розширення інструментарію / Ю. О. Живоглядов // *Правничий вісник Університету «КРОК»*. 2018. Вип. 32. С. 197-206.
6. Леонтьев Д. А. Влада над життям: про філософії і психології свободи і відповідальності // *Психологічні дослідження*. 2015. URL: http://www.ng.ru/stsenarii/2015-10-27/9_freedom.html (дата звернення 5.04.2019).
7. Леонтьев Д. А. Виклик невизначеності як центральна проблема психології особистості // *Психологічні дослідження*. 2015. Т. 8. № 40. С. 2. URL: <http://psystudy.ru/index.php/nim/2015v8n40/1110-leontiev40.html> (дата звернення 5.04.2019).
8. Основи реабілітаційної психології: подолання наслідків кризи: Навчальний посібник. Київ, 2018. Т. 1. 208 с.
9. Актуальні дослідження в сучасній вітчизняній екстремальній та кризовій психології: монографія // Державна служба України з надзвичайних ситуацій. Національний університет цивільного захисту України / за заг. ред. В. П. Садкового, О. В. Тімченка. Харків: Вид-во НУЦЗУ, 2017. 777 с.

Reference

1. Grishina, N.V. (2018), *Ekzistentsyalnaya psikhologiya : uchebnyk* [Existential Psychology: a textbook], SPbHU, Russia.
2. Grishina, N.V. (2018), “Self-changes” of the personality: possible and necessary”, *Bulletin of St. Petersburg University. Psychology and pedagogy*, vol. 8, no. 2, p. 126-138.
3. Grishina, N.V. (2018), “Ontological problems: concepts of description. Human psychology as a subject of knowledge, communication and activity”. *Publishing House Institute of Psychology of the Russian Academy of Sciences*, M, 2018, pp. 1658-1664.
4. Grishina, N.V., (2015), “Existential psychology in search of its own vector of development”, *Psychological research*, vol. 8 (42), available at: URL: <http://psystudy.ru> (Accessed 5 April 2019).
5. Zhyvohlyadov, Y. (2018), “Psychological content of existential problems: steps to clarify the

meaning field of existential psychology and that advanced tool”, *Legal Bulletin of KROK University*, vol. 32, pp. 197-206.

6. Leontiev, D.A. (2015), “Power over life: on the philosophy and psychology of freedom and responsibility”, *Psykholohycheskye yssledovanyia*, vol.40, available at: http://www.ng.ru/stsenarii/2015-10-27/9_freedom.html (Accessed 5 April 2019).

7. Leontiev, D.A. (2015), “The challenge of uncertainty as the central problem of personality psychology”, *Psychological research*, vol.8, pp.2-12, available at: <http://psystudy.ru/index.php/num/2015v8n40/1110-leontiev40.html> (Accessed 5 April 2019).

8. *Osnovy rehabilitatsiinoi psykholohii: podolannia naslidkiv kryzy* [Fundamentals of rehabilitation psychology: overcoming the effects of the crisis], (2018), vol. 1, Kyiv, Ukraine.

9. Sadkovoy, V. P., Timchenko, O. V. (2017), *Aktualni doslidzhennia v suchasni vitchyzniani ekstremalnoi ta kryzovii psykholohii* [Current research in modern domestic extreme and crisis psychology], Derzhavna sluzhba Ukrainy z nadzvychnykh sytuatsii Natsionalnyi universytet tsyvilnoho zakhystu Ukrainy, Kh., Vyd-vo NUTsZU, Ukraine.

Стаття надійшла до редакції 12.04.2019 року

Збірник наукових праць

**ПРАВНИЧИЙ ВІСНИК УНІВЕРСИТЕТУ «КРОК»
випуск тридцять п'ятий**

ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК» не несе відповідальності
за зміст матеріалів публікацій та достовірність наведених авторами
фактологічних, статистичних тощо даних

Підписано до друку 25.07.2019 р. Формат 70x100/16. Папір офсетний.
Друк офсетний. Гарнітура Times New Roman.
Ум. друк. арк. 17,55 . Наклад 300 прим. Зам. 262.

ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру ДК № 613 від 25.09.2001 р.

Надруковано департаментом поліграфії
ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»
місто Київ, вулиця Табірна, 30-32
тел.: (044) 455-69-80
e-mail: polygrafia.krok@gmail.com